مێژووی ئەدەبی کوردی

ئەم بەرهەمە هێنانەدی پڕۆژەی نووسینەوەی
مێژووی ئەدەبی کوردی‌یە لە سەرەتاوە
تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم

بەرگی یەکەم
لەسەرەتاوە تا سەدەی چواردەم

دوکتۆر مارف خەزنەدار

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی
ئاراس

زنجیرەی رۆشنبیری

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین
سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب
***

کتێب: مێژووی ئەدەبی کوردی - بەرگی یەکەم
دانانی: د. مارف خەزنەدار
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ٥٤
بەرگ: شکار عەفان نەقشبەندی
دەرهێنانی هونەری: دلاوەر صادق ئەمین
نووسینی بەرگ: خۆشنووس محمەد زادە
پیت لێدان: نسار عەبدوڵڵا حەسەن
چاپی یەکەم - چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە
هەولێر- ٢٠٠١
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی رۆشنبیری و هونەر
ژمارە (١٤٤)ی ساڵی ٢٠٠١ دراوەتێ
* * *

هەموو مافێکی بۆ خاوەنی پارێزراوە

پێشەکی

بیرکردنەوەم لە «مێژووی ئەدەبی کوردی» دەگەڕێتەوە سەردەمی منداڵی، هەر لەوساوە گیرۆدەی شیعر بووم، شیعر بە لامەوە لە ئاسمان دەهاتە خوارەوە، شاعیریش نێرراوی خودا بوو لەسەر زەوی. دیوانی شاعیرانی کورد، چاپی کوردی - مەریوانی و هی تر لە سی‌یەکان دا لە دەلاقەکانی ماڵماندا بوون. لەوەش گرنگتر کۆبوونەوەکانی شەوانی هەینی‌ی زستانی درێژ بوو: غەزەلێکم بۆ بخوێنەوە! غەزەلی چاکە! مخابن نالی کورد بوو، ئەگەر کورد نەبوایە ناوو ناوبانگی هەر چوار ئیقلیمی دەگرتەوە، لە هەموویان شاعیرترە، بە ئانقەست شیعری بە کوردی ووتوە، بڕیاری دابوو شار بەجێ بێڵێ، ویستی میراتی بەزمانی کوردی بێ چونکە خەڵکی سلێمانی زمانی تریان نەدەزانی. حاجی کەرامەتی هەبوو، باسی شەمەندەفەری کردووە، لە بورجی ئیفێل دوواوە، گەلێ پرسی تریش.

لەدوا پلەی خوێندنی سەرەتایی (پۆلی شەشەم) کە هێشتا منداڵ بووم شیعری کوردیم گۆڕی‌یە سەر زمانی عەرەبی (لەخەو هەڵسن درەنگە...). لەدوا پلەی خوێندنی ناوەندی (پۆلی پێنجەم) بەرکوڵی «مێژووی ئەدەبی کوردی»م بەزنجیرە ووتارێک لە بابەت ژیان و بەرهەمی شاعیرانی کورد بە زمانی عەرەبی لە ڕۆژنامەی «هەولێر - أربیل» (١٩٥٠ - ١٩٥٣) بلاوکردەوە. لەو سەردەمەوە تا ئێستا خەریکی هێنانەدی ئەم کارەم ئەوەی ئێستا لەبەر دەستی خوێندەواری کورد دایە.

هەموو بلاوکراوەکانم لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی‌یەوە لە کتێب و باس و ووتار بە پرۆژە و کەرەستە و سەرچاوە دادەنێم بۆ ئەم کارە، تەنانەت «مێژووی ئەدەبی کوردی تازە»شم (١٩٦٧) کە بە زمانی رووسی لە مۆسکۆ بلاو کراوەتەوە، ئەم زانیاری‌یانەی ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ چوونەتە ناو ئەم کتێبەوە و لەناوی‌دا تواونەتەوە، بەلام کارەکان وەکو بەرهەمێکی زانستی لەناو بیبلیوگرافیای ئەدەبی کوردی هەر ماونەتەوە.

ماوەی ١٩٦٨ - ١٩٨١ لە کۆلێجی ئەدەبیاتی زانستگای بەغدا، سەردەمی کۆکردنەوەی کەرەستە بوو بۆ ئەم کارە، نەک نووسینەوەی. بەلام ماوەی ١٩٨٣ - ١٩٨٨ لە ئامۆژگای زمان و ئەدەبی عەرەبی لە زانستگای عەننابەی جەزائیر سەردەمی بیرکردنەوەو نووسینەوە بوو.

کۆمەڵێکی هێمن و لەسەرخۆ بوو، ژیانی زانستگا ئازاد و سەربەست بوو، ساڵی هەشت مانگ لە زانستگا لەگەڵ ئەدەبی کوردی، چووار مانگیش لە نامەخانەو مۆزە هەرە

گەورەکانی هەموو ئەوروپا. پێنج ساڵی ژیانی سەرووی ئەفەریقا و ئەوروپا نەبووایە ئەم «مێژووی ئەدەبی کوردی»یەم بۆ تەواو نەدەکرا.

کارێکی بەجێ دەبوو ئەگەر بە کورتی مێژووی مێژووی ئەدەبی کوردی، واتە پیشان دان و شیکردنەوەی سەرچاوەو کەرەستەکان بخرانایە ڕوو، بەڵام بەبێ ئەوەش ئەم کتێبە کارێکی بەجێیە. ئەوەی ڕێگەی لێگرتین و ئەم کارەمان بۆ هەڵنەسووڕا ئەم هۆیانەی خووارەوە بوون:

١- بەشێک لەو کارانەی بوون بەسەرچاوەو کەرەستە بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی لەسەر بنج و بناوانی مێتۆدێکی دیاری کراو دانەمەزراوون.

٢- بەشێکی تر لەسەر مێتۆدێک دامەزراوون کە پیاو ناتوانێ گیانی ڕاستەقینەی ئەدەبی کوردی پێ بکێشێ، چونکە ئەدەبی کوردی یا لە دەرەوەی ئەو مێتۆدەیە، یا هەندێ لێی نزیک بۆتەوە، بەڵام بە تەواوی لەناوی دا نییە.

٣- هەندێکی دیکە ڕووداوی دروست کراوە، شیعر دانراوە خاوەنی نییە، بە هەوای سێ چوار دیالێکتی زمانی کوردی ڕێک خراوە! ئەمە ڕەسەن نییە و دروست کراوە بۆیە وەرناگیرێ چونکە زمان ڕووداوێکی کۆمەڵایەتییە، نە بە فەرمان دروست دەکرێ و نە لەکارخانەش دادەڕێژرێ.

٤- لە کۆمەڵێکی تردا، شاعیر دروست کراوە، ناوی لێنراوەو شیعری بۆ دانراوە، گۆیا شیعرەکە کوردییە و گوڕراوەتە سەر زمانێکی تر، کەچی تێکستە کوردییەکە نەماوە. ڕەنگە یەکێک بڵێ: پێویستە لەبەر ڕۆشنایی ئەو شیعرە بڕیار لەسەر ئەو لایەنەی ئەدەبی کوردی بدەین بە شێوەیێکی وەختی، با تێکستە کوردییەکەش جارێ لەبەر دەستمان دا نەبێ. بەڵام ئێمە دەڵێین ڕاستتر ئەوەیە با جارێ ئەو شیعرە بخەینە لاوە چونکە تێکستە کوردییەکە لەبەر دەستدا نییە، هەر کاتێکی ئەگەر تێکستە کوردییەکە بدۆزرێتەوە، ئیتر بە بەرگی ڕەسەنی خۆی دێتە ناو ئەدەبەوە، لە هەموو بارێکیشدا ئێمە مێژووی ئەو بەرهەمە دەنوسینەوە کە بە کوردی نوسراوە.

٥ - بەشێکی تر ئەنجامی بیروڕایان لە بنەڕەت دا لەگەڵ بیروڕای ئێمە ڕێک ناکەوێ چونکە یەکێتیی بیر لە نووسینەکانیان دا بەدی ناکرێ.

٦- هەندێکی تر تێبینی و قسەی سەر پێیی و ئەم لاو ئەولاییە و لەزانست و داهێناندا بێبەشە.

٧- بەشێکی تر زانیاریی وەرگیراوەو لەمەو پێش چەند جارێک ووتراوە و هیچی تازەی تێدا نییە، بە تایبەتی ئەو شتانەی لە زمانانی ئەوروپاییەوە وەرگیراوون و زۆربەی خوێندەواری کوردی ئاگای لێیان نییە. ئەگەر ئێمە بەڕاستی و زانستیانە بچووینایە ناو هەڵسەنگاندنی هەموو ئەو سەرچاوە و کەرەستانەی بۆ ئەم کارە بەکار هاتوون دەبوو ئەم بەرگانەی کە ناومان ناوون «مێژووی ئەدەبی کوردی» ناویان بنێین «مێژووی مێژووی ئەدەبی کوردی» یا «هەڵسەنگاندنی سەرچاوە و کەرەستەی مێژووی ئەدەبی کوردی» لەبەر ئەوە خۆمان لەمە لادا.

ئینجا نالێین هەرچی لە بابەت ئەدەبی کوردییەوە هەیە چاومان بەهەموویان کەوتووە، بەڵام ئەوە دەڵێین کە زۆربەی هەرە زۆری بینراوە، ئەم زۆربەی هەرە زۆرییەش دیارە کارە نایاب و گەورەو دیارەکان دەگرێتە خۆی.

ئیتر ئێمە لەبەر تیشکی ئەم تێبینییانەی لای خوارەوە تەماشای سەرچاوەو کەرەستەکانمان کردووە:

١- هەر بیروڕاو بڕیارێکی کە بە هەڵەمان داناوە پشت گوێ خراوە، چونکە مەبەس نووسینەوەی مێژووی ئەدەبە نەک ڕەخنە و تیۆرییەکانی و بەراووردکاری و ئەدگارەکانی.

٢- هەوڵمان نەداوە ڕووداوی دروست کراو ڕەت بکەینەوە، چونکە ڕاستی لەوە دایە پشت گوێ بخرێ.

٣ - بەگشتی خۆمان بە بیروڕای زانایانی ئەدەبی کوردییەوە خەریک نەکردووە لە بارەی لە دایک بوون و سەردەمی ژیان و کۆچی دوایی شاعیر و نووسەرانەوە، لەسەر ئەم باسە نەڕۆیشتووین و بیروڕای جیاوازمان نەخستۆتە ڕوو، بەڵکو ئەوەی بەلامانەوە ڕاست بووە، هەر ئەوەمان وەرگرتووە. دەبێ ئەوەش بڵێین کە خۆشمان دەورمان بووە لە ساغ کردنەوەی سەردەمی ژیانی هەندێ لە شاعیرانی کورد.

هەموو ئەو بەرهەمە ئەدەبییانەی لەم کتێبەدا خراونەتە ڕوو و بە نموونە هێنراونەتەوە بەلای ئێمەوە بەرزترین «قسەی جووانی زمانی کوردی»ن، دیارە مەبەسی ئەم کتێبەش نووسینەوەی مێژووی ئەو بەرهەمەیە بە پیشان دانی جووانترین نموونەی ئەو ئەدەبە ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە بەڵگەکانی ناو ئەم کتێبە «قسەی جووانی» بەرهەمی ئەدەبی هەموو ئەدەبی کوردین.

ئێمە هەرگیز بەلای ئەو نموونانەوە نەچووین کە پێمان جوان نەبوون، چونکە خستنە رووی ئەو بەرهەمانەی کاریان لە هەست و نەستی ئێمە نەکردووە دەبێ بەچاوی ڕەخنەوە لێیان بکۆڵینەوە و بیانخەینە ڕوو و بەڵگەش بە دەستەوە بدەین بۆچ جوان نەبوون! و بۆچ نەچوونە دڵمانەوە! ئیتر ئەم مەسەلەیە لە چوار چێوەی مێژووی ئەدەب دەچێتە دەرەوەو دەبێ بە ڕەخنە یا مێژووی ڕەخنە، دیارە ئەمەش جێگەی تری خۆی هەیە.

لەم «مێژووی ئەدەبی کوردی»یەدا رەچاوی هەر سێ جەوهەرەکە کراوە کە دەبنە بەردی بناغەی نووسینەوە بەرهەمی جوان، بۆ پیشان دانی مێژووی قسەی جوانی کوردی هەڵسوکەوتمان لەگەڵ هەر سێ جەوهەرەکە بەم جۆرە بوو:

١- جەوهەری یەکەم قسەی جوان خۆی، وەکو سەرچاوەییێک بۆ پیشان دانی نرخی ئیستێتیکی خۆی، ئەمەیان بایەخێکی زۆری پێ دراوە چونکە بەلای ئێمەوە هونەری بەرز وەکو خەزینە وایە نهێنییەکانی دەبێ لە ناو خۆی دا بدۆزرێتەوە لەبەر ئەوە لە لای ئێمە هەر خۆشی بووە بە سەرچاوەی بنچینەیی. جار ناجار هەوڵ دراوە زانیاری لە بارەی بەرهەمێکەوە لەبیر ببرێتەوە و لەناو تێکستی بەرهەم دا زانیاری و ڕاستی بدۆزرێتەوە واتە لە پێش تیشکی رەخنەی ناوەوە تەماشای بەرهەمەکە کراوە وەکو سەرچاوەییێک بۆ دۆزینەوەی حەقیقەتی بەرهەمەکە خۆی.

٢- جەوهەری دووەم تاقی کردنەوەی تایبەتیی خاوەنی ئەم کتێبە، واتە هەوڵ دراوە زیاتر بیروڕای خۆی دەرببرێ لەوەی پەنا بەرێتە بەر خەڵکی، چونکە لە بنج دا مەبەسی ئەوەیە تاقی کردنەوە و بینین و بیروباوەڕی کەسی چوار چێوەی ئەم «مێژووی ئەدەبی کوردی»یە بکێشێ، هەر لەبەر ئەوەشە لەناو هەموو میللەتێک دا زیاتر لەیەک و دووان «مێژووی ئەدەبی»ی ئەو میللەتە دەنووسنەوە.

٣- جەوهەری سێیەم تاقی کردنەوەی خەڵکی، ئەمەیان زیاتر لە نرخی خۆی بایەخی پێ نەدراوە، لێرەدا ئێمە ناچار نەبووین هەموو شتێکی لەسەر شاعیرێک یا نووسەرێک یا ڕووداوێکی ئەدەبی نووسرا بێ وەری بگرین، چونکە بەشێکی زۆری ئەو نووسینانە دەڵەمەن و لە قاڵب دا نەمەیبوون و پێویستی یان بە ڕاست کردنەوە هەیە، گەلێ بیروڕاش هەیە وەکو شتێکی بەجێ خۆیان دەنوێنن چونکە داهێنانیان تێدایە بەڵام لە ڕاستی دا لە خەڵکی بێگانە وەرگیراوون، لەبەر ئەوەیە بێگومان ئەو خوێندەوارانەی بەرهەمی ئەدەبی کوردییان بلاو کردۆتەوە بۆ ئەم کارە کەڵکیان زیاتر بووە لە وانەی کە

لە مێژووی ئەدەب دوواوون.

سەرچاوەی جەوهەری سێیەم هەموو ئەو تێبینی و لێکۆڵینەوەو باسانەن کە لە بابەت ئەدەبی کوردییەوە کەوتوونەتە ناوەوە، ئێمە ئەوەی بەر دەستمان کەوتبێ خوێندوومانەتەوە، ئەم کەرەستەو سەرچاوانە کەڵکی خۆیان هەیە، هەر یەکەی جێگەو شوێنی خۆی هەیە، بەگشتی لەم خاسیەتانەی خووارەوە ناچێتە دەرەوە:

١- زانیاری ڕاستیان تێدایە، تێبینی و بۆچوونی داهێنەرانەیان خستۆتە ڕوو، لەبەر ئەوە لەگەڵ ڕێڕەوو مەفکوورەی ئێمە گونجاوون.

٢- زانیاریی هەڵەیان تێدایە، بەوەی سەرچاوەی دەرەوە بەسەر ناوەوە زاڵ بووە، بۆیە خوێنەر چەواشە دەکەن بە بۆچوونی دۆگماتیزمی، ئەوەش زیاتر لەبەر ئەوەیە چونکە بیروڕای ئامادە کراو بە زۆر سەپێنراوەتە سەر دیاردەییێکی ئەدەبی دیاری کراو، ئێمە خۆمان لەم جۆرە زانیارییانە لاداوە با بە رووکەش و سەر پێییش وەکو شتێکی ماقووڵ بێنە پێش چاو، چونکە ناوەرۆکیان پووچ و چرووکە.

٣- هەندێ لەڕووی دڵسۆزییەوە ساویلکانە شتیان لەسەر ئەدەبی کوردی نووسیوە، بە تایبەتی لەسەر شاعیران، بەڵام نووسینەکانیان زۆر کزن هەرگیز نابن بە سەرچاوە بۆ مێژوو نووسی ئەدەبی کوردیی ڕاستەقینە.

٤- هەندێ کەس ئەدەبی کوردییان کردووە بە زرێ بۆ ئەوەی شتی تری پێ بپارێزن وەکو زیاد لە پێویست هەڵدان بەسەر شاعیرێک بۆ مەبەسی سوودی کەسی و لەسەر حسێبی مێژووی ئەدەبی کوردی.

٥- هەندێ جار پلەی بەرزیان داوەتە شاعیرێک کە شایانی نەبووە، تەنیا لەبەر ئەوەی میرات گری هەیە.

٦- هەندێ جاری تریش کە یەکێک خۆی بە پسپۆر زانیوە لەشاعیرێک موبالەغەی کردووە و نەیویستووە کەسی تر باسی ئەو شاعیرە بکا.

٧- دەنگی ناسازو نا دڵسۆزیش هەیە بە ناوی زانستییەوە گێرەشێوێنی دەکا و دەیەوێ نرخی نەتەوە کەم بکاتەوە لە ئەدەب و هونەردا.

کاری ئێمە ڕاست کردنەوەو وەرام دانەوە نەبووە لە ڕووداوی ناڕاست و ناهەموار لە بواری مێژووی مێژووی ئەدەبی کوردی دا. لەبەر ئەوەیە هەرچی بەڕاست دەزانین - بە پێی

پێویست - وەری دەگرین و هەرچی بە هەڵەی دادەنێین پشت گوێ دەخرێ.

بە باشی دەزانم خوێنەری ئەم کتێبە ئاگاداری هەندێ لایەنی دیکەی ناوەرۆکی کتێبەکە بێ لەپێناوی ئەوەی زیاتر سوودی بۆی هەبێ.

١- ئەم کارە هەر چەندە مێژووی ئەدەبە و هەوڵێکی زۆرم داوە لە چوار چێوەی مێژوو نەچمە دەرەوە بۆ ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەب و ئەدەبی بەراووردکاری بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا ئەم بابەتانە تێک هەڵکێش بوون و بە هیچ جۆرێ ناکرێ بە تەواوی پشت گوێ بخرێن و دیوارێکی ئاسنین لەنێوان ئەم زانستیانە و مێژووی ئەدەب دابنرێن، ئەگینا مێژووەکە ووشک دەبێ و جەوهەری ڕاستەقینەی داهێنانە ئەدەبی‌یەکە ناخاتە ڕوو، لەبەر ئەوە هەوڵێکی زۆرم داوە کە ئەم زانستی‌یانەی پێوەندی ڕاستەو خۆیان لەگەڵ داهێنانی ئەدەبی هەیە لەم باسەدا نەبن بە مەبەسی، بەڵکو لەپێناو و بۆ خزمەتی مەبەسی بنچینەیین کە نووسینەوەی «مێژووی ئەدەبی کوردی»یە.

٢- لەم کتێبەدا هەوڵ دراوە لە هەموو شتێک دا بۆ پاش سەرەتای شەستەکان پەنجە درێژ نەکرێ. ئەوەی ئاشکرایە گوڕانێکی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری زۆر بەهێز لە کوردستانا ڕوویدا، بەڵام ئەوەندە هەیە کەرەستەو سەرچاوەی پاش شەستەکان و تا ئەمرۆ بەکار هێنراوە لەبابەت وەزعی کوردەوە لە کۆنەوە تا سەرەتای شەستەکان.

٣- جێگەی شاعیرو نووسەرانی کورد لە قۆناغەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی دا بەم جۆرە دیاری کراوە: تەماشای تەمەنی شاعیر کراوە، بیستساڵێک لەو ژمارەیە دەرهێنراوە، چونکە بە زۆری لە دەوروبەری تەمەنی بیست ساڵی دا کەسایەتی‌ی زانستی و ئەدەبی و هونەری پیاو دەردەکەوێ، ئیتر تەماشاکراوە بەشی زۆری ژیانی شاعیرەکە لە کامە قۆناغ بوو بێ لەوێ دانراوە، بۆ بەڵگە سالم (١٨٠٥ - ١٨٦٩) ئێمە لە شاعیرانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمان داناوە، با ١٩ساڵیش لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم ژیا بێ چونکە ٤٥ ساڵ لە نیوەی یەکەمی ئەم سەدەیەدا ژیاوە، لەمە بەلای کەمی‌یەوە (٢٥) ساڵی بە شیعر ووتن بردۆتە سەر، کەچی لە نیوەی دووەم تەنیا ١٩ ساڵی وەرگرتووە، ئەمە و جگە لەوەی کە ناوی ئەم شاعیرە بە دوو شاعیرەکەی ترەوە بەستراوە نالی و کوردی کە هەرسێکیان تێکرا دامەزرێنەرانی قوتابخانەی تازەی ئەدەبی کوردین لە خوارووی کوردستان دا.

٤- لە سەرانسەری ئەم کتێبە گەلێ زاراوەی وەکو «کلاسیک» و «ڕۆمانتیک» و هی تر

بەکار هێنراوون. بێ گومان مانای ئەم زاراوانە لەگەڵ شێوەی بەکار هێنانیان دا دەگۆڕێن، واتە تەنیا یەک مانایان نییە، بۆ بەڵگە «کلاسیک» بە زۆر مانا هاتووە، وەکو: ئەدەبی کۆن، ئەدەبی خوێندەواری بەرز، ئەدەبی سالۆنەکانی ئەوروپا، ئەدەبێک داهێنانی تێدابێ، ئەدەبێک ببێتە هۆی لاسایی کردنەوە، ئەدەبێک ببێتە قوتابخانە، ئەدەبی تۆمار کراو بۆ ئەوەی لە ئەدەبی سەر زاری تۆمار نەکراو جیا بکرێتەوە، ئەدەبێک لە ئەنجامی لێکدانی کولتووری چەند نەتەوەیێک دروست بووبێ، وەکو ئەدەبی موسڵمانی، ئەدەبی سلاڤی، ئەدەبی جەرمەنی، ئەدەبی لاتینی، هەروەها زاراوەی «رۆمانتیکی» ئەگەر باس باسی پێش سەدەی نۆزدەم بێ بە مانای خەیاڵبازی و گۆشەگیری و سۆفیزم هاتووە، بۆ ئەم مانایە تا ئێستا بەردەوامە، بەڵام لەدووا ساڵانی سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەمەوە تا ئێستا بۆ مەبەسی قوتابخانەش بەکار هێنراوە.

٥- ئەو شیعرانەی بۆ بەڵگە هێنراونەتەوە دوو بابەتن، یەکەمیان شیعری شاعیرە گەورەو ناودارەکانن، لە کاتی تۆمار کردنی تێکستەکانیان پەنجە بۆ سەرچاوەکانیان درێژ نەکراوە، دیارە لەو سەرچاوانەشەوە وەرگیراوون کە ئێمە باوەڕمان پێیان هەیە، دووەمیان ئەو بەڵگانەن کە کەم زانراوون و خاوەنیشیان کەم ناسراوون، ئیتر سەرچاوەی ئەم شیعرانە دیاری کراوون ئەمانەش یا چاپ کراوون یا لە دەسنووس دا پارێزراوون، هی واشیان تێدایە بۆ یەکەمین جار لەم کتێبەدا بڵاو دەکرێنەوە.

٦- تێکستی بەڵگەکانی ئەم کارە بە زۆربەی دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردین، دیارە وەکو خۆیان بڵاو کراونەتەوە، ئەگەر گومان لەوە کرابێ کە کوردی کرمانجیی خواروو بە ئاسانی تێی ناگەن ئەوا گۆڕراوەتە سەر ئەم دیالێکتە. لە گۆڕین دا پێڕەوی ئەوەمان کردووە وەکو خۆی بیگۆڕین، تەنانەت هەر وشەیێک ئەگەر بێگانەش بووبێ لەناو تێکستەکان دا نەمان کردووە بە کوردی ئەگەر لە ئەدەبی کلاسیکی موسڵمانی دا باو بووبێ و خوێندەواری کورد ئاشنای بووبێ.

٧- تێکستی شیعری ئایینی یارسان بە دیالێکتی گۆرانی هەموویان بەراوورد کراوون، ئەوەی ئێمە نووسیومانە ئەنجامی بەراوورد کردنەو بە ڕاستترینی دەزانین. جگە لەوە شیعری ئایینی یارسان یەکجار زۆرە، ئەوەی ئێمە بۆ بەڵگە هێناومانەتەوە بەلای ئێمەوە جوانترین نموونەن لەڕووی ئیستێتیکییەوە.

دەمـەوێ سـڵاو بۆ هەمـوو ئەو کەسـانە بنێـرم کە شـیـعـرو نووسـینی کـوردی‌یان بڵاو کردۆتەوە، هەندێکیـان بێ ئەوەی قسە بکەن و سنگیان دەرپەڕێنن تەنیا تێکستەکانیان بڵاو کـردۆتەوە، هەندێکی تریان لێکیـان داوەتەوەو تێبینی‌یان لەسەر کـردووە، هەندێ لەو لێکدانەوەو لەم تێـبـینی‌یانە سـودو کـەڵکیـان دیار و ئاشکرایە. بەڵام سـەرچاوەی بنچینەیی بۆ ئێمە بەرهەمی شاعیر و نووسەرانی کوردە.

لە ئەمین فـەیزی (١٨٦٠-١٩٢٣) یەوە تا عـەلائەدین سـەجـادی (١٩٠٧ - ١٩٨٤) کەرەستەو سەرچاوە کەوتە ناوەوە لە بابەت ئەدەبی کوردی‌یەوە، سەجادی لە ساڵی ١٩٥٢ لە بەرگێک دا مێژووی ئـەدەبی کوردی بڵاو کردەوە، کتێبێکی کاریگەر بوو، لەبەر ئەوە جارێکی تریش چاپ کرایەوە (١٩٧١). لەو سەردەمە سەجادی بایی بەرگێک کەرەستەو سەرچاوەی لـەبەر دەست دا بوو بۆ ئەدەبی کـوردی، کارێکی باشی کرد. لەپاش ئەو ئـەگـەر ئەو کـەسـە دڵسـۆزانەی شـیـعـرو نووسـینی شـاعـیـر و نووسـەری کـۆنی کـوردی‌یان بڵاو نەکردایەوە، چۆن من دەمتوانی تۆماری مێژووی ئەدەبی کوردی بگەیێنمە چەند بەرگێک! سـڵاو بۆ هەمـوو ئەو دڵسـۆزانەی کـاریـان لە ئەدەبی کـوردی کـردووە و مـژدەش بۆ هەمـوو کەسێکی بە شەوقەوە پێشـوازی لە پڕ کردنەوەی کەلێنێکی گەورە دەکا لە ئەدەبی کوردی دا، چونکە ئێمە لەم «مێژووی ئەدەبی کوردی»یەمـان دا کەلێنێکی گەورەمان پڕ کردۆتەوە بەوەی کـە ئاشکرا بووە ئەدەبی نەتەوەکەمـان لە تەمـەنی هەزار سـاڵەی‌دا لە بابا تاهیـرەوە بەردەوام بووە تا ئێستا. ماوەی نێوان شاعیری یەکەم و رینیسانسی ئەدەبی کوردی باکوور بە ئەدەبی ئاییـنی یارسان و کۆمەڵێک شاعیرانی دیالێکتی گۆرانی پڕ بۆتەوە.

لەکاتی بیـر کردنەوە لە ناوەرۆکی ئەم کـتـێبە و تۆمـار کردنی زانیاری‌یەکـانی هەمـیـشە تارمـایی بیرەوەری و یادگاری سێ کـەس لەسـەر شانۆی بیرو خەیاڵم دا خۆی نوواندووە، ئەم سێ کەسە نائاسایی بوون بۆ من، کارێکی گەورەیان کردۆتە سەر ژیانی خوێندەواریم و دەسـتـیـان لە دیار کـردنی دووا ڕۆژم دا بـووە، ئەگـەر ئەوان نەبـوونایە زۆر شـتـم نـەدەبوو. یەکـەمـیـان باوکم، کـە نووسـینم لە کـۆواری گـەلاوێژ بڵاو کـرایەوە ووتی: ئۆخـەی! بەڵام دەترسم کتێبت نەبینم! نەیدی! لە گۆڕستـانی شێخ محـەمەدی خۆراسانی لە هەولێر سەری نایەوە.

دووەمـیـان رەفـیق حـیلمی دەیووت: مـێـژووی ئەدەبی کـوردیمان بۆ بنووسـەوە منیش پێشـەکیت بۆ دەنووسم و قـەرزی پێشـەکی‌یەکـەی «پاش تەمـووز»ت دەدەمـەوە. ئەویش

نەیدی و پێشـەکـیشـی نەنووسی‌یەوەو بووە مـیـوانی هەمـیـشـە مـردووی زیندووەکـانی گۆڕستانی سەیوانی سلێمانی.

سێ‌یەمـیـان تۆفـیـق وەهبی دەیووت: حەزم دەکـرد هەمـوو نووسـینی جووانی کـوردیت کۆ بکردایەوە، نابێ تەنیـا یەکـێک یا دووان مـێـژووی ئەدەبی کـوردی بنووسنەوە، تەمـاشـای مـیللەتان بکە چەند مـێژووی ئەدەبی‌یان لە ناوەوەیە. بەڵام ئەویش نەیدی و بووە مـیـوانی هەمـیشـەیی یەکـێک لە پیـاوە هەرە کۆنەکـانی پاش ئادەم و لەتەک ئەودا ڕازو نیـاز لەگەڵ ئەستێرەکانی میترا و ئەنیتا و ناهید دا دەکا، لەگەڵ پیرەمەگروونی نەمردا پاسەوانی شار دەکا.

بەڵام من زۆر بەختیـارم پاش مردنیش بێ ئاوات و ئامانجی ئەو سێ کەسەم هێنایە دی، چونکە مەبەس کوردە، ئەوەی هەمیشەیی‌یەو هەر دەمێنێ.

هەولێر: مەڵبەندی رووناکی　　　　　　　　مارف خەزنەدار

بەشی یەکەم

جوگرافیای کوردستان

مەڵبەند و کوردەواری

لە سەر نەخشەی جوگرافی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەگەر وێنەی سێگۆشەیێک بکێشین دەتوانین نیشتمانی کورد لەناو ئەم سێگۆشەیەدا بدۆزینەوە، بەم جۆرە ئەگەر ئاوڕێکیش لە نەخشەی سیاسی ناوچەکە بدەینەوە دەتوانین لەناو سنووری پێنج دەوڵەت خاکی یەکگرتووی کوردەواری بەدی بکەین، ئەم دەوڵەتانە ئەمانەن: تورکیا و ئێران و عیراق و سووریا و قەفقاسی ڕووسیا. ئەگەر تێبینی لە بابەت ئەوەی رووسیاوە هەبێ بەوەی خاکی کوردەواری لەوێ دا نییە، ئەمە ڕاست نییە چونکە شاخی ئەلەگەز کشاوەتەوە ناو قەفقاس و تەنیا کوردی لێ دەژی، ئەم ناوچەیە بەردەوامی خاکی کوردستانە.

خاکی کوردستان لەدوای پەیدا بوون و بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام بەشێک بوو لەو دەوڵەتانەی لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست فەرمانڕەواییان دەکرد، لێرەدا کە دەڵێین ئیسلام مەبەستمان زۆربەی کورد چوونە سەر ئەم ئایینە، پاشماوەی هەندێ لە ئایینە کۆنەکان تائێستاش لەناو کۆمەڵی کوردا ماوە.

لە دوای بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام (سەدەی شەشەمی مەسیحی) تا سەرەتای سەدەی شازدەم ناوچە جوگرافیەکانی خاکی کوردستان سەر بەو دەوڵەتە تۆتالیتاریانە بوون کە بەناوی ئیسلامەوە فەرمانڕەواییان دەکردو لە نەتەوە جیاوازەکانی ئیسلام پێک هات بوون وەکو عەرەب و تورک (تورک زمان، تورکە مەغۆل) و فارس و کورد. ئەوەی لێرەدا سەرنج ڕادەکێشی ئەوە بوو بەشێکی زۆر لەو دەوڵەتانە بنەماڵەی کورد بەڕێوەیان دەبرد، سەرۆکەکانیان بە نەژاد کورد بوون.

خاکی کوردستان بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٥١٤ لە جەنگی چاڵدیران لەنێوان فارس و عوسمانی دابەش کراو بوو بە دوو پارچە، یاخود ڕاستتر ناوچەکانی ڕۆژئاوای کوردستان کە سنووری لەگەڵ عوسمانی هەبوو لە لایەن ئەوانەوە داگیر کرا.

دەتوانین بۆ ئەو سەردەمانە زاراوەی کوردستانی ڕۆژهەلات و کوردستانی ڕۆژئاوا بەکار بێنین بەو مانایەی لە باکوورەوە بۆ باشوور خاکەکە لەت کرا، لای ڕۆژهەلاتی سەر بە فەرمانڕەواکانی فارس بووە و لای ڕۆژئاوای سەر بە فەرمانڕەواکانی عوسمانی بوو، بە درێژایی مێژوو زۆربەی شەڕو شۆڕەکانی نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانی لەسەر خاکی کوردستان و داگیر کردنی میرنشین و ناوچەکانی سەر سنووریان بوو.

ئەم دیاردەیە زیاتر لە چوار سەدەی خایاند، بەلام لەو ماوەیەدا لە ناوچە جیاوازەکانی کوردستان میرنشینی کوردی هەبوون. ئەم میرنشینانە هەندێکیان سەربەخۆ و هی دیکەیان نیوە سەربەخۆ لە ناوەوە بوون. هۆی ئەمە وێنەی دروست بوونی خاکی کوردستان لە ڕووی جوگرافیای سروشتییەوە بوو. شاخی بەرزو شیوی قووڵ و دەشتی پان و بەرین و زێ و ڕووباری گەورە ناوچەی تایبەتیی جوگرافیان دروست کرد بوو، هەر لەبەر ئەوەشە یەکێ لە خاسیەتەکانی جوگرافیای سروشتی ئەوەیە ناوچە جیاوازەکان ناوی تایبەتییان هەیەو ناوی شارێک یا ئاوەدانییێکی دیاری کراو نین وەکو: بۆتان و بادینان و سۆران و موکریان و ئەردەلان و هی دیکە. لەناو ئەم ناوچانە و هی تر دا بە درێژایی مێژوو میرنشینی کوردی دروست بوو بوون.

لە دوای جەنگی گێتیی یەکەم (١٩١٤ – ١٩١٨) ئەو خاکی کوردەوارییەی سەر بە ئێران بوو هیچ جۆرە گۆڕانێکی بەسەر دانەهات. بەلام ئەوەی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوو کەوتە ژێر دەسەلاتی چوار دەوڵەت:

١- تورکیا: ئەمەیان ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی باشووری بەشی ئەنەدۆڵی تورکیای گرتۆتەوە و بە «کوردستانی تورکیا» ناوی دەرکردووە.

٢- عیراق: خاکی کوردی عیراق کەوتۆتە بەشی باکوور و باکووری ڕۆژهەلاتی وولاتەکە و بە «کوردستانی عیراق» ناسراوە.

٣- سووریا: خاکی کوردی ئەم وولاتە کەوتۆتە بەشی باکووری، وەکو ناوچەیێکی جوگرافی بریتییە لە باشووری ناوچەی بۆتان کە بەشی هەرە زۆری لە کوردستانی تورکیایە و بەشێکی کەمی لەسووریا و بەشێکی کەمتر لە عیراقە (ناوچەی زاخۆ لە سنووری دەوڵەتییەوە واتە لە خابوورەوە تا گەلی زاخۆ، لە دوای ئەو خاکی بادینانە).

٤- قەفقاسی رووسیا: لەڕووی مێژووییەوە ناوچە کوردنشینەکان لەئێستا فراونتر بوون هی وەکو ناگۆرنی قەرەباغ و ئەلەگەزو و هیتر، بەلام لە ئەنجامی شەڕو شۆڕ و جەنگ و

چەوساندنەوە گۆڕانی بنچینەیی دیمۆگرافی لەو ناوچانەدا روویان داوە، کەچی لەگەڵ ئەوەش دا خاکی کورد بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئەو ناوچەیە دەخزێ بەرەو شاخی ئەلەگەز و دەشتی بەردەمی کە ئێستا بەشێکە لە ئەرمەنستان.

بەم جۆرە خاکی کوردستان لەڕووی سنووری سیاسی و دەوڵەتی‌یەوە بەسەر وولاتەکانی تورکیا و ئێران و عیراق و سوریا و قەفقاسی ڕووسیا دابەش کراوە بەڵام ئەم خاکە لەڕووی جوگرافیەوە یەک پارچە خۆی دەنوێنێ و ئاشکرایە ئەم سنوورە دەسکردە.

ئەو خاکەی کە کوردی تێدا دەژی کوردستانی پێ دەووترێ، بەڵام کورد لە دەرەوەی کوردستانیش هەیە لە تورکیا لە ناوچەی قونیە، لە ئێران لە ناوچەکانی خۆراسان و شیراز، لە سووریا لە حەڵەب، ئەمە جگە لەو کوردانەی بە کۆمەڵ لە هەموو کۆمارەکانی قەفقاس و هەندێ لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاستی وەکو تورکمەنستان و کازاخستان و ئوزبەگستان دەژین.

جگە لەمانە لە پایتەخت و شارەکانی وەکو: ئەستەموول و ئەنقەرەو تاران و بەغدا بە میلیۆن دەژین، هەروەها جالیەی کوردی لە شارەکانی دیمەشق (شام) و بیروت و عەممان و جێگەی دیکە دەبینرێ.

کوردستان لە رووی جوگرافیای سروشتی‌یەوە خاکێکە بە یەکەیێکی سەربەخۆ دەژمێررێ، بەڵام قەوارەی سیاسی نی‌یە، بە بڕیاری سیاسی و درۆی دیپلۆماسی و شەڕو شۆڕی کوشندە دابەش کراوە لەبەر ئەوە لە نەخشەی سیاسی‌دا ناوی نی‌یە، بەڵام لە نەخشەی سروشتی دا جێگەیێکی دیاری هەیە.

بەشی دووەم

مێژووی کورد

نەژاد و بەسەرهات

مێژووی کۆن

پەیدا بوونی باب و باپیرانی کوردی ئەم سەردەمەی ئێمە لەو خاکەی کە ئێستا ناوی کوردستانە دەگەڕێتەوە ڕۆژگارانی زۆر کۆن. مێژووی ئەم ڕۆژگارە هەرە کۆنانە تەنگو چەڵەمەییێکی زۆری تێدایە، نەوەکو تەنیا لە بابەت مێژووی بنج و بناوان و نەژادی کوردەوە، بەڵکو ئەم تەنگو چەڵەمەیە نەتەوەکانی هەموو ناوچەکەو بگرە هەموو گێتی دەگرێتەوە.

لە سەرەتای سەدەی دووازدەم سەلجووقی‌یەکان ناوچەکانی نێوان ئازربایجان و لوڕستانیان ناو نا «کوردستان»، لەو ڕۆژەوە ناوونیشانی «کوردستان» لەسەر نەخشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەخش کراوە.

لە ڕۆژگارانی پێش مێژووەوە ئادەمزاد لە خاکی کوردەواری دا ژیاوە. لە دەوری بەردی کۆن مرۆڤی نیاندرتال لە ئەشکەوتی شانەدەر (نزیکەی ٣٠ کم باکووری ڕۆژهەڵاتی ئاکرێ) و هەزار مێرد (نزیکەی ١٥ کم خوارووی سلێمانی) زیندەگانی‌یان کردووە، واتە لە ٦٠ تا ٤٠ هەزار ساڵ بەر لە مەسیح ئاوەدانی و ژیانی ئادەمزاد لە خاکی کورد دا بووە.

بیست هەزار ساڵ پێش مەسیح مرۆڤی کۆن لە دەربەندی بازیان و قەد پاڵەکانی دا ژیاوون. هەروەها قەڵای جەرمۆ شوێنەواری ژیانی ئادەمزادی کۆن بووە لە هەزارەی پێنجەمی پێش مەسیح و یەکێکە لە شوێنەوارە کۆنەکانی ئادەمزاد کە ژیانی ئەشکەوتیان بەجێ هێشتووەو دەستیان بە کشتوکاڵ کردووە.

ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە کە کورد لە نەژادا لە بنەماڵەی هۆزەکانی هیندو - ئەورووپی‌یە،

زانایانی نەژادناس لە بیرو باوەڕدا یەک ناگرنەوە لە دیار کردنی مەڵبەندی کۆنی ئەم هیندو - ئەوروپاییەیانە، هەندێ دەڵێن لە دەشتەکانی باکووری خۆراسان دەژیان، هەندێکی تر لەسەر ئەو باوەڕەن کە لە پانایییەکانی ڕووسیا بوون، هی تریش دەڵێن لە خوارووی زەریای خەزەر دەژیان.

ئەوەی جێی گومان نییە ئەوەیە کە هۆزەکانی هیندو - ئەوروپی پێش کۆچ کردنیان، زمانی وەک یەکی یا گەلێ نزیک لە یەکتریان بووە، بەڵام لە دووای شەپۆلە گەورەکانی کۆچەکانیان دیارە لەڕووی زمان و نەریت و خوو و ڕەووشت لە یەکتری دوور کەوتوونەتەوە.

سێ شەپۆلی کۆچی ئەم هیندو - ئەوروپییانە ئاشکرایە: یەکێکیان بۆ ناوچەکانی دانووب و بەلقان لە ئەوروپا، ئەویتریان بۆ وولاتی هیندستان، سێیەمیان بەرەو ئاسیای بچووک و شاخی زاگرۆس لە ئێران و کوردستان دا نیشتنەوە، ئەو خەڵکەی لە شاخەکانی زاگرۆس نیشتەجێ بوون گۆتییەکانیان لێ دروست بوو، لەپاش ئەوانیش میدییەکان ئەو ناوەیان داگیر کرد.

لە هەزارەی سێیەمی پێش مەسیح بەشی هیندو - ئەوروپی جیا بوونەوە، ئەمانە بەخۆیان دەووت «ئاری» بە مانای (شەریف)، گۆیا ئەمانە ڕوویان کردە خاکێک ناویان نا «ئیریانا ڤەیجا = Airyana - Vaejah» بە مانای (نیشتمانی ئاریان)، لەناو ئەم کۆمەڵە پێغەمبەرێک پەیدا بوو ناوی زەردەشت بوو، داوای لێ کردن کە ئەهورەمزدا بپەرستن، بەڵام خەڵکی بە قسەیان نەکرد. ناچار خۆی و یارانی بەرەو ڕۆژئاوا کشان و هاتنە ئەو خاکەی ناو نرا ئێران (واتە نیشتمانی ئاریان).

ئەو بەشانەی کە لە هیندو - ئەوروپی جیا بوونەوە لە هەزارەی سێیەمی پێش مەسیح هۆزەکانی گۆتی و لۆلۆ بوون لە ناوچەی زاگرۆسی مەرکەزی، هەروەها ئۆرارتۆ لە ناوچەکانی نێوان وان و ئارارات لە ١٢٠٠ پێش مەسیح.

میدیا

ڕۆژهەڵاتناس و پسپۆری مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵات لە ناو زانا ئەوروپاییەکانا لەمێژووی کۆنی ئەرکیولۆجی ئەم ناوچەیان کۆڵیوەتەوە و زانیارییێکی باشیان بە دەستەوە داوە. دیارترین سفیلیزاسیۆنی کۆنی باپیرانی کورد لە ئیمپراتۆریەتی میدیا

دەردەکەوێ. شارەزایانی مێژووی کوردی وەکو مینۆرسکی و تۆفیق وەهبی لەسەر ئەو باوەڕەن کە نەژادی کورد خۆی لە میدیەکانا دەنوێنێ.

لە کتێبە ئاسمانی‌یە ئایینی‌یە کۆنەکانیش دا باس لە نەوەی «ماد» و وولاتی میدیا کراوە، لە تەوراتا ئەوە هاتووە کە: سام و حام و یافت منداڵی نووح بوون، لە پاش لافاو، ئەمانە منداڵیان لەپاش بەجێ ما، منداڵەکانی یافت جوومەر و ماجووج و مادای و یاوان و توو‌بال و ماشەک و تیراس بوون.

لە جێ‌یێکی تری تەوراتا نووسراوە: جارێکی تر ئیبراهیم ژنی هێنا ناوی قەتوورە بوو، ئەمە زیمران و یەقشان و مەدان و میدیان و بیشباق و شووحای بۆ بوو.

لە «کارەکانی نێراوان»دا کە پزیشک لۆقا نووسیویەتی‌یەوە و هەر خۆشی خاوەنی ئینجیلی لۆقایە دەڵێ: «هەندێکمان فەرتین و مادین و ئێلامین، هەندێکی ترمان دانیشتووانی مێزوپۆتامیا و یەهوودیەو کەبدووکیەو بونتس و ئاسیا و فریجیە و یەمفیلیە و میسر و ناوچەکانی لیبیای بەرامبەر بە قەیرەوانین...».

لە تۆمار کراوە هەرە کۆنەکانی کە بە ئێمە گەیشتووە لە بابەت میدیەکانەوە ئەو لەوحە هەڵکەنراوەیە کە باسی هێرشی شەلمانسری سێ‌یەمی تێدا تۆمار کراوە بۆ سەر هەرێمێک ناوی پارسوا بووە لە شاخەکانی کوردستان دا (٨٣٧ پێش مەسیح)، وا دەردەکەوێ لەو هەرێمەدا بیست و حەوت سەرۆک هەبووبن، ئەمانە شا بوون و فەرمانڕەوایی بیست و حەوت وولاتیان دەکرد، بەلام ژمارەی دانیشتووانی ئەم وولاتانە کەم بوو، خەڵکەکە «ئامادای» یا «مادای» یا «میدی»یان پێ دەووتن، ئەمانە لە نەتەوەکانی هیندو - ئەورووپی بوون، لە قەراغ زەریای خەزەرەوە روویان کردە ڕۆژئاوای ئاسیا بە هەزار ساڵ پێش مەسیح. کتێبی پیرۆزی زەردەشتیان ئاڤێستا ئەم نیشتمانە کۆنە بە بەهەشت لە قەڵەم دەدا.

نیشتمانی کۆنی میدی‌یەکان ناوچەکانی بوخاراو سەمەرقەند بوو، لە پاشانا بەرەو خووار کۆچیان کرد، تا لە دووا ساڵانی سەدەی هەشتەمی پێش مەسیح هۆزو تیرەی میدیایی‌یەکان لە ژێر فەرماندەی دیۆسیس یەکیان گرت، ئەم شایە بە دەسەلاتە لە دەوروبەری ٧١٥ی پێش مەسیح یەکەمین پایتەختی لە ئەکباتان (هەمەدان) بۆ دامەزراندن. ئەم هێزە بووە گەورەترین هێز بەرامبەر بە ئاشوور، هەر لەبەر ئەوەش بوو ئاشووری‌یەکان هەلیان دەست بکەوتایە بە سەر وولاتی میدیایان دا دەدا. لە دووایی‌دا

گەورەترین شای میدی‌یەکان سیاخار (سیاکزارس) توانی نینەوا تەفرو توونا بکاو ئاشوور برووخێنێ. (٦١٢ ی پێش مەسیح) وولاتی میدی‌یەکان هەمیشە لەلایەن بێگانەکانەوە لەبیر نەدەکراو، هەر دەم پیلانی بۆ دەکێشرا بۆ دەست بەسەر داگرتنی و داگیر کردنی. لە سالی ٥٥٦ ی پێش مەسیح دارای یەکەم ئەکباتانی داگیر کرد. لە پاش دوو سەدە زیاتر ئەسکەندەری مەکدۆنی لە ٣٣٠ پێش مەسیح دەستی بەسەرا گرت، لە پاشانا سلووکی‌یەکان لە ٣١٠ ی پێش مەسیح داگیریان کرد، ئینجا ساسانی‌یەکان بوون بە خاوەنی تا ٦٣٣ پاش مەسیح و داهاتنی ئیسلام.

لە یەک چوونی ناوی «کورد» و ناوی هەندێ لە تیرەو هۆزی هیندو - ئەورووپی‌یەکان

ئێمە کە سەرنجی کۆمەڵێک ناوی هۆزو تیرەو میللەت و نەتەوە دەدەین، بە ئاشکرا بۆمان دەردەکەوێ کە ئەم ناوانە زۆر نزیکن لە ووشەی «کورد»ەوە: ووشەی «کەردەکا» لەسەر دوو تاتە بەردی سۆمەری هەڵکەندراوە، ئەم تۆمار کراوە دەگەڕێتەوە سەردەمی دوو هەزار ساڵ پێش مەسیح، هەروەها لەمانە «کاردۆخ»ەکان ئەوانەی بەرهەڵستی‌ی سوپای ئەسکەندەری مەکدۆنی‌یان کرد لە ڕێگەی گەڕانەوەی لە وولاتی ئێران پاش سەرکەوتنی بە سەر کۆرشی گەورە (٤٠١ - ٤٠٠)، مێژوونووسی گریکی کسینۆفون = Xenophon (٤٢٧ - ٣٥٥ پێش مەسیح) باس لە ئازایی و مەردایەتی و سووار چاکی‌یان دەکاو ئەوە دەردەخا کە خۆشەویستی‌یان بەرامبەر بە نیشتمانیان بێ سنوور بوو.

میللەتێکی تریش لە مێژووی ئەرکیۆلۆجی ئەم ناوچەیە ناوی هاتووە، ئەمە میللەتی «کورت»ە، بێ گومان ئەم ووشەیە هەر یەکێکە لە ووشەی «کورد»ی ئێستا. جوگرافی‌یەکانی گریکی‌ی وەکو سترابۆ و پتۆلیمی لە سەرەتای سەدەکانی پاش مەسیح دا باسی ناوچەی «کوردئین» یان کردووە. سترابۆ دەڵێ ئەو ناوچەیە لە دەوروبەری ئەودا «کوردۆئین» یان پێ دەووت و شاری «پیناک»ی لێ بوو، ئەمە وولاتی کاردۆخەکان بوو لە ڕۆژگارانی ڕابردوو دا. ئارامی‌یەکان ناوی وولاتی کوردیان بە «بیث قردا» بردووە، هەروەها لە تێکستەکانی عەرەبی پێش ئیسلام بە وولاتی کوردیان ووتوە «بقردا».

گەلێ کۆمەڵی ئادەمزاد و هۆزو میللەت بە درێژایی مێژوو لەم ناوچەدا ژیاوون، زۆریان لەڕووی ناویانەوە پێوەندی‌یان بە ناوی «کورد»ەوە هەیە. بێ گومان هەموو کۆمەڵە ئادەمزادێکیش لە خاسیەتی تایبەتی‌ی خۆیەوە دەست پێ دەکاو دروست دەبێ، ئینجا

جەوهەری دەرەوەی تێکەڵ دەبێ، ئەو جەوهەرانەی دەرەوە لە ناو خاسیەتە تایبەتی‌یەکە دا ڕۆژ لە دووای ڕۆژ دەتوێنەوە، بەم جۆرە لە سەردەمێکی مێژوو دا میللەت یا نەتەوە، یا ناسیۆن دروست دەبێ. بێ گومان لە سەردەم و ڕۆژگارانی پێش ئیسلام نەتەوەی کوردی ئێستا دروست بووە.

هەر لە سەرەتای بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلامەوە ووشەی کورد باو بووە. بۆ یەکەمین جار ئیمامی عەلی کوڕی ئەبوو تالیب کە نامەی بۆ زیادی کوڕی ئەبیهی نووسیوە، ووشەی «کورد»ی بەکار هێناوە. ئیتر لەپاش ئەوە بە درێژایی مێژووی دەوڵەتی ئیسلامی مێژوونووسە کلاسیکی‌یەکانی عەرەب و فارس و تورک باسی کوردیان وەکو میللەتێک یا کۆمەڵێکی ئیتنی کردووە، لەمانە: تەبەری (٩٢٣ مردووە)، مەسعوودی (٩٥١ مردووە)، ئیبنولئەسیر (ابن الاثیر) (١١٤٠ - ١٢٣٤)، حەمدوڵلای موستەوفی (سەدەی چواردەم). ئەسکەندەر بەگ مونشی تورکمان (١٥٦٠ - ١٦٣٥) گەڕۆکی تورکی بە ناو بانگ ئەولیا چەلەبی ١٩٥٤، مەهدی خان کەوکەب (سەدەی هەژدەم).

سەرەتای ئیسلام تا جەنگی چاڵدیران

بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام لە وولاتی کوردەواری و لە هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیا هەروا بە ئاسانی و بە ڕۆژێک و دوو ڕۆژ نەبوو، بەڵکو ماوەیێکی درێژی خایاند. لەپاش جێگیر بوونی ئایینی ئیسلام، وولاتی کوردەواری کەوتە ژێر دەسەڵاتی خەلیفەی عەرەبی موسڵمانان. لە ماوەی فەرمانڕەوایی خەلیفەی ئیسلام هەندێ بنەماڵەی کورد دەسەڵاتی گرتە دەستی خۆی، لەمانە بەهێزترینیان دەوڵەتی مەڕوانی - دوستەکی‌ی سەربەخۆ بوو لە ٩٩٠ تا ١٠٩٦ فەرمانڕەوایی کرد. هەروەها دەوڵەتی مەسنەوی لەلای خوارووی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە دینەوەرو شارەزوور لە ٩٥٩ تا ١٠١٥ دەسەڵاتی بە دەستەوە بووە.

نەتەوەی کورد پیاوی گەورەی وای لێ هەڵکەوتووە لە چوار چێوەی نەتەوەو موسوڵمانەتی و ڕۆژهەڵات چۆتە دەرەوە بووە بە دیاردەو دروشمێکی جیهانی، سەلاحەدینی مەزن یەکەمین گەورە پیاوێکی کوردە کە لە هەموو جیهان دا ناسراوو بە ناوبانگە، دامەزرێنەری بنەماڵەی ئەیووبی‌یە لە پارچەیێکی پان و بەرین و فراوانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست: میسر و شام و میزوپۆتامیا و کوردستان، ئەم ناوچانە لە ژێر فەرمانڕەوایی ئەیووبی‌یەکانا بوون لە ساڵی ١١٦٩ وە تا دووا ساڵانی سەدەی سێزدەم.

ئەم قـارەمـانە بە توانايە قـەيسـەرى گـاوورى لە قـودس لە ناو برد و بەسـەر ريچـاردى يەكەمى ئينگليز (ريكاردۆسى دڵ شێر) و فيليپ ئۆگستينى فەرەنسى‌دا زاڵ بوو.

لە سـەدەى سـێزدەم خـەلافـەت و دەسـەڵات و فـەرمـانڕەوايى نەوەكـو لە دەست قـورەيش دەرچوو، بەڵكو نەدرا بە عـەرەبيش. گـەلێ هۆزو مـيللەتى توركـە - مـەنگۆلى نەژاد پەيدا بوون، لە مـاوەييێكى زۆر پێش ئەوەى هۆلاكـۆى مـەنگۆلى لە سـاڵى ١٢٥٨ خـەلافـەتى عەباسى بڕووخێنێ. هۆزو ميللەتە موسڵمانە نا عـەرەبەكان دەسەڵاتيـان بەهێز بوو بوو، وا بوو لە سـەدەى يازدەم وولاّتى كـورد كـەوتە دەست سـەلجـووقى‌يەكـان و بۆ يەكـەمين جـار لە سەرەتاى سەدەى دووازدەم ناوى «كوردستان»يان لە خاكى كوردەوارى نا، لە پاش ئەمە لە سەدەى سێزدەم كوردەكان كـەوتنە بەربـەرەكانى‌ى هۆلاكۆ، لە پاشانا تەيموورى لەنگيـان لە ساڵى ١٤٠٠ لە ئاميدى شكاند.

هێزى دڕندەى بێگانە وەكو لافاو بەسەر خاكى كوردى دا دەدا و تەڕو ووشكى ڕادەماڵى لەمانە خاوەنەكانى مەڕى ڕەش (قەرە قوينلوو) (١٣٧٨ - ١٤٦٨) و خاوەنەكانى مەڕى سپى (ئاق قوينلوو) (١٣٧٨ - ١٥٠٢) كارەساتێكى گەورەيان لەم وولاّتەدا نايەوە، لە كـوشتن و برين و تالاّن كـردن و سـووتاندن بەولاوە هيچ يادگـارێكى تريان نەمـايەوە بۆ گێڕانەوە لە دووا ڕۆژ دا. ديارترين ڕووداوێكى مێژووى كە كارێكى گەورەى كردبێتە سەر چارەنووس و دووا ڕۆژى كورد جەنگى چاڵديران بوو.

جەنگى چاڵديران و دابەش كردنى كوردستان

لە سـاڵى ١٥١٤ لە دەشتى چاڵديران گـەورەترين جـەنگ لەنێـوان سـوڵتـان سـەليـمى يەكـەمى عـوسمـانى و شـا ئيسمـاعيلى سەفـەوى ڕووى دا. ئەوى ڕاستى بێ ئەم جـەنگە جەنگێكى مەزهەبى بوو لە نێوان سوننە و شيعە، لەسەر داگير كردنى خاك و نەتەوەييێك كـە مـافى سـەربەسـتى و ئازادى خـۆى هەبوو. ئەوى زياتر ياريدەى سـەركـەوتنى سـوڵتـان سـەليـمى دا ئەوە بوو زۆربەى كـوردى ئەم ناوچەيە مـوسـوڵمـانى سـوننە بوون و زياتر دەشكانەوە لاى عوسمانلى‌يەكان.

لە پاش سەركەوتنى عـوسمـانلى‌يەكان سوڵتـان سەليم فەرمانڕەوايى كـوردستـانى دايە مـێـژوو نووسى دانا ئيـدريسى بتليـسى. لەمەوە كـوردسـتـان بوو بە دوو بەش، بەشـێكى كەوتە ژێر دەسەلاّتى سەفەوى‌يەكان، بەشەكەى ترى لە ژێر دەسەلاّتى عوسمانلى‌يەكان بوو. ئيتر ميرنشينى كورد لەناو هەر دوو دەوڵەت پەيدا بوو، وەكو شەمدينان، بۆتان، بايەزيد،

هەکاری، بادینان، سۆران، ئەردەڵان، بابان... هتد.

ئەم میرنشینانە سەربەخۆ بوون، گەلێ جار بەرهەڵستی دەوڵەتیان دەکرد، بەڵام بەگشتی میری ئەم میرنشینانە پێوەندییێکی تایبەتی‌یان لەگەڵ سوڵتانی ڕۆم و شای عەجەم هەبوو، لەو کاتەی باج و سەرانەیان لە ڕەنجبەرو جووتیارو هەژاری کورد وەردەگرت، هەر خۆشیان باج و سەرانەیان دەدایە شای عەجەم و سوڵتانی ڕۆم.

لە ماوەی پێنج سەدەی دووایی دا، واتە پاش جەنگی چاڵدیران دوای ئەوەی سوڵتان سەلیمی یەکەم بەشێکی زۆری لە سەرووی کوردستان دابڕی و خستی‌یە سەر خاکی سەڵتەنەت، خاکی کورد بە سنووری سیاسی لە یەک داپچڕاو دابەش کرا. بێ گومان گەلی کورد نارازی بوو لە سیاسەتی زەبرو زەنگ و زۆرداری و ستەمی بێگانە. خەباتی قارەمانی لە پێناو ئازادی و سەربەستی بە ئاوی زێڕ لە مێژووی نەتەوەی کورد تۆمار کراوە. ژمارەی هەڵسان و ڕاپەڕینی میللەت لە مێژووی کورد دا یەکجار زۆرە، بە تایبەتی بەهێزترینیان لە سەدەی نۆزدەم ڕوویان داوە. ئەم بزووتنەوانە بەڵگەی ئەوەن کە نەتەوەی کورد عەودالی ئازادی‌یە هەرگیز کۆڵ نادا تا دەستی دەخا.

لە پاش ڕووخانی سەفەوی‌یەکان (١٥٠٢ - ١٧٣٦) فەرمانڕەوایی ئێران کەوتە دەست بنەماڵەی کەریم خانی زەند (١٧٣٦ - ١٧٨٦)، ئەمەش ڕووداوێکی ئاسایی بوو، چونکە ئەگەرچی دەوڵەتی ئێران لە کۆنەوە هەمیشە بەشی میللەتی فارس بووە، بەڵام بە زۆری تا ئێستاش بنەماڵەی فەرمانڕەوا لە نەتەوەی تر بوون.

سەدەی نۆزدەم

لە ماوەی سەدەی نۆزدەم دا سوڵتان و شا دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری‌ی خۆیان لە سەر کورد بەهێزتر کرد. هەندێ لە چینەکانی دەرەبەگی سەرەوەی کورد لەگەڵ داگیرکەرە عوسمانلی و فارسەکان یەکیان گرتبووەوە و میللەتیان دەچەوساندەوە، ئەمە بوو بووە هۆی ئەوپەڕی دوواکەوتوویی، لە دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم کوردستان یەکێ بوو لە ناوچە دوواکەوتووەکانی دوو دەوڵەتە داگیرکەرەکە. سیاسەت و ئایینی جیاوازی دوو دەوڵەتەکەو شەڕو شۆڕی نێوان دەرەبەگ و میرنشینە کوردەکان، تاوان و خیانەتی هەندێ لە دەسەڵاتداری کورد بوونە هۆی ئەوەی خەباتی کورد بۆ یەکێتی و دروست کردنی دەوڵەتی خۆی سەر نەگرێ. دەبێ ئەوەش بزانین کە لە دەوڵەتی ڕەسمی عوسمانلی و ئێران تا دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەمیش میرنشینی کوردی سەربەخۆ لە ناوەوە بوون. بەڵام هیچ

یەکێکیان نەیتوانی ببێتە بنکە بۆ یەک گرتن و یەکێتیی خاکی کورد.

هەر لە سەدەی نۆزدەم دا بوو بیروڕای لە ناو بردنی میرنشینەکانی کورد کەوتە ناوەوە، بەرامبەر بەمە بیرو باوەڕی «کوردایەتی» بە شێوەیێکی تازە خۆی نوواند. سوڵتان مەحموودی دووەم بڕیاری دا دووبارە کوردستان داگیر بکاتەوەو دەستی بەسەردا بگرێ، وا بوو لە ساڵی ١٨٣٤ هێرشێکی بردە سەری و دەسەڵاتی بەسەرا سەپاند. ئەمە بووە هۆی ئەوەی بۆ یەکەمین جار بەدرخان پاشا لە ساڵانی ١٨٤٣-١٨٤٦ بزووتنەوەیێکی نەتەوایەتی بەشێوەیێکی تازە بەرپا بکا، بەڵام ئەو بزووتنەوەیە سەر نەکەوت.

لە ساڵی ١٨٥٥ لە ناوچەی هەکاری و بۆتان یەزدان شێر دژی دەسەڵاتی عوسمانلی هەڵسا، بتلیس و مووسڵی داگیر کرد، بەرەو خووارتر چوو، تا هەموو ناوچەکانی نێوان وان و بەغدای گرت. هەندێ لە دانیشتووانی کوردستان وەکو فەلەو گریکی (یۆنانی) لەژێر ئالای یەزدان شێر کەوتنە جەنگەوە، بەڵام ئەم بزووتنەوەیەش سەری نەگرت.

بزووتنەوەی ساڵی ١٨٨٠ بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا بوو، ئەگەرچی ئەم بزووتنەوەیە ئەدگاری تایبەتیی خۆی هەبوو و لە بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی تری کورد جیا دەکرێتەوە، بەڵام ئەمەش لەبەر هۆی تایبەتی هەر سەری نەگرت.

سەرەتای سەدەی بیستەم

لەپێش جەنگی یەکەمی گیتی و لەماوەی جەنگ دا چەند جارێک کورد لە دژی دەسەڵاتی بێگانە ڕاپەڕی، بەڵام پێوەندی لە نێوان سەرۆکایەتی ئەم ڕاپەڕین و هەڵسانانە نەبوو. ئەمانە ڕێکخراو و پارتی وایان نەبوو کە سەرۆکایەتی‌یان بکا، هەروەها بەرنامەی دیار کراویشیان نەبوو، لەبەر ئەوە بەئاسانی دەتووانرا ئەم بزووتنەوانە لە ناو ببرێن.

لە ماوەی جەنگی یەکەمی گێتی‌دا کوردستان بووە مەڵبەندو ناوچەی جەنگی خوێناوی نێوان لەشکری دەوڵەتە شەڕکەرەکان. وڵات ڕووخێنرا، بە سەدەها هەزار خەڵک کوژران یا لە برسانا مردن، ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە بێزاریی میللەت زیاد بکا.

بە پێی پەیمانی سیڤەر کە لە ١٠ی ئاغستۆس ١٩٢٠ مۆر کرا، دەبوو هەندێ بەشی ئێمپیراتۆریەتی عوسمانلی لێی بپچڕێ، ئەمانە هەندێ ناوچە و هەرێمی نەتەوایەتی بوون، کوردستان یەکێک بوو لەوانە. پەرەگرافی گرنگی پەیمانەکە دروست کردنی دەوڵەتی کوردستان بوو. بۆ ئەم مەبەسە لیژنەیێک لە نوێنەرانی بەریتانیا و فرەنسە و ئیتالیا

دروست بوو. له پەیمانەکە داهاتووەکە دانیشتووانی کورد له تورکیا به نووسین داوایان له کۆمەڵی نەتەوەکان کرد کە سەربەخۆیی‌یان دەوێ، پێویستە لەسەر دەوڵەتی تورک خۆی بکێشێتەوه له کوردستان.

بەڵام ئەمە بازرگانی‌یێکی دیبلۆماسی‌ی دەوڵەتە ئەمپریالیستەکان بوو، چونکه دەست بەجێ و هەر لەپێشەوە بڕیاری ئەوەیان دابوو کە رێگە نەدەن کوردستان سەربەخۆ بێ. بەم جۆرە لە کۆنفرانسی لۆزان لەساڵی ۱۹۲۳ بە تەواوی مەسەلەی کورد پشت گوێ خراو تەنیا ووشەیێکیش بەچاک و خراپ لەم بارەیەوە نەنووسرا.

کورد له تورکیا

لەماوەی بزووتنەوەی کەمالی‌یەکانا، لەو کاتەی کە تورکیا کەوتبووە مەترسی‌یەوە و خۆی لە پێش پیلانەکانی ئەمپریالیزم و هێزی دەرەوە ڕانەدەگرت، لەو کاتەدا کورد بەشداری‌یێکی تەواوی له خەباتا کرد له دژی هێزی بێگانە ئەوەی ئابلۆقەی تورکیای دابوو. تەنیا کوردی کوردستانی تورکیا یاریدەی کەمالی‌یەکانیان نەدا، بەڵکو کوردی عیراقیش پارێزگاری و پاسەوانی سنووری ڕۆژهەڵاتی خوارووی تورکیایان کرد. میللەتی کورد گەلێ قوربانی له پێناوی سەربەخۆیی تورکیا پێشکێش کرد. دەورێکی باڵاو گرنگی هەبوو له خەبات دا لەپێناوی ڕزگار کردنی دەوڵەتی تورک له دەسەڵاتی بێگانە. بەشداری کردنی لە خەبات دا لە پێناوی ڕزگاری‌ی تورکیا گەلێ گرنگ بوو، بەڵگەی ئەمە بیروڕای مێژوونووسی عەرەب سلێمان نەزیفە لە بابەت یادگاری سەربازی نەناسراو ئەوەی لە پێناوی ڕزگاری‌ی تورکیا له جەنگی سەقاریا شەهید کراوە دەڵێ: «بێ گومان ئەم سەربازە دەبێ کورد بێ».

لەگەڵ ئەمەش دا وەزعی کورد له وولات دا له ئەوپەڕی خراپی دا بوو. هەموو بزووتنەوەیێکی کورد له پێناوی مافی نەتەوایەتی دامرکێنرایەوە. پرۆپاگەندەیێکی بەهێز له تورکیا دەکرا له دژی کورد، بەوەی کە کورد لە بنەڕەت دا «بوونی» نی‌یە، له بنج دا ئەمانە تورکن و زمانی زگماکی خۆیان لەبیر کردووە. پشکێنەری (موفەتیش) وەزارەتی زانیاری تورکیا نەجاتی بەگ گۆیا له مێژووی کورد و زمانی کوردی «کۆڵیوەتەوە»، دەڵێ: «زمانی تورکە شاخاوی‌یەکان (واتە زمانی کوردی - م. خ.) بە درێژایی ڕۆژگار بەرە بەرە سواوە و تێک چووە».

چەوساندنەوەی میللەتی کورد لەڕووی کۆمەڵایەتی و نەتەوایەتی‌یەوە بووە هۆی ئەوەی

لە سالّی ١٩٢٥ کوردی تورکیا دەست بکەن بە شۆرش لە دژی چەوسێنەرە تورکە کەمالی‌یەکان بە سەرۆکایەتی شێخ سەعید. رۆشنبیر و خوێندەواری کورد دەوری بالاّی هەبوو لەم هەلّسانەدا. ئەم بزووتنەوەیە هەرێمێکی گەورەی لە کوردستانی تورکیا گرتەوە. دەسەلاّتی تورک بۆ شکاندنی ئەم راپەرینە سوپاییێکی گەورەی بەکار هێنا. فرەنسا یارمەتی‌یێکی زۆری تورکی دا بەوەی رێگەی بۆ لەشکری تورک کردەوە کە لەقاپی‌ی سووریاوە هێرش ببەن، بەم جۆرە تورکەکان توانیان بەسەر کورد دا زالّ بن و شۆرشەکە لەناو ببەن. بۆ رشتنی داغی دلّیان دەستیان کرد بە زولّم و زۆری دژی هاوولاّتیانی کوردی بێ چەک و بێ دەسەلاّت. گەلێ گوند و دێهاتی کوردیان لەسەر رووی زەوی سری‌یەوەو مندالّ و پیرو ژنیان دەکوشت.

لە رۆژی ٢٥ ی حەزیرانی سالّی ١٩٢٥ تورکەکان ٤٥ سەرۆک و کار بە دەستی شۆرشیان لە سێدارە دا، لە پێشەوەیانا شێخ سەعید بوو. بەلاّم ئەم زۆرداری‌یە پڕ قینە هیواو ئامانجی کوردی لەناو نەبرد کە سەربەستی و ئازادی‌یە.

سەرۆکی هیندستان جەواهیر لال نەهرۆ دەلّێ: «لەسالّی ١٩٢٩ دا کورد بۆ جاری دووەم لە تورکیا راپەری، بەلاّم دیسانەوە دایانمرکاندەوە. بێ گومان ئەمە رووداوێکی وەختی‌یە. بە هیچ جۆرێ ناکرێ شۆرشی میللەتێک هەتا هەتایە لە ناو ببرێ کە ژیانی خۆی دەکا بە قوربانی لە پێناوی ئازادی دا».

لە سالّی ١٩٢٧ لە پاش دوو سالّ بەسەر چوونی هەلّسانەکەی شێخ سەعید، کورد جارێکی تریش دەستی دایەوە چەک و سیلاح. ئەم شۆرشەیان تا سالّی ١٩٣٠ بەردەوام بوو، سەرۆکی ئەم شۆرشە ئیحسان نووری پاشا بوو. سوپای تورک بەهێزو بێ بەزەیی‌یانە ئەم هەلّسانەشیان دامرکاندەوە. عەشیرەتە کوردە بەهێزەکانیان ئاوارەی هەرێمە هەرە دوورەکانی ئەنەدۆلّ کرد. بەشی زۆری کوردی تری بە توانا ئاوارەی ناو گوندی تورک کران و بەسەر ناوچە تورکی‌یەکاندا دابەش کران. بەم جۆرە دەسەلاّتی تورک ویستی هێزی نەتەوەی کورد شل بکا بۆ ئەوەی توانای هەلّسانێکی تری نەبێ. بەلاّم هەر چەندە زولّمی کومەلاّیەتی و نەتەوایەتی بەسەر کورددا بەهێزتر بووبێ زیاتر بێزاری‌ی میللەتی بووە بە دروشم و نەخشی لەناو دلّی رۆلّەکانی‌دا کێشاوە.

لەسالّی ١٩٣٧ کوردی دەرسیم راپەرین. هۆی ئەم هەلّسانە بەلای أ. سافراستیانەوە ئەوە بوو کە تورکیا سیاسەتی چەوساندنەوەو لەناو بردنی کوردی بەکار دەهێنا».

هەڵسانی کوردی ناوچەی دەرسیم پلەیێکی بەرزی هەبوو لەناو زنجیرە شۆرشەکانی کورد لە سەرەتای سەدەی بیستەم دا. رێکوپێکتر و خاوەن بەرنامە بوو، تەنیا جووتیار و فەللاح بەشداری‌یان تێدا نەکرد بەڵکو شارستانیش دەورێکی دیاریان هەبوو لەناو شۆرش دا، بەڵام هێزی چەکداری تورک ئاگری ئەم شۆرشەیان کوژاندەوەو زەبرو زەنگێکی زۆریان بەرامبەر هاووڵاتیانی کورد نواند.

لە ماوەی جەنگی دووەمی گیتی‌دا بزووتنەوەی رزگاری نەتەوایەتی کورد لە تورکیا بێ دەنگ بوو، هەروەها حوکومەتی تورکیش بە ئانقەست و بە شێوەیێکی وەختی نەیدەویست بە ئاشکرا دژی هەستی نەتەوایەتی‌ی کورد بوەستێ. بەڵام لەپاش جەنگ و لە سەردەمی دەست درێژ کردنی ئەمەریکا لە دژی کۆریای باکوور حوکومەتی تورک بۆ یارمەتی دانی کۆریای خووارو لەشکری بۆ ناردن، سەربازی لەشکرەکە کورد بوون، لەو جێگا دوورە و لەسەر خاکی کۆریا بە سەدان لاوی کورد کوژران.

هەڵگەڕانەوەی سوپایی یەکەمی شۆرشی ١٤ ی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨ لە عیراقدا بووە هۆی ئەوەی بزووتنەوەی نەتەوایەتی‌ی کورد لە تورکیا و ئێران و سووریا ببووژێتەوە، هەروەها هەستی نەتەوایەتی میللەتی کوردی تا پلەیێکی دیار بڵند کردەوە لەناو ئەم وولاتانەدا.

کار بەدەستانی تورکیا و ئێران دەستیان کرد بە چەوساندنەوەو هێرش بردنە سەر هاووڵاتیانی کورد، چونکە ئەم کوردانە لایەنگری خەباتی میللەتی عیراق بوون لە دژی ئەمپریالیزم و چەوساندنەوە. لەبەر ئەوە پاڵپشتی سەرۆکایەتی شۆرشی عیراقیان دەکرد بە تایبەتی لە ساڵی یەکەمی شۆرشدا. حوکومەتی تورک لە ماوەی دوو ساڵی یەکەمی پاش شۆرشی عیراق سەدەها نیشتمان پەروەری کوردی خستە بەندیخانەوە لە ئەنقەرە و ئەستەموول، تاوانی پێوەندی لەگەڵ رێکخراوی بێگانەی خستە پاڵیان. لە بابەت تیرۆر و زۆرداری‌یەوە رۆژنامەی «نێشنال گاردیان = National Gardian»ی ئەمەریکی دەنووسێ: «هۆی بنچینەیی ئەم گرتن و بەند کردنەی کورد لەبەر ئەوەیە چونکە کوردن. ئەمانە داوا لە حوکومەتی تورک دەکەن کە بە کورد بیانناسن، نەوەکو بە تورکی شاخاوی هەروەها داوا دەکەن کە رێگە بدرێ بە چاپ کردنی گۆڤاری کوردی» (١١ی نیسانی ١٩٦٠).

رۆژنامەگەری رەسمی تورک هەمووی هێرش و جنێو بوو بۆ سەر کورد، بۆ بەڵگە رۆژنامەی «میللی‌یەت= Milliyet» ناوەرۆکی پەرەگرافەکانی دەستووری تورکیای بڵاو

کـردەوە، بە تایبـەتی ئەو بەندانەی هەمـوو ئەو کـەسـانە تـاوانبـار دەکـا کە پێوەندیيان بە کوردەوە هەبێ، ڕۆژنامەکە دەڵێ: «پەڕەگرافی ۱۰٥ی دەستووری تورکیا دەڵێ ئەو کەسەی کـورد هان بدا بـۆ خـەبـات، بە پێی قـانوون تـاوانبـار دەکـرێ. بۆیە لە ژێر ڕۆشنایی ئەم پەڕەگـرافـە پۆلیس مـافی ئەوەی هەیە ئەم جـۆرە کەسـانە لەگـەڵ خـێـزان و بنەمـاڵەکـانیـان ئاوارەی جێگەی دوور بکا» (۲٥ی تشرینی یەکەم ۱۹٦۰). حوکوومەتی تورک سەدەها کوردی خسـتـە بەندیخانەوە تەنیا لەبەر ئەوەی لە نووسیندا ئەلفو بێی کوردیيان بەکار هێنا بـوو. لەم بابەتەوە ڕۆژنامـەی «یەنی ئیـسـتـانبـوول = yeni Istanbul» دەنووسێ: «ئەم ٥۰۰ کـوردەی کـە لە دیار بـەکـر بـەندکـراوون، کـەسی کـۆنەپەرستن، ئەمـانە ئـەلفـو بێی کوردیيان داناوە. ئەوی ڕاسـتـیش بێ ئەوەیە زمـانی کـوردی هەمـووی لە ٤۲۰۰ ووشـە پێک هاتووە، لەمانە ۲٥۰۰ ووشەی تورکیيە، ئەویتری عەرەبی و فارسیيە. ئەم کەسانە ئەوانەی زمـانیـان بـۆ خـۆیان دروست کـردووە، نەیانتـوانیـوە تەنیـا ٥۰ ووشـەی ڕەسـەن بدۆزنەوە» (٦ تشـرینی دووەم ۱۹٦۰). خــاوەن ووتار ڕاســتی دەشـێــوێنێ و هەڵی دەگێڕێتەوە، ئەم بیروڕایە هەتا پێچەوانەی گێرە شێوێنەکانی پێشووتری خۆشیانن، ئەمانە جـەدوەلەکـەی عـەلی کـەمـالیـشـیـان لەبیـر چۆتەوە کـە لەبارەی زمـانی کـوردیيەوە لە کتێبەکەیدا درۆی هەڵبەستووە، زانیاریی عەلی کەمالی لەم بابەتەوە بەم جۆرەیە: لەپاش لەناو بردنی ڕاپەرینی کـورد (۱۹۲۷ - ۱۹۳۰) لە تورکـیـا دەست کـرا بە هێنانە دی سیاسەتی گۆڕینی ڕووی نەتەوایەتیی کورد، واتە بە تورک کردنی کورد. بۆ ئەم ئامانجە لە ساڵی ۱۹۳۲ والیی ویلایەتی ئەرزنجان عەلی کەمالی لە کتێبەکەی دا «ئەرزنجان» جەدوەلی بۆ زمانی کوردی داناوە، بە پێی ئەو جەدوەلە ئەوە دەخاتە ڕوو کە زمانی کوردی لە ۸٤۲۸ ووشە پێک هاتووە، لەمانە ۳۰۸۰ یان بریتین لە ووشەی کۆن و تازەی تورکی، ۲۰۰۰ یان ووشەی عەرەبی تازەن کە لە زمانی تورکیدا بەکار دەهێنرێن. ووشەکانی تر لە زمانەکانی ئێرانی و ئاسووری و گورجی و چەرکەسی وەرگیراوون، تەنیا بەلای ئەوەوە لەوانەیە ۳۰۰ ووشە کوردی کۆن بن. (Ali Kemali, Erzincan [S. 1], 1932).

بەڵام لەگـەڵ هەمـوو ئەم چەوسـاندنەوە و پلیـشـاندنەوەو زۆرداریيە مـیللەتی کـورد لە تورکیا بەردەوام بوو لە خەباتی دا لە پێناوی پاراستنی پەیکەری نەتەوایەتیی خۆی، بە تایبەتی زمانی زگماکی.

بزووتنەوەی نەتەوایەتی کـورد لە کـوردسـتـانی تورکـیـا ڕۆژ لە دووای ڕۆژ زیاتر پەرەی

سەند. لە ٨ ی مایسی ١٩٦١ لە شارە جیاوازەکانی کوردستانی تورکیا، بە تایبەتی لە مێردین و دیاربەکر و بتلیس و وان ڕاپەڕینی گەلی کورد دەستی پێ کرد. هەزاران خەڵک بەشداریی خۆ پیشاندانیان کرد، دروشم و بەیداغیان هەڵکرد، داوایان ئەمانە بوو: «ئێمە تورک نین، ئێمە کوردین»، «بڕووخێ زۆرداری»، پێویستە «تورک دان بە مافی نەتەوایەتیمان دا بهێنێ». ئەم خۆ پیشاندانە ئاشتیخوازەی کورد لەخوێن وەردرا. لەشارە کوردەکان دا سەدەها کوردی نیشتمان پەروەریان کوشت و ژمارەی زیاتریشیان بریندار کرد.

کورد لە ئێران

کوردستانی ئێران لە گەلێ شت دا وەکو کوردستانی تورکیا وابوو. ناوچەکانی کوردستان یەکێک بوو لە هەرێمە هەرە دوواکەوتووەکانی ئێران. ڕژێمی دەرەبەگایەتی باڵی بە سەر کۆمەڵا کێشا بوو خۆی خاوەن دەسەڵات بوو، کار بەدەستانی ئێرانیش وەکو کار بەدەستانی تورکیا سیاسەتی لەناوبردنی مافی نەتەوایەتی نەتەوەکانی نافارسیان بەکار دەهێنا. بە شوێن هەموو جۆرە بەڵگەیێک دەگەڕان، لە پێش هەموو شتێک دا زمانی کوردی وەکو زمانێک لە بنەماڵەی ئێرانی بوو بووە بنیشتەخۆشەو بەڵگەی ئەوە کە زمانی کوردی دیالێکتێکی فارسی‌یە، واتە زمانی کوردی فارسی‌یە. لەگەڵ ئەوەی لە ئێرانا دانیان بەوەدا هێناوە کە کورد هەیە، بەڵام جیاوازی‌یێکی ئەوتۆ لە نێوان ئێران و سیاسەتی چینەکانی سەروو و دەسەڵات بە دەستی تورکیا بەرامبەر بە کورد نی‌یە. لە بنج دا هەر دوولایان لەوە یەکیان گرتبوو کە نەتەوەیێک بەناوی کوردەوە نی‌یە و هەوڵی تەواویشیان دەدا کە ئەدگاری نەتەوایەتی‌ی لەناو ببەن. نوێنەری مەجلیسی شوورایی میللی کۆنەپەرست و پان ئێرانیستی ناودار دەشتی دەڵێ: «لە ئێرانا مەسەلەی کورد لە گۆڕێ نی‌یە، هەروەها لێرە تەماشای کورد ناکرێ وەکو میللەتێک، بەڵکو لەگەڵ فارس دا لە یەک نەژادن».

ئەمەیە ئەستووری ئیدیۆلۆجیەتی «پان ئێرانیزم»، بێ گومان ئەمە زیانی بۆ کورد لە هەموو کەسێکی تر زیاترە.

چەوساندنەوەی نەتەوەکانی کوردستان و ئازربایجانی ئێران بووە هۆی ئەوەی چەک هەڵگرن و لە ڕووی زۆرداری‌ی ڕەزا شا بووەستن. لە هاوین و پاییزی ساڵی ١٩٢٦ شۆڕش ناوچەکانی سەروو و خوارووی کوردستانی ئێرانی گرتەوە. هەروەها لەو ماوەیەدا

پارتی و ڕێکخراوی نەتەوایەتی‌ی کوردی پەیدا بوون. ئەمە بزووتنەوەی نەتەوایەتی‌ی کوردی خستە ناو قالبێکی ڕێکوپێکەوە و پێوەندیشی لەگەڵ خەباتی ڕزگاریی نەتەوایەتی‌ی میللەتانی تری ئێران پەیدا کرد.

لە ماوەی پێش جەنگی دووەمی گیتی لە کوردستانی ئێران «حیزبی ڕزگاریی کوردستان» پەیدا بوو. لەو سەردەمەی کە لەشکری سووری یەکێتی‌ی سۆڤیەت بە پێی پەیمانێکی سوێند خۆرەکان هاتە ناو ئێرانەوە، گۆڕانێکی بنچینەیی لە بەرنامەی حیزبی ڕزگاریی کوردستان ڕووی دا، ناوی حیزبەکە گۆڕرا و بوو بە «ژ. ک. = ژیانەوەی کورد». ئەم کۆمەڵەیە دەستی کرد بە بڵاو کردنەوەی چاپەمەنی، دیارترین چاپەمەنی‌یان کۆواری «نیشتمان» بوو. لە ساڵی ١٩٤٥ لە سەر بنچینەی «ژ. ک.» حیزبی دیموکراتی کوردستان دروست کرا.

لە پاش جەنگی دووەمی گیتی و لە کانوونی یەکەمی ١٩٤٥ کۆماری کوردستان و کۆماری ئازربایجان پەیدا بوون. هەموو میللەتی کورد و نەتەوە ئازادیخوازەکانی تری جیهان بە شادی‌یەوە پێشوازی‌ی کۆماری کوردی سەربەخۆیان کرد. میللەتی کورد بە هەموو هێزیەوە پارێزگاری کۆمارە نەوزادەکەی خۆی دەکرد، بەڵام هێزو توانای دەوڵەتی ئێران و کۆمارە ساواکەی کورد لە یەک پلەدا نەبوون! هێزی چەکداری دەسەڵاتی کۆنەپەرستی ئێران توانی بزووتنەوەی کورد دامرکێنێتەوە، ئەوەی یاریدەی تەواوی لە ناوبردنی کۆماری کوردستانی دا دەرچوونی سوپای سوور لە ئێران و بایەخ نەدانی یەکێتی‌ی سۆڤیەت بە مەسەلەی کورد بوو، لەلایێکی ترەوە یارمەتی‌ی بەهێزی ئەمپریالیزم بوو چونکە نوێنەری لە شای ئێران چاکتری بۆ نە دەدۆزرایەوە لەم هەرێمە گرنگە ستراتیجی‌یەدا.

لە مارت و نیسانی ١٩٤٧ هەموو سەرۆکەکانی کۆماری کوردیان لە سێدارە دا، لە سەرووی هەموویانەوە سەرۆکی حیزبی دیموکراتی کوردستان و سەرۆکی کۆماری کورد قازی محەمەد. لە بابەت خنکاندنی قازی‌یەوە پارێزەری ناوداری ئەمەریکی وولیەم دوگلاس دەڵێ: «لە سێدارەدانی ئەم قارمانە کوردە بووە هۆی مردنی تاقە کەسێک، نەوەکو مردنی کوردایەتی، مردنی ئەو هێزی تازەی خستە ناو ئەم کوردایەتی‌یەوە».

لە پاش شۆرشی ١٩٥٨ و دەرچوونی عیراق لە پەیمانی بەغدا، هەندێ لە کۆنەپەرست و دوواکەوتووانی عیراق لەگەڵ نوێنەرانی دەرەبەگ و کۆنەپەرستی کورد ڕایان کردە ئێران.

لێرە لەگەڵ هەندێ کوردی ئێران دەستیان کرد بە دەرکردنی ڕۆژنامەی «کوردستان». ئەگەر چی مەبەستی بنچینەیی ئەم ڕۆژنامەیە بڵاو کردنەوەی ئیدیۆلۆجیەتی پان ئێرانیزم و پرۆپاگەندە بوو لە دژی شۆڕشی عیراق، بەڵام وەکو سەرچاوەییێک بۆ لێکۆڵێنەوە لە زمان و ئەدەبی کوردی ناخرێتە پشت گوێ.

کورد لە عیراق

لە مایسی ساڵی ١٩٢٠ دەوڵەتی عیراق دامەزرێنرا، بەڵام دەوڵەتی سەربەخۆی تەواو نەبوو، خرایە ژێر چاودێریی بەریتانیا. لەم ماوەیەدا کوردی ناوچەی سلێمانی بە سەرۆکایەتی شێخ مەحموود هەڵسان، ئەم هەڵسانە زۆری خایاند و لە سەرکەوتن و ژێرکەوتن دا بوو تا سییەکانی ئەم سەدەیە.

لە ٢٤ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٢ حوکوومەتی تازەی عیراق و بەریتانیا ناچار بوون بەیانێک بڵاو بکەنەوە، لە بەیانەکەدا بڕیاریان دا کە دەوڵەتی کوردستان لە ناوچە کوردنشینەکانی عیراق دا دروست بکەن، بەڵام ئەمە ساختەکارییێکی دیبلۆماسی ئەمپریالیزمی ئینگلیزی بوو، هەوڵیان دا بەمە کورد بخەڵەتێنن و هەر لەو کاتەش دا بیروڕای کۆمەڵانی جیهان دابین بکەن، بۆ ئەوەی خۆیان کۆبکەنەوەو لە دوواییی دا بزووتنەوەی کورد لە ناو ببەن.

کە بۆ کورد دەرکەوت ئەمپریالیزمی ئینگلیزی بەڵێنەکانی ناهێنێتە دی، دەستی کرد بەخۆ کۆکردنەوە بۆ شۆڕش. لە هەولێر و سلێمانی هەتا لە بەغداش خوێندەوارو ڕۆشنبیری کورد ڕێکخراوی نەتەوایەتییان دامەزراند. لەگەڵ هەمـوو میللەتی کورد میللەتی عەرەبیش خۆی ئامادە کرد بۆ خەبات لە دژی دەسەڵاتی ئینگلیز. بە ڕاستیش ڕژێمی کۆلۆنیالی لە عیراق دا سیاسەتی بەڕێوە دەبرد.

سەربەست نەبوونی عیراق لە کاروباری دەرەوەو ناوەوەی بووە هۆی ئەوەی لە چووار چێوەی کۆمەڵێکی کشتوکاڵی دوواکەوتوو نەچێتە دەرەوە، دەرەبەگ و نوێنەرانی حوکوومەت لە مووچەخۆرە گەورەکانی دەوڵەت گوند و دێهاتیان بەڕێوە دەبرد. سیاسەتی کۆنەپەرستی و دوواکەوتوویی عیراق دەسەڵاتی ئینگلیزی لە وڵات دا بەهێز کرد بوو. پیلانی ڕێکوپێک بۆ چەوساندنەوەی میللەتی کورد دانرا بوو. ئەمە هەمووی بووە هۆی ئەوەی بێزاری بکەوێتە ناو هەموو بەشەکانی کۆمەڵ، کورد لە دژی زوڵم و زۆری و چەوساندنەوەی نەتەوایەتی لە خەباتا بوو، بەم جۆرە بزووتنەوەی ڕزگاری نەتەوایەتی کورد

هەر لە سـەرەتای پەیدا بوونی‌دا ئاشکراو دیار بوو کـە دژی ئەمـپـریالیـزمی بێگانەی دەرەوەیە.

ڕۆژی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ دەست نیشان کرا بوو بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمانی عیراق لە سلێمانی. دەبوو ئەو پەرلەمانە هەڵبژێرراوە تازەیە پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی نێوان بەریتـانیـا و عـیـراق مـۆر بکا، ئەو پەیمانەی زیاتر دەسـەڵاتی ئینگلیـزی بەسـەر عـیـراقـا دەچەسپـاندو بەهێزتری دەکرد. لە پەیمانەکەدا بە هیـچ جۆرێ مەسـەلەی کـورد نەهات بووە ناوەوە و باسی لێوە نەکرا بوو. بە تەواوی ئاشکرا بوو کە ئەمپریالیـزمی بەریتانی بیری لەوە نەکردبووەوە کە دان بە مافی نەتەوایەتی‌ی کورد بنێ. لە ڕۆژی هەڵبژاردن دا کوردی شاری سلێمانی ڕاپەڕی، سوپای عیراق بە یارمەتی‌ی ئینگلیز خەڵکیان گوللە باران کرد. شێخ مەحمود لەو کاتەدا لەگەڵ چەکدارەکانی لە شاخا بوو، کە بیستی دوژمن کوردی گوللە باران کـردووە و خوێنی ڕشتـووە، بەسـەر سلێـمانی دادا. حـوکـوومـەت لەشکرێکی گـەورەی ناردە سـەر کـورد لەگـەڵ چەک و سـیـلاحـێکی زۆر بە تایبـەتی هێـزی هەوایی بەریتانیا. شۆرشگێڕەکان توانای ئەوەیان نەبوو بەرهەڵستی ئەم هەموو لەشکرە بکەن. ڕۆژی ٣٠ تشـرینی یەکـەمی سـاڵی ١٩٣٠ شـێخ مـەحـمـوود ڕاپۆرتێکی بۆ کـۆمـەڵی نەتەوەکان نارد، لە ڕاپۆرتەکەدا دەڵێ: «... ئەگەر ئینگلیزەکان یارمەتی‌ی کورد نادەن لە خەباتیان دا لە پێناوی سەربەستی دا با دەست لە کارو باریشیان وەر نەدەن، بەم جۆرە پێویستـە کورد تەنیـا بەهێزی تایبـەتی‌ی خۆی بنازێ». بەڵام هێزی هەوایی بەریتـانیـا بەردەوام بوو لە بۆردومانی شارو دێهاتی کورد، لە پاشانا لە حەزیرانی سـاڵی ١٩٣٢ قـۆمیـسـەری باڵای پێشـووی ئینگلیـز لە عیـراق دا ویلسـون دەڵێ: «لە ماوەی دە ساڵی دووایی هێزی هەوایی مەملەکەتی بەریتانیا بێ بەزەیی‌یانە هاووڵاتی کوردی بۆمبا باران دەکرد».

ڕاپەڕینی کوردی سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٠ بە شێوەیێکی دڕندانە دامرکێنرایەوە، بەڵام بزووتنەوەی ڕزگاری‌ی نەتەوایەتی کورد دیسانەوە لە ناوچەی باکووری کوردستانی عیراق سەری هەڵدایەوە. لە ساڵی ١٩٣١ بارزانی‌یەکان بە سەرۆکایەتی شێخ ئەحمەدی بارزان هەڵسان. هۆی بنچینەیی ئەم هەڵسانەش هەر ئەوە بوو حوکوومەتی عیـراق بە فەرمانی ئینگلیز کە لە ژێر حیمایەی بوو مافی میللەتی کوردی لە عیراق نە دەدا. لەو ڕۆژەی کە دەوڵەتی عیراق دروست بوو بایەخێکی ئەوتۆ بە ڕۆشنبیری و خوێندەواری و تەندروستی ناوچە کوردی‌یەکان نە دەدرا، بە تایبەتی ناوچەی بارزان.

له ساڵی ١٩٣٥ بارزانی‌یەکان جارێکی تر لەژێر فەرماندەی خەلیل خۆشەوی هەڵسان. بۆ له ناوبردنی ئەم هەڵسانه، هێزی ئاسمانی بەریتانیا بەشداری‌یێکی تەواوی کرد. لایه کۆنەپەرستەکانی حوکوومەتی عیراق به پێی ئارەزووی بێگانه هەموو جارێک که له کوردستان دا خەڵکی ڕادەپەڕین بەڵێنیان دەدایه کوردەکان که داوایان جێ بەجێ دەکرێ و مافی خۆیان وەردەگرن، دیاره ئەمه بەڵێنی ناڕاست بوو درۆیان لەگەڵ دا دەکردن، بۆ ئەوەی وەخت ببەنه سەرو خۆیان کۆ بکەنەوەو جارێکی تریش بەسەر کورد دابدەن. بەڵام میللەتی کورد دووباره و سێ باره چەکی هەڵدەگرت و هێرشی دەبرد بۆ وەدەست خستنی مافی نەتەوایەتی‌ی خۆی.

له ساڵی ١٩٤٣ له کوردستانی عیراق دا شەپۆلێکی تری بزووتنەوەی ڕزگاری‌ی نەتەوایەتی کورد پەیدا بوو. ئەمه له ژێر فەرماندەی مستەفا بارزانی بوو، ئەم شۆڕشه نزیکەی دوو ساڵ بەردەوام بوو تا ساڵی ١٩٤٥.

حوکوومەتی کۆنەپەرستی عیراق و داگیرکەری ئینگلیز وەکو سەرکەوتوویێک له جەنگی جیهانی دووەم هەموو هۆیێک بۆی ئاماده بوو شۆڕشی کورد دامرکێنیتەوه و شۆڕشگێڕ و چەکداران تەنگه تاو بکا بۆ ئەوەی خاکی خۆیان بەجێ بهێڵن. ئیتر مستەفا بارزانی لەگەڵ کۆمەڵه خەڵکەکەی خۆی سنووری عیراقیان بڕی و چوونه ناو کوردەکانی ئێران له مەهاباد که پایتەختی کۆماری کوردستان بوو، له پاش له ناوبردنی بزووتنەوەی کورد له ئێرانیش دا بارزانی لەگەڵ ئەو هێزانەی خۆی که مابوونەوه ناچار بوو له سنووری یەکێتی سۆڤیەت بچێته ژوورەوه و داوای پەنابەری سیاسی له دەوڵەتی سۆڤیەت بکا.

دەوڵەتی عیراق له پاش له ناوبردنی بزووتنەوەی بارزانی‌یان دەستیان کرد به زوڵم و زۆری و چەوساندنەوەی هاووڵاتی‌یەکانی ناوچەکه به تایبەتی بارزانیان. گەلێ له نیشتمان پەروەره کوردەکانیان خسته بەندیخانەوه، به تایبەتی گەنج و لاو، پیر و ژن و منداڵیشیان ئاوارەی خوارووی عیراق کرد.

له ١٩ ی حەزیرانی ساڵی ١٩٤٧ له بەغدا چووار ئەفسەری کورد له سێداره دران، ئەمانه به شداری‌یان له شۆڕشی ساڵانی ١٩٤٣ - ١٩٤٥ کرد بوو (کەپیتان عیزەت عەبدولعەزیز، کەپیتان مستەفا خۆشناو، لیفتینانت خەیروڵڵا عەبدلکەریم، مولازمی پله دوو محەمەد مەحموود قودسی).

ڕێکخراو و پارتی نەتەوایەتی کورد ئەوانەی له ناوەڕاستی سی‌یەکانی سەدەی بیستەم

پەیدا بوون دەورێکی بالآیان بینی لە رێبــەری و ســەرۆکـایەتی بزووتنەوەی رزگــاریی نەتەوایەتی لە ناو کوردی عیراق دا.

لە ساڵی ١٩٣٥ لە کوردستانی عیراق حیزبی نەتەوایەتیی کورد «هیوا» پەیدا بوو. ئەم حیزبە هەموو نیشتمان پەروەرو خوێندەوارو ئەفسەرانی سوپای لە دەوری خۆی کۆ کردەوە، دەورێکی گەورەی نیشتمان پەروەری و کوردایەتی بینی لە بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد دا.

لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتیدا لە کوردستانی عیراق ئیدیۆلۆجیەتی مارکسی (مارکسیزم) پەیدا بوو و بڵاو بووەوە، کارێکی گەورەی کردە سەر خوێندەوار و رۆشنبیری کورد، ئینجا پارتی کۆمۆنیستی عیراق دروست بوو و دەورێکی بالآی هەبوو لە پرۆپاگەندە لە ناو خوێندەواری کوردا.

لە چلەکانی ئەم سەدەیەدا ئەندامانی چەپڕەوی پارتی «هیوا» لەگەڵ نیشتمان پەروەرەکانی تری کورد پارتی پیشڕەو و نوێخوازی «شۆرش» یان دامەزراند. نوێنەرانی بۆرجوازیی نەتەوایەتی کوردیش پارتی «رزگاری» یان دامەزراند، پارتی «هیوا» و «رزگاری» جەبهەی نیشتمانیان دروست کرد.

لە هاوینی ساڵی ١٩٤٦ کۆنفرانسێک لە نێوان پارتی کۆمۆنیستی عیراق و هەندێ رێکخراوی سیاسی کورد بەسترا، لە ئەنجامی ئەم کۆنفرانسە بەشێک لە ئەندامانی پارتی «شۆرش» چوونە ناو پارتی کۆمۆنیستی عیراقەوە، بەشەکەی تر چوونە ناو پارتی «رزگاری» یەوە، ئەمانەش جوونە ناو (پارتی دیمۆکراتی کورد) کە لە دوای ماوەییێک ناوی بوو بە (پارتی دیمۆکراتی کوردستان).

لە پاش جەنگی دووەمی گێتی لە عیراقا جارێکی تر خەباتێکی تیژ لە ناو میللەت دا پەیدا بوو لە دژی پەیمانی ئەنگلۆ - عیراقی ساڵی ١٩٣٠. هەروەها حوکوومەتی عیراقیش دەیویست ئەم پەیمانە بگۆڕێ، لە لایێک بۆ ئەوەی میللەت هێمن بکاتەوە چونکە داوای هەڵوەشاندنەوەی پەیمانەکەی دەکرد، لەلاییێکی ترەوە خۆی بەهێزبکا بۆ ئەوەی پەیمانێکی پوختتر لەگەڵ ئینگلیز ببەستێ و زیاتر چاکەی داگیرکەری تێدابێ.

لە رۆژی ١٥ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ لە شاری پۆرتسمۆت کۆبوونەوەو گفتوگۆ دەستی پێ کرد بۆ ئامادە کردنی پەیمانی تازە لە نێوان عیراق و بەریتانیا. میللەت دژی ئەم گفتوگۆیە بوو، بۆ ئەم مەبەستە لێشاوی خۆپیشاندان هەموو لاییێکی عیراقی

گرت بووەوە و ئەم ڕاپەڕینە حوکوومەتی عیراقی ناچار کرد لە گفتوگۆ کردن بوەستێ، چونکە خەڵکی عیراق سوور بوون لەسەر ئەوەی هەموو قوربانی‌یێک بدەن تەنیا ئەم پەیمانە سەر نەگرێ. بەڵام حوکوومەت توانی تۆڵەی خۆی بکاتەوە، زەبرو زەنگی دەوڵەت دەستی پێ کرد، بە تایبەتی کەوتنە قەلاچۆ کردنی هێزەکانی دیمۆکراتی و کۆمۆنیست و نیشتمان پەروەرانی تری عیراق. گەلێ ڕۆڵەی بێ تاوانی میللەتیان بەبێ خەتا خستە بەندیخانەوە، هەندێ لە سەرۆکەکانی کۆمەنیستیان لە سێدارە دا، سەدەها نیشتمان پەروەر لە بەندیخانەکان دا ئازار دران، هەندێکیان لە ئەنجام دا مردن.

ئەم هێرشە خوێناوی‌یە بۆ سەر نیشتمان پەروەرو پیشکەوتنخواز و دیمۆکراتی یانی عیراق، هەروەها بەربەرەکانی کردنی مافی نەتەوایەتی میللەتی کورد، ئەگەر چی بەڵگەی بەهێز بوونی کۆنەپەرستی بوو لە عیراقا لەو سەردەمەدا، بەڵام هەر چەندە کۆنەپەرستی بەهێزتر بێ زووتر دەڕووخێ.

سەر بە ئەمپریالیستەکان هەوڵیان دەدا وولاتانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بە پەیمانێکی جەنگی بە یەکتری ببەستنەوە، ئەمە نەک تەنیا دژی یەکێتی‌ی سۆڤیەت بوو، بەڵکو بۆ بەربەرەکانی بزووتنەوەی نەتەوایەتی و نیشتمانی و چینایەتی کۆمەڵانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستیش بوو. لە ئەنجامی پرۆژەی ئەمەریکا لەساڵی ١٩٥٥ «پەیمانی بەغدا»ی جەنگی دانرا. لە بنج دا پەیمانی تورکی - پاکستانی بوو بە بنیادی ئەم پەیمانە تازەیە لە پاش ئەوەی کە عیراق بەشداری تێدا کرد.

شۆڕشی ١٤ ی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨ ڕژێمی مەلیک و نووری سەعیدی ڕووخاند، دەسەڵاتی ئینگلیزە ئەمپریالیستەکانی لابرد، بەمە دەسەڵاتی بێگانە لە ناوچوو. ئەم شۆڕشە لە چاکەی هەموو میللەتی عیراق دا بوو، زۆرترین بەشی جەماوەری میللەت بەشداری‌یان تێدا کرد. بەڵام زوو بەزوو دیمۆکراتیەت کەوتە لێژی و عەبدولکەریم قاسم حوکمی بەرەو دیکتاتۆری دەبرد و کەوتە بەربەرەکانی‌ی مافی نەتەوایەتی کورد، بەمە دەوری مستەفا کەمال و ڕەزا شا و حەمە ڕەزا شای بەرامبەر بە کوردی عیراق تازە کردەوە. کوردیش ناچار بوو چەک هەڵگرێ بۆ بەرگری و پاراستنی مافی نەتەوایەتی خۆی.

کورد لە سووریا

بەشێک لە میللەتی کورد لە پاش ڕووخانی دەسەڵاتی عوسمانلی کەوتە سووریا. لە ساڵی ١٩٣٠ بەم لاوە هەندێ لە ڕۆشنبیرو خوێندەواری کوردی سووریا و برێکیش لە

دەرەوە چوو بوونە ئەوێ ئەمانە هەوڵیان دەدا بۆ چاکەی کورد کۆشش بکەن. لە سووریاو لبنان چاپەمەنیی کوردییان دەمەزراند، دەستیان کرد بە دانانی ئەلفوبێیێکی کوردی لەسەر بنچینەی لاتینی. نەوەی بەدرخان دەورێکی بالآیان هەبوو لەپێش خستن و پەرەسەندنی چاپەمەنی و نووسینی کوردی لە ڕێی ڕۆژنامە نووسی و کتێب و نامیلکە و سیپارە بلاو کردنەوە.

لە پاش جەنگی دووەمی گێتی و دەست خستنی سەربەخۆیی تەواو لە سووریا، ماوەی کۆدەتاو وەرگێرانی دەسەلات بەهێزی سوپا دەستی پێ کرد. کورد ژیانی کەوتە لێژی و مافی نەتەوایەتی کەوتە مەترسییەوە، چاپەمەنی کوردی قەدەغە کرا، گەلێ لە خوێندەوارو نیشتمان پەروەری کوردی بەوە تاوانبار کران کە بیرو باوەڕی مارکسیزمی و دژی نەتەوەی عەرەبیان هەیە، سەبارەت بەمە خرانە بەندیخانەوە. تا وای لێ هات ناوی کوردی لە منداڵی کورد قەدەغەکرا و ناوی گوندو دێهات و ناوچە کوردییەکان لە سووریا بە عەرەبی گۆڕایەوە.

ئەم دیاردەیە وا مایەوە تا ۲۳ی شوباتی ۱۹٦٦، حوکومەتێکی تر هات و هەندێ ئەم زەبروزەنگەی سووکتر کردو وەزعی کورد باشتر بوو.

کورد لە رووسیەو یەکێتیی سۆڤیەت

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەم (۱۸۰٤ - ۱۸۰٥) لە پاش سەرکەوتنی تسیتسیانۆڤ لە جەنگی ڕووس لەگەڵ عەجەم و مۆرکردنی پەیمانی گولستان لە ساڵی ۱۸۱۳ ناوچەی ئەلیزابیت پۆل کەوتە ناو خاکی ڕووسەوە، بەمە بەشێک لە کورد بوو بە هاوولاتی ڕووسیا، وە لە پاش هێرشی تورکمانەکان لە ساڵی ۱۸۲۸ کوردەکانی ناوچەی یەریڤانیش لە وولاتی ئێرانەوە هاتنە ناو ڕووسیا، لە ساڵی ۱۸۷۸ لە ناوچەکانی قارس و ئەردەهانیشەوە گەلێ لە کوردەکان کۆچیان کردە خاکی ڕووسیا.

کورد لە وولاتی ڕووسیا یەکێ بوو لە میللەتە بچووکە دووا کەوتووەکان، ئەمەش بۆ ئیمپراتۆریەتی ڕووس شتێکی سەیر نەبوو، گەلێ میللەتی تریشی لێ بوو کە لە کوردیش دوواکەوتووتر بوون.

لە پاش شۆڕشی ئوکتۆبەر لە ساڵی ۱۹۱۷ەو چەسپاندنی دەسەلاتی تازەی سۆڤیەت لە هەموو خاکی ڕووسیای قەیسەری کۆن ، بە تایبەتی لە ناوچەکانی قەفقاس و ئاسیای

ناوەڕاست کوردی ڕووسیەی کۆن بە کۆمەڵ لە گەلێ جێی جیاواز دەبینران:

١- ئەرمەنستانی سۆڤیەت

کوردی ئەرمەنستانی سۆڤیەت لە ناوچەی یەریڤان و ئەلەگەز دەژین. شاخی ئەلەگەز و دێهات و ئاوایی‌ی دەوروبەری پارچەیێکە لە خاکی کوردستان و کشاوەتە ناو کۆماری ئەرمەنستانی سۆڤیەت. زۆربەی هەرە زۆری کوردی ئەرمەنستان بە ئایین یەزیدین، تاکو تووک موسوڵمانی سوننی‌یان تێدایە. لە پاش دامەزراندنی دەسەڵاتی سۆڤیەت هەندێ مافی نەتەوایەتی‌یان وەرگرت، وەکو خوێندن بە زمانی دایک و چاپ کردنی کتێبی کوردی هەمەجۆرو دەرکردنی ڕۆژنامەی «ریا تازە» کە تا ئێستاش هەفتەی دووجار دەردەچێ، هەروەها ڕادیۆو شانۆو قوتابخانەی خۆشیان هەیە.

٢- ئازربایجانی سۆڤیەت

کوردی ئەم وولاتە لە ناوچەکانی لاچین و کەلبەجاڕ دەژین، بە ئایین موسوڵمان و بە مەزهەب شیعەن. لە سەرەتای دامەزراندنی سۆڤیەت مافی خوێندەواری‌یان هەبوو، قوتابخانەی کوردی هەبوو، کتێبی کوردی قوتابخانەکان بە زمانی کوردی تیپی لاتینی چاپ دەکرا. بەڵام ئەمە زۆری نەخایاند و پێش جەنگی دووەمی گێتی مافی نەتەوایەتی نەماو کورد لە ناو ئازربایجانی یان تووانەوە، هۆی سەرەکی بۆ ئەمە ئەوەیە کە کورد و ئازربایجانی هەر دوو لایان موسوڵمان و بە مەزهەب شیعەن. دروشمی دەسەڵات بە دەستانی ئازربایجان ئەوە بوو کە «ئێمە موسوڵمانین!» دیارە بە مانا ئەنترۆپولۆجی‌یەکەی، نەک بە مانا ئایینی‌یەکەی، ئیتر ئەمە بووە هۆی تووانەوەی کورد لە ناو ئازربایجانی‌یان.

٣- گورجستانی سۆڤیەت

کوردی ئەم کۆمارە بە ئایین یەزیدین، بە زۆری لە شاری تفلیسی پایتەخت دەژین، ئەمانە تا ئێستاش پارێزگاری زمانی خۆیان و ئەدگاری نەتەوایەتی‌یان کردووە، ڕێکخراو و یانەی ڕۆشنبیری‌ی خۆیان هەیە، پێوەندی‌یان لەگەڵ کوردی ئەرمەنستانا بەهێزە، کتێب بە زمانی گورجی و رووسی لەسەر کورد بڵاو دەکەنەوە.

٤- تورکمانستانی سۆڤیەت

کوردی ئێرە لە ناوچەکانی دەوروبەری ماری دەژین (ماری شاری مەرۆی مێژوویی

کۆنە) ، ئەمانە کوردی موسوڵمانی شیعەن، لە سەرەتای دامەزراندنی دەسەڵاتی سۆڤیەت قوتابخانەی کوردی و کتێبی کوردی‌یان هەبوو بە تیپی لاتینی. بەڵام پێش جەنگی دووەم ئەم مافەیان لێ سەندرایەوە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا کوردی تورکمانستانی سۆڤیەت تا ئێستاش پارێزگاری‌ی ئەدگاری نەتەوایەتی‌ی خۆیان کردووە، وەکو کوردی ئازربایجان مەترسی تووانەوەیان نی‌یە، چونکە ئەمانە وەکو ووترا بە مەزهەب شیعەن و تورکمانەکان سوننەن، ئیتر ئەمە بووە هۆی ئەوەی پارێزگاری ناوەرۆکی نەتەوایەتی‌ی خۆیان بکەن.

* * *

ئەم کوردەی کە نەتەوەیێکی هەرە کۆن و گرنگ و پڕ بایەخی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە، خاوەنی سفیلیزاسیۆنی ڕەسەنی خۆیەتی، ئەمە ڕەنگی لە ژیانی کۆمەڵایەتی داوەتەوە، بووە بە خاوەنی خوێندەواری و ڕۆشنبیری و کولتووری نەتەوایەتی‌ی تایبەتی‌ی خۆی. ئەلفو بێ‌ی کوردی (بە تیپی عەرەبی بێ، یا لاتینی، یا سیریلی) قالبێکە هەست و تاقی کردنەوەی شاعیرو نووسەرو زاناو هونەروەرو هەموو ڕۆشنبیرێکی کوردی پاراستووە، بە هەر دیالێکتێک بێ بە دیالێکتەکانی زمانی کوردی، ئەمە هەمووی بەشێکە لە سامانی نەتەوایەتی، ڕۆژگاریش ئەم هەموو هەویرە نەترشاوانە لە سوێنەیێک دا دەشێلێتەوە و زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی لێ دروست دەکا. ئەوەی پێشووش کە بووە بە کلاسیک هەر دەمێنێ.

بەشی سێیەم

زمانی کوردی

زمانی کوردی لە گرووپی ئێرانی یا هیندۆ ئێرانی بنەماڵەی هیندۆ ئەورووپی‌یە، ئەو زمانە نەتەوەیی‌یەی ئێستا لە ناوەوەیە بە پێی گۆڕانێکی سروشتی لەو زمانانەوە دروست بووە کە باب و باپیرانی کورد لە پێش هاتنی ئایینی ئیسلام قسەیان پێ کردووە و پێ‌یان نووسیوە. بەم جۆرە ئەو زمانەی ئێستا کە بووە بە ڕەمزی نەتەوەیی کورد لە دوای پەیدا بوونی ئیسلام کەوتۆتە ناوەوە.

زمانی کوردی وەکو هەموو زمانەکانی دیکەی سەر ڕووی زەوی لە دیالێکتی گەورەو بچووک پێک هاتووە، بەرهەمی ئەدەبی سەر زاری نەنووسراو بە هەموو دیالێکتەکانی کوردی لە ڕۆژگارێکی دێرینی مێژووەوە تا ئێستا لە ناوەوەیە. بێ گومان وەزعی جوگرافیای سروشتی کوردستان لە شاخی بەرز و شیوی قووڵ و ڕووباری بەرین و دەشت و بیابانی گەورە بۆتە هۆی دابڕانی ناوچە جوگرافیەکان لە یەکتری و دروست بوونی نەریت و ئەدگاری تایبەتی بە ناوچە، ئەمە نەک تەنیا زمان دەگرێتەوە بەڵکو هەموو لایەن و سووچەکانی ئەتنۆگرافیاش دەگرێتەوە.

دیالێکتەکانی زمانی کوردی

یەکەمین کەسێک زانستانە پەنجەی بۆ نەتەوەی کورد درێژ کرد بێ و دیالێکتەکانی زمان و ئەو تیرەو هۆزانەی نەتەوە لێ‌یان پێک هاتووە دەست نیشان کرد بێ، شەرەفخانی بدلیسی‌یە (١٥٤٣- ١٦٠٣) لە کتێبی «شەرەفنامە»دا. لەوێ دا کوردی بەسەر چوار تیرەی گەورە دا دابەش کردووە: کرمانج و گۆران و لوڕو کەلهوڕ.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم تۆفیق وەهبی ئەم بیروڕایەی شەرەف خانی کردووە بە بنج و بناوان بۆ دابەش کردن و دیاری کردنی دیالێکتە گەورەو بچووکەکانی زمانی کوردی. لە دوایی هەندێ کەسی دیکە لەم بارەیەوە قسەیان کردووە، بەڵام ئەو لیستانەی تۆفیق وەهبی بۆ دیالێکتەکانی زمانی کوردی دایناوون ڕاستی و زانستی‌یان وون

دیالێکتەکانی زمانی کوردی

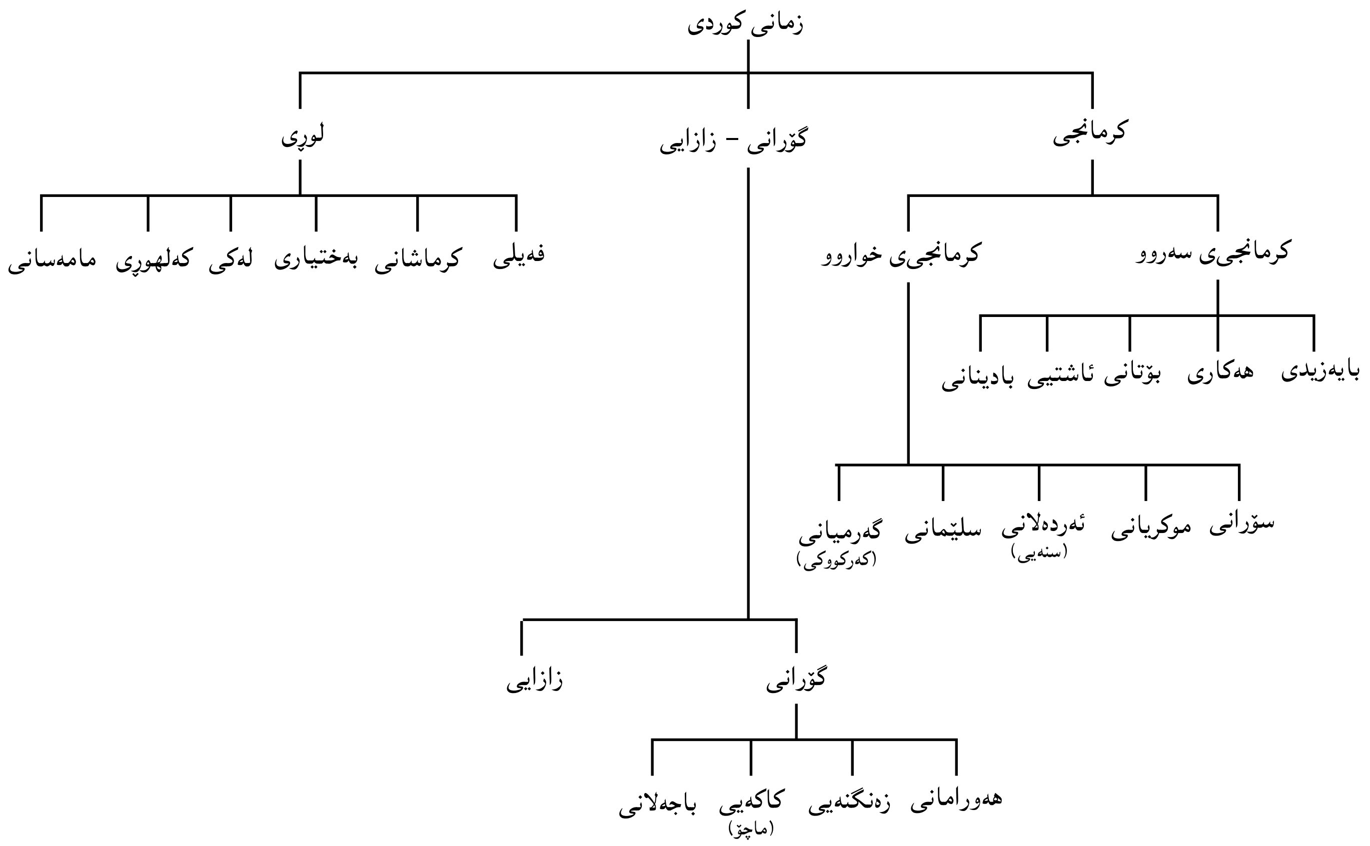

نەکردووە و بۆ هەموو دەورو زەمانێک دەست دەدەن.

نەخشەی جوگرافی تۆفیق وەهبی بۆ دیالێکتەکانی زمانی کوردی وەکو لای خوارەوەیە:

١- کرمانجی دەکرێ بە دوو بەش:

(أ) کرمانجی سەروو: لە باکوورەوە یەریڤان - قارس - ئەرزنجان - ئەرزەرۆم، مەلاتیە - مەرش (مەرعش)- ئەسکەندەروونە.

لە باشوورەوە گۆلی وان - بە درێژایی زێی گەورە - ڕووباری دیجلە.

(ب) کرمانجی خواروو: لە باکوورەوە گۆلی وان - بە درێژایی زێی گەورە - ڕووباری دیجلە.

لە باشوورەوە کرماشان - خانەقین - رووباری دیجلە.

٢- لوڕی: لە باکوورەوە سولتان ئاباد - دەولەت ئاباد - کرماشان - خانەقین - ڕووباری دیجلە.

لە باشوورەوە شیراز - کازەروونە - تا نزیک کەنداو.

٣- گۆرانی: لە خەتی سنە - کرماشان بەرەو ڕۆژئاوا، لە هەندێ دێهاتی نزیک سنووری عیراق و ئێران قسەی پێ دەکرێ.

زازایی: لە هەندێ پارچەی ویلایەتەکانی ئەرزەڕووم، خەرپووت، بدلیس، دیاربەکر قسەی پێ دەکرێ. لە بنج دا گۆرانی و زازایی یەکتری دەگرنەوە.

مێژووی دانانی ئەلفوبێ بۆ زمانی کوردی

بە درێژایی مێژوو لە دوای بلاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام لە کوردستان دا نووسینی کوردی لە سەر بنج و بناوانی ئەلفو بێی عەرەبی بووە تا سەرەتای سەدەی بیستەم لە پاش ئەوە هەولْ دراوە ئەلفو بێی نەتەوەکانی دیکە بەکار بهێنرێ بۆ دانانی ئەلفو بێی کوردی. ئێمە لەم ماوەیەدا باس لەو هەولْ و تەقەلایانە دەکەین کە سەرنەکەوتن و نەبوون بە ئەلفو بێی ستانداردی زمانی کوردی بەکار هێنراو:

١- هەولْی «کۆمەڵەی هیوی» ئەستەموول ١٩١٠

لە ساڵی ١٩١٣ کۆمەڵەی هیوی قوتابیانی کورد لە ئەستەموول پرۆژەییێکی دانانی ئەلفو بێی کوردی پێشنیاز کرد لە سەر لاپەڕەکانی گۆواری «ڕۆژی کورد» (ژمارە ٢، ١٩١٣) ئەم ئەلفو بێیە لە سەر بنجی ئەلفو بێی عەرەبی بوو، ئەو دەنگانەی (مەبەس تیپی دەنگدارە) لە پێشانا نەبوون بۆیان دانرا. ئێنجا وایان بە باش زانی بوو تیپە

عەرەبی‌یەکان بە یەکتری‌یەوە نەنووسێنرێن، واتە وەکو نووسینی لاتینی کە تیپەکان بە یەکتری‌یەوە نانووسێنرێن ئەمەیان دیارە بۆ نووسینی دەست و چاپ بوو، واتە لە هەر دوو باردا تیپەکان بە یەکتری‌یەوە نەنووسێنرێن. ئەم پێشنیازە سەری نەگرت زیاتر لەبەر ئەوەی ئەلفو بێی عەرەبی گیروگرفتی زۆری تێدا بوو و بەشی زمانی کوردی نەدەکرد، ئەم کارە زیاتر مەسەلەکەی دەشێواند.

٢- ئەلفو بێی کوردی بە تیپی ئەرمەنی

لە ساڵی ١٩٢٠ لە شاری تفلیسی پایتەختی گورجستان لازۆ کازاریان ئەلفو بێی بۆ کوردی قەفقاس ڕێک خست لە سەر بنج و بناوانی ئەلفو بێی ئەرمەنی. لە سەرەتا لەو قوتابخانە کوردی‌یەی تفلیس ئەم وانەیە دەووترایەوە کە لازۆ خۆی بۆ منداڵانی کوردی کرد بووەوە. هەروەها کتێبێکی بۆ ئەم مەبەسە چاپ کرد بوو بە ناوی «شەمس» هەر خۆشی دایناوبوو و بە دەرز دەیووتەوە.

٣- دوو کتێبی ئایینی ئێزیدی «جلیوە» و «مەسحەفی ڕەش» لەبەر دەست دایە، ئەمە بە ئەلفو بێیێکی تایبەتی نووسراوەتەوە، بێ گومان مەبەسی ئەوە بووە تێکستەکان بە نهێنی بمێننەوە و تەنیا چینەکانی سەرەوەی ئێزیدی‌یان هی وەکو میرو شێخ بتوانن دوو کتێبەکە بخوێننەوە.

کلیلی خوێندنەوەی تێکستی دوو کتێبەکە لەلایەن ڕۆژهەڵاتناس و کورد ناسانی ئەوروپا دۆزرایەوە.

٤- هەموو ئەو کورد ناسانەی تێکستی ئەدەبی میللی‌یان کۆکردۆتەوە هەر یەکەیان بەپێی لێکدانەوەی خۆی ئەلفو بێیێکی لاتینی داناوە بۆ تێکستەکان، بە هیچ جۆرێ بە تەنیا یا بە کۆمەڵ ئەم ئەلفو بێ یانە نەبوون بە ئەلفو بێی ڕەسمیی ستانداردی زمانی کوردی.

٥- جوولەکە کوردەکانی ئیسرائیل هەندێ هەوڵیان داوە بۆ دانانی ئەلفوبێ لەسەر بنج و بناوانی تیپی عیبری و تێکستی کوردی ئەدەبی میللی‌یان پێ نووسیوەتەوە و بڵاو کردۆتەوە. ئەمە ئەو کەسانە سوودی لێ وەردەگرن کە کوردی دەزانن و شارەزایی‌یان لە ئەلفو بێی عبیری هەیە. زۆرتر ئەم کارە لەلایەن جوولەکە کوردەکانی ئێرانەوە بووە.

٦- هەندێ تێکستی کوردی بە درێژایی مێژوو بە ئەلفو بێی سریانیش دەبینرێ.

مێژووی ئەلفو بێی ستانداردی زمانی کوردی

لە سەردەمی ئێستامان دا سێ جۆرە ئەلفو بێ لە زمانی کوردی دا بەکار دەهێنرێ وەکو لای خوارەوە:

(أ) ئەلفـو بێ لە سـەر بنج و بناوانی تیـپی عـەرەبی، ئەمـە لە سـەردەمی بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلامەوە بەردەوامە تا ئێستا، لە چەند قۆناغێک دا گۆڕانی بەسەردا هاتووە لە پێناوی ئەوەی زیاتر تیپەکان لەگەڵ دەنگەکانی زمانی کوردی بگونجێن.

١- یەکەم هەنگاو هەر لە کۆنەوە تیپەکانی پ - چ - ژ - ڤ. گ خراونەتە سەر ئەلفو بێی زمانی عـەرەبی، چونکە ئەم دەنگانە لە عـەرەبیدا وێنەیان نییە، شاعیـرانی کوردی کلاسیکی ئەم دەنگانەیان بەکار هێناوە، هەروەها کوردناسەکانیش لە تۆمار کردنی تێکستی کوردی ئەم تیپانەیان بەکار هێناوە.

٢- یووسف زیائەدین پاشای خالیدی لەساڵی ١٨٩٢ لە کتێبی «الهدیة الحمیدیة في اللغة الکردیة»دا دەرکی بەوە کردووە کە سێ حەرەکەتەکەی زمانی عـەرەبی سەرو بۆرو ژێر (ـَ ـُ ـِ) لە زمـانی کـوردی دا هەیە، پێـشنیـاز دەکـا (ـە، ە) و (و) و (یـ) بۆیان دابنرێن، هەروەها هەستی بە بوونی دوو دەنگداری دیکەش کردووە واوی کراوە (ۆ) و یێ کراوە (ێ). ئەم پێشنیازانە زوو بەزوو نەکەوتنە پراکتیکەوە، بۆ ئەمە کە لە ساڵی ١٩٢٢ دیوانی مەحوی چاپ کراوە سێ حەرەکەتەکەی عەرەبیش ڕەنگیان نییە.

٣- لە سییەکانی سەدەی بیستەم دا ئەم دەنگدارانە پەیدا بوون: «ـە = e، و = u، ی = i، وو = u» لە نووسین دا بەبێ دەسکاری کردن لە وێنەی تیپە عەرەبییەکان. هەروەها لە ساڵی ١٩٢٦ ئەحمەدی عەزیز ئاغا لە کتێبی «ئەلفبای کوردی» پێشنیاز دەکا تیپ بۆ هەندێ دەنگدار دابنرێ، لەمـانە (و = u) و (ی = i) هەروەها بۆ (ر) و (ل) لەم لایەنە دەڵێ: ڕێ لە «سەر» سووکە، لە «گەڕ» قورسە. لام لە «کەلاوە» سووکە، لە «پڵاو» قورسە.لێرەدا دانەر تەنیا پێشنیاز دەکا تیپ بۆ ئەم دەنگانە دانانێ.

٤- لە ساڵی ١٩٢٣ وەزارەتی مەعاریف داوای لە تۆفیق وەهبی کرد دەستووری زمانی کوردی بنووسێتەوە، بە دوو بەش بڵاو کرایەوە لە ساڵانی ١٩٢٩ و ١٩٣٠، هەر لەو سەردەمەدا بوو سەعید سدقی «مختصر صرف و نحوی کوردی» دانا (بەغدا ١٩٢٨)، ئەمانە هەموویان بایەخی زۆریان بە ئەلفو بێ داوە، بە تایبەتی ئەو تیپانەی دەنگیان هەبوو و ڕەنگیان نەبوو، پێویست بوو بەدروشمی وەکو (i) ئەم تیپە تازانە دروست بکەن.

٥- له ساڵی ١٩٣٠ مارف جیاووک «بەرگی ئیملای کوردی» بڵاو کردەوە، لەوە دا حەرفی بۆ هەر سێ حەرەکەتەکەی عەرەبی دانا و یەکێکی تریشی خستە سەر و ناوی نا مەددە.

هەمــوو ئەو هەوڵانە لە رووی پراکــتــیکەوە لە کــتــێب و هەندێ لە کــۆوارەکــانی وەک «گەلاوێژ» و «دەنگی گێتیی تازە» و هی دیکە گەیێنراونەتە ئەنجام.

دوا هەنگاوی گۆڕانی ئەلفو بێی کوردی لەسەر بنچی تیپی عـەرەبی دەکـەوێتـە پاش جەنگی دووەمی گێتی. لەو ماوەیەدا هەرچی پێویست بوو لە ئەلفو بێی عەرەبی دا بکرێ بۆ ئەوەی بە تەواوی لەگەڵ زمانی کوردی بگونجێ گەیێنرایە ئەنجام، تەنیا دەنگێک نەبێ «ژێری گـوشـراوی سـووک» هیچ جۆرە وێنەییێکی بۆ دانەنراو لە ئیـمـلای کـوردی بە تیـپی عـەرەبی نـانووسـرێ، بەڵام لە ئەلفـو بێی لاتینی (i) بۆ دانراوە، وەکـو ئەوەی بە حـەرفی عەرەبی «کردن» دەنووسرێ، بەڵام بە لاتینی «Kirdin» دەنووسرێ.

لە پاشانا لە بێ دەنگەکان «ر» و «ل» ی قەڵەو دانران «ڕ» و «ڵ» ، لە دەنگدارەکانیش «و، وو، ۆ، و، ێ» هاتنە ناو ئەلفــو بێی زمــانی کــوردییەوە، بەم جــۆرە ئەلفــو بێی کوردستانی عیراق و ئێران لەسەر بنچی تیپی عەرەبی گەیشتە پلەیێک نەتوانرێ زیاتر دەسکاری بکرێ، لەم کـردەوەیەدا ڕۆشنبـیـر و خـوێندەوارێکی زۆری کـورد بەشـداریيان کردووە، لە سەرووی هەموویانەوە جێ پەنجەی تۆفیق وەهبی لەم لایەنەوە ئاشکراو دیارە.

(ب) ئەلفو بێ لەسەر بنچ و بناوانی تیپی لاتینی

لە دوای جـەنگی یەکەمی گێتی لە سێ لا عـیـراق و ئەرمەنسـتـان و سـووریا هەوڵ درا ئەلفو بێی ستانداردی زمانی کوردی لەسەر بنچ و بناوانی ئەلفو بێی لاتینی دابنرێ، ئەو کەسانەی خەریکی ئەو کارە بوون ئاگاداری کۆششی یەکتری نەبوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەش لە زۆر هەوڵ و تەقەلادا کارەکانیان لە یەکتری‌یان دەکرد، ئەگەر جیاوازیش لە نێوانیاندا دا بوو بێ لەبەر دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی بووە بە تایبەتی کرمانجی خواروو و کرمانجی سەروو، ئەوەی عیراق بۆ کرمانجی خواروو بووە، ئەوەی ئەرمەنستان و سووریا بۆ کرمانجی سەروو بووە.

١- لاتینی کوردستانی عیراق

لە بەغدا زانای ئینگلیز ئی. ب. سۆن لە سالّی ١٩١٩ کـتـێبی «سەرەتای دەستـووری زمـانی کـوردی» بڵاو کـردەوە ئەمـە لەسـەر بنچ و بناوانی دیالێکتی کـرمـانجی خـوارووی زمانی کوردی بوو، لەوێ هەوڵی داوە وێنەی دەنگەکـانی زمـانی کـوردی بە تیـپی لاتینی

بکێشێ. لە پاش ئەم کتێبە هەندێ کردەوەی دیکە کەوتە ڕوو وەک لاسایی کردنەوەی پرۆژەکەی سۆن. وا بوو لە ساڵی ١٩٢٠ محەمەد زەکی و میرزا محەمەد باشقە «اولەمین قراءتی کوردی» یان لە بەغدا بڵاو کردەوە.

کتێبی تۆفیق وەهبی «خوێندەواری باو» لە بەغدا لە ساڵی ١٩٣٣ بڵاو کرایەوە، زنجیرەیێک ووتار لە کۆواری «دەنگی گێتی‌ی تازە» (١٩٤٣ - ١٩٤٤) بە ناوی «دەستووری زمانی کوردی» بڵاو کرایەوە، ئەمە هەمووی مەشق بوو بۆ جێگیر کردنی تیپی لاتینی لە ناو کوردی عیراق دا، ئەم ئەلفو بێ‌یەی تۆفیق وەهبی پێڕەوی هەندێ لە کارەکانی سۆنی کرد بوو، بۆ بەڵگە بۆ دەنگەکانی (غ ش چ) (gh, sh, ch)ی دانا بوو، بۆ (ل، ر) قەڵەو (lh, rh)ی دانا بوو هەروەها بۆ (یی) - یێ‌ی قوول - (iy) دانا بوو.

بە هەموو جۆرێک، زیاتر لەبەر هۆی سیاسی لە دەوڵەتی عیراقەوە و هۆی ئایینی لە نێوەندی هێزی ئایینی‌یەوە ئەم کارە سەری نەگرت، بە تایبەتی قەومی‌یە عەرەبەکانی عیراق نەک تەنیا دژی تیپی لاتینی بوون بەڵکو دژی ئەو دەنگانەش بوون کە لە زمانی عەرەبی‌دا نی‌یە وەکو (پ) و (چ)... لەسەر ئەمە تۆفیق وەهبی یان تاوانبار دەکرد کە دەسکاری وێنەی تیپی زمانی عەرەبی دەکا.

٢- لاتینی بۆ کوردی ئەرمەنستان

لە ساڵی ١٩٢٩ ئیسحاق موروگوولۆڤ و عەرەبی شەمۆ ئەلفو بێ‌یان بۆ کوردی ئەو وولاتە دانا لەسەر بنجی لاتینی. لە دوایی دا ئەو ئەلفو بێ‌یە بە ڕەسمی دانی پێدا هێنراو ئینجا کتێبی زانستی و هونەری و کتێبی قوتابخانەی پێ چاپ کرا، بۆ ماوەیێکی زۆر ڕۆژنامەی «ڕیاتازە = Ria Taza» ی پێ چاپ کرا، ئەمە لە قەفقاسی ڕووسیا بەردەوام بوو تا ساڵی ١٩٤٥، لەو کاتەدا ئەلفو بێ لەسەر بنج و بناوانی ئەلفو بێ‌ی رووسی (سلاڤی = سیریلی) دانرا.

٣- لاتینی‌ی کوردەکانی سووریا

مەسەلەی ئەلفو بێ‌ی تازەی تورکی کارێکی گەورەی کردە سەر ڕۆشنبیری کوردی. لە ساڵی ١٩٣٢ لە سووریا هەرەکۆل عەزیزان (جەلادەت بەدرخان) ئەلفو بێ‌ی کوردی لەسەر بنجی لاتینی دانا و لە کتێبی «ڕێزمانا ئەلفبایا کوردی، شام، ١٩٣٢» بڵاو کرایەوە. بێ گومان دانەری ئەلفوبێکە پێڕەوی دیالێکتی کرمانجی‌ی سەرووی کردووە، ئەم ئەلفو بێ‌یە دەورێکی گرنگی هەبوو لە بڵاو کردنەوەی ڕۆشنبیری کوردی لە کتێب و کۆوار تا دوای

ئەلفوبێی کوردی

لە سەر بنچی تیپی عەرەبی و لاتینی و رووسی (سلاڤی، سیریلی)

رووسی	لاتینی	عەرەبی
–	–	ئ
Б б	B b	ب
П п	P p	پ
Т т	T t	ت
Ш ш	C c	ج
Ч ч	Ç ç	چ
Һ һ	H h	ح
Х х	X x	خ
Д д	D d	د
Р р	R r	ر
-	Ŕ ŕ	ڕ
З з	Z z	ز
Ж ж	J j	ژ
С с	S s	س
Щ щ	Ş ş	ش
Э э	‚’	ع
Г г	X x	غ
Ф ф	F f	ف
В в	V v	ڤ
Q q	Q q	ق
K k	K k	ک
Г г	G g	گ
Л л	L l	ل
-	Ĺ ĺ	ڵ
М м	M m	م
Н н	N n	ن
Һ һ	H h	ه
W w	W w	و (بێ دەنگ)
Й й	Y y	ی (بێ دەنگ)
А а	A a	ا (ـا)
Э э	E e	ە
Ō ō	U u	و
У у	U u	وو
О о	O o	ۆ
И и	I i	ی
Е е	E e	ێ
Ь ь	I i	-

جەنگی دووەمی گێتی، ئیتر نەک زمانی کوردی بەڵکو بوونی کورد لە سووریا قەدەغە کرا.

(ج) ئەلفو بێ لەسەر بنج و بناوانی ئەلفو بێی ڕووسی

لە دوای جەنگی دووەمی گێتی ئەلفو بێی لاتینی هەموو نەتەوەکانی رووسیا لە ناو ئەوانەش کورد دەستی لێ هەڵگیراو ئەلفو بێی تازەیان بۆیان دانا لەسەر بنجی ئەلفو بێی رووسی، ئەمە هەموو نەتەوەکانی قەفقاس و ئاسیای ناوەڕاستی گرتەوە بە تایبەتی نەتەوە موسوڵمانەکان. بەڵگەی گۆڕینی لاتینی بە ڕووسی بۆ کورد ئەوەبوو منداڵی کورد بە رووسی و کوردی و ئەرمەنی دەخوێنێ، واتە پێویستە سێ جۆرە ئەلفو بێ فێر ببێ، ئەگەر زمانی کوردی‌یەکەی خۆی بە ئەلفو بێی ڕووس بنووسێ مانای ئەوەیە فێری دوو ئەلفو بێ دەبێ رووسی و ئەرمەنی بۆ سێ زمانی کوردی و ڕووسی و ئەرمەنی بەکاری دێنێ. ئەمە ئەگەرچی قازانجی هەبوو بۆ کوردی ئەوێ، بەڵام بۆ کوردی دەرەوە زیانێکی گەورە بوو.

بەم جۆرە ئێستاش سێ جۆرە ئەلفو بێ لە ناوەوەیە، لە عیراق و ئێران لەسەر بنجی ئەلفو بێی عەرەبی‌یە، کوردی سووریا و تورکیا لاتینی بەکار دێنن هەروەها دەسگا زانستی‌یەکانی هەموو ئەوروپا لاتینی بەکار دێنن، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤیەت ئەلفو بێی ڕووسی بەکار دێنن. (بنوارە وێنەی لیستی ئەلفو بێی کوردی).

ئەم دیاردەیە هەر چەندە باش و سروشتی نی‌یە، بەڵام ئەو خراپەش نی‌یە، دوا ڕۆژ ئەو بڕیارە دەدا کامە ئەلفو بێ هەڵدەبژێرێ؟ ئەگەر لە ڕووی زانستی‌یەوە تەماشای کێشەکە بکرێ لاتینی لە هەموویان باشترە.

بەشی چوارەم

ئایینی کورد

کورد بۆ ماوەیێکی زۆر پێش بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام لە نیشتمانە شاخاوی‌یەکەی خۆی دا ژیاوە، بێ گومان لەو سەردەمە کۆنانەدا ئەویش هەر لەسەر ئەو ئایینانە بووە کە کۆمەڵانی هاوسێی گرتوویانە. کورد هەموویان ئایینێکی وەک یەکی‌یان نەبووە، واتە لەسەر یەک ئایین نەبوون هۆی ئەمەش دەچێتەوە سەر چری خاکی کە خۆی لە وەزعی تایبەتی جوگرافی ناوچەو هەرێمەکان دەدۆزێتەوە.

ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە کە پەرستنی دیاردەکانی سروشت: ئاسمان و ئەرز و باو باران و برووسک و هەورە تریشقە و ڕۆژ و ئاگر و ڕووناکی لەناو هۆزو تیرەکانی هیندو - ئەورووپی دا باو بوو. واتە ئەو دیاردە چاکانەی کە لە سروشت دا دەبینرێن، بەم پێیە ئاشکرایە کە پێوەندیی کۆمەڵانی هیندو - ئەورووپی بە پەروەردگارەوە بە پێچەوانەی نەتەوە تورکە - مەنگۆلەکان بووە، ئەوان خۆیان لە خودایانی خراپ نزیک دەکردەوە و قوربانی‌یان پێشکێش دەکردن بۆ ئەوەی لە خراپەیان دوور بکەونەوە.

پەرستنی دیاردەکانی سروشت لە ئایینی میترابیزم خۆی دەنوواند. میترابیزم لە میترا (Mithra) وە هاتووە، ئەمە خودای ڕووناکی‌یە لەلای هیندو - ئێرانی‌یەکان. میترای خودای ڕۆژ و ئەنیتای خودا ژنی خاک و زاوزێ و هومای گاجووتی پیرۆز بنکەی بنچینەیین لە ئایینی میترابیزم دا.

پەرستنی میترا ماوەیێکی زۆری خایاند، لایەنی پراکتیکی خوو و ڕەووشتێکی زۆری لەناو کۆمەڵ دا دروست کرد، جگە لەمە میترابیزم پلەی نهێنیشی هەبوو، بۆیە پەرستنی میترا و ئەنیتا خودای ڕۆژ و خودا ژنی ڕووەک و پیت و بەرەکەت و زاوزێ هەر مایەوە تا پاش پەیدا بوونی ئایینی ئەهورامزداش، نەک هەر ئەمە بەڵکو لە سەدەکانی سەرەتای مێژووی مەسیح دا جارێکی تریش ژیایەوەو چووە ناو جیهانی ڕۆمانەکانەوە. ئەمە هەمووی بەڵگە و نیشانەی ئەوەیە کە میترابیزم کۆنترین ئایینێکی سەر ڕوو زەوی‌یە کە تا پلەیێک خزمەتی کۆمەڵانی کۆنی کردووە بەوەی بووە هۆی بڵاو بوونەوەی شارستانیەتی و چاک کردن و بەرەو پێشەوە بردنی ژیانی ئادەمزاد.

میتانی‌یەکان یەکەمین نەتەوەی هیندو - ئەوروپی بوون لە ئاسیا کە میترایان دەپەرست، لە وانەوە ئەم ئایینە چووە ئێران و هیندستان، لەبەر ئەوەی لەگەڵ گۆڕرانی کۆمەڵ ڕێک دەکەوت زوو بەزوو لە ناو زۆربەی تیرەو هۆزی کۆمەلانی هیندو - ئێرانی بلاو بووەوە.

ئایینی زەردەشتی

زەردەشت پێغەمبەری هۆزو تیرە و کۆمەڵەکانی ئێرانی بوو، لە سەدەی حەوتەمی پێش مەسیح لە وولاتی میدیا پەیدا بوو، بیرو باوەڕی شۆرشێک بوو بۆ چاک کردن و گۆڕین و تازەکردنەوە و یەکخستنی ئایینی ئەم کۆمەڵە خەڵکانە. لە پێشانا بیرو باوەڕی لە بەلخ بلاو کردەوە، لە پاشانا هەموو خاکی ئێرانی گرتەوەو بوو بە ئایینی ڕەسمی بنەماڵەی ئەخەمەنی‌یەکان، ئەوەی ئەسکەندەری مەکدۆنی لە ناوی بردن (٣٣١ پێش مەسیح)، لە پاشانا ئەردەشێری یەکەم کردی بە ئایینی دەوڵەتی ساسانی تا داهاتنی ئیسلام.

زەردەشت لەناو کۆمەڵی نەوەکانی ماد و فارس لە ئێرانا پەیدا بوو، لای ئاشکرا بوو کە هاوولاتیانی ئاژەڵ و ڕووەک و ڕۆژ و ئەرز دەپەرستن، زۆربەی ئەم دیاردانە لە ئایینی میترایی ڕەنگیان دابووەوە، لەم ڕووەوە تووانی کارێکی گەورە بکا بۆ چەسپاندنی ئەم بیرو باوەڕە تازانە لەناو خەڵکی دا.

بنج و بناوانی ئایینی زەردەشتی لەسەر «چاکە» و «خراپە» دامەزراوە، ئەهورامزدا و ئەهریمەن بەڵگە و نیشانەو دروشمی ئەم هێزەن. ڕۆژ نرخێکی گرانی هەیە لەلایان، بە جەوهەری هەموو شتێکی بوون (کون، وجود) ی دادەنێن، بەم پێیە ئاگریش لەلایان پیرۆزییێکی تایبەتی‌ی هەیە، لەسەر شاخەکان دا ئاگریان دەکردەوە بۆ ڕێزگرتن لە ئەهورامزدا، بەڵکو ئاگر خۆی گەیشت بووە ئەو پلەیەی کە بپەرسترێ، هەموو بنەماڵەو خانەوادەییێک لە دەوری ئاگردانی خۆی کۆ دەبووەوە، هەوڵیان دەدا کە هەمیشە لە ئاگردانی ناو ماڵ ئاگر هەبێ و قەت نەکوژێتەوە.

ئایینی زەردەشتی لەسەر بنکەی سێ بیرو باوەڕ دامەزرا بوو:

١- ئاوەدان کردنەوەی جیهان، بە بنیاد نانی ماڵ و دروست کردنی بنەماڵە و خێزان و زاوزێ کردن و خەریک بوون بە کشتوکاڵ و بەخێو کردنی مالات و لە ناو بردنی هەموو ئاژەڵ و زیندەوەرێکی کە چاکەی بۆ ئادەمزاد نەبێ، هەروەها پاراستنی لەش و تەندروستی و پاک و تەمیزی، لەبەر ئەوە بوو ڕۆژوو گرتن لەلایان قەدەغە بوو، چونکە لەش لاواز و بێهێز دەکا.

٢- باوەڕ کردن بە دوو هێز، یەکەمیان ئەهورامزدا بوو خودای بە تواناو سەرچاوەی چاکە لە هەمــوو جـیــهــان دا، دووەمــیـــان ئەهریمەن بـوو خــودای خــراپە، دیارە خــەبات و زۆرانبازی‌یێکی تیژ لە نێوانیان دا هەبوو، بەڵام لە ئەنجام دا خودای چاکە بەسەر هێزی خراپە دا زاڵ دەبێ.

٣- هەر چووار جەوهەرەکە ئاگرو باو خاک و ئاو پیرۆزن، لە هیچ جۆرێک نابێ بە شتێکی تر پیس بکرێن، نویشکی فـەلسـەفـەی ئەم ئایینە لەسـەر سێ پەند دامـەزراوە «بیـری چاک، قسەی چاک، کردەوەی چاک».

لە پاشانا ئایینی مـانی پەیدا بوو، ئەمـەش بریتی‌یە لە کۆمـەڵێک مـەزهەب و بیـرو باوەڕی ئاری و سـامی‌یە کـۆنەکـان، هەروەها لە هەمـوو ئایینەکـانی سـەردەمی خـۆشی وەرگرتووە. بەڵام زەردەشتی و گـاوورەکـان بەرهەڵسـتی‌یان کرد و بەربەرەکانی‌یان کـردن، ئەمە بووە هۆی ئەوەی زۆریان لێ بکوژن.

لە ڕۆژگـارانی کـەی قـوبادی یەکـەم (٤٨٨ پاش مـەسـیح) مـەزدەک پەیدا بوو، ئەمـە پشـتگیری هەندێ لە بیرو ڕاکانی مانی دەکرد، فـەلسەفەی ئایینەکەی لەسەر سۆسیالیزم دامـەزرا بوو، بە تایبەتی لە رووی ئابووری و پێـوەندی‌ی نێـرینە بە مێ‌یینەوە، دەیویست یەکسـانی لە ناو ئادەمـزاد دا باو بێ، بەڵام نەوشیـرەوان مـەزدەک و یاران و هـاو بیـرانی لەناو برد.

لەو سەردەمەی کە هیندو ئێرانی لە هیندو - ئەوروپی جیا دەبوونەوە و پێش ئەوەی ببن بە دوو بەشی هیندی و ئێرانی سێ زمان لە ناوەوە بوو:

١- زمـانی سانسکریتی گرنگترین یادگـاری کتێبی پیـرۆزی «ڤیدا»ی هیندسـتـانی پێ نووسراوەتەوە.

٢- زمانی ئاڤێستا نایابترین تۆمار کراوی دەستووری زەردەشتی‌یان کتێبی ئاڤێستای پێ نووسراوەتەوە.

٣- زمــانی فــارسی کــۆن، ئەم زمــانە لە تۆمــار کــراوی ســەر لەوحــە هەڵکەنراوەکــانی ئەرکیۆلۆجی دا دەبینرێ.

ئاڤێستا کتێبی پیرۆزی ئایینی زەردەشتی‌یە، زمانەکەشی هەر زمانی ئاڤێسـتای پێ دەووترێ. زمـانی ئاڤێسـتا زمـانی ئایین و ئاتەشکەدەو مووبەدان بووە (پیاوانی ئایینی زەردەشتی)، ئەلفو بێ‌ی تایبەتی‌ی خۆی هەیە، لە پێنج بەش پێک هاتووە:

١- یەسنا: بە مانای عیبادەت و پاڕانەوەو تەسبیحات و ونوێژ و جەژن هاتووە، گرنگترین بەشەکانی ئاڤێستایە، بریتی‌یە لە ٧٢ فەسڵ و هەمووی بەسەر دوو بەش دا دابەش کراوە، بەشی یەکەم لە فەسڵی یەکەمەوە تا فەسڵی بیست و حەوتەمینە، بەشی دووەم فەسڵەکانی ترە. لە ناو ئەمانەدا ١٧ فەسڵ بە «گاتا» ناسراوە، ئەمە کۆنترین بەشی ئاڤێستایەو لە هەمووشیان پیرۆزترە.

گاتاکان بە شیعر دانراوون، ناوە ناوە پەخشانیان تێدا تێک هەڵکێش کراوە، زەردەشتی‌یەکان دەڵێن ئەمە قسەی زەردەشت خۆیەتی. گاتاکان لە ٢٣٨ پارچە شیعر پێک هاتوون، ژمارەی دێڕەکانیان ٨٩٦ دێڕە شیعرە و ژمارەی ووشەکانیان ٥٥٦٠ ووشەیە. لە ڕووی بابەتیشەوە گاتاکان لە پێنج بەش پێک هاتوون: ئەهنوود، ئەشتوود، سپەنتمەد، هوەخشەتر، هیشتواشت.

٢- ڤیسپەرد: بە مانای «سەروەران هەموویان» هاتووە، ئەمە کتێبێکی تایبەتی و سەربەخۆ نی‌یە، بەڵکو لە پاشکۆکانی یەسنایە.

٣- ڤەندیدات: بە مانای «دەستووری دژ بە شەیتان» هاتووە، بریتی‌یە لە ٢٢ فەسڵ، فەسڵی یەکەم باس لە دروست کردنی (خەلقی) ئەرز و ئیقلیمەکان دەکا، فەسڵی دووەم خەریکی ئەفسانەی «جەم» یا «یەم»ە، ئەوانی تر باس لە ئەدگارەکانی ئایین و پاک و تەمیزی دەکەن، فەسڵی دوایی باس لەوە دەکا کە چۆن ئەهریمەن سەرچاوەی دەرمان (٩٩٩٩٩) نەخۆشی‌یە و چۆن «پەیکی یەزدی» نێرراوی خودا (٩٩٩٩٩) دەرمان بۆ نەخۆشی‌یەکان دەدۆزێتەوە.

٤- یەشت: بە مانای «عیبادەت لە کاتی نان خواردن» داهاتووە، لە بنج دا یەشتەکان شیعر بوون، بەڵام بە درێژایی ڕۆژگار لێکدانەوەی شیعرەکان بە پەخشان بۆ مەبەسی تێگەیشتن، شیعرو پەخشان تێکەڵ بە یەکتری بوون و کێشی شیعرەکان شێوان. ئێستا ٢١ پارچە یەشت لەبەر دەست دایە، هەندێکی کورتە و هەندێکی درێژ.

٥- وورده ئاڤێستا: ئەمە کورتە و نوێشکی ئاڤێستایە، مووبەدی مووبەدان (سەرۆکی مووبەدان) ئازەربەد میهر ئەسپەند لەسەر دەمی فەرمانڕەوایی شاپووری دووەم (٣١٠ - ٣٧٩ پاش مەسیح) دایناوە، ئەمە کتێبی نوێژ و پاڕانەوەی ڕۆژانەیە، هەروەها لە ڕۆژە پیرۆزەکان و جەژنە ئایینی‌یەکانیش دەدوێ.

لەپاش بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام، کتێبی ئاڤێستا وەکو سەرچاوەیێک و یادگارێکی کۆن هەر مایەوە، بە تایبەتی بۆ کورد کەڵکێکی زۆری بووە، لە نیوەی یەکەمی

سەدەی بیستەم و تا ئێستاش ئاڤێستا سەرچاوەیێکی گرنگ بووە بۆ دەوڵەمەند کردنی زمانی کوردی تازە لە ڕووی داهێنانی ووشە و زاراوەی نوێوە. تۆفیق وەهبی دەورێکی بالای نوواندووە لەم لایەنەوە. هەرچی ئایینەکەشە خۆی بەرامبەر ئایینی تازە نەگرت و ئیسلام هاتە جێی، ئەگەر بەشێکی زۆر کەم لە خەڵکی لە ئێران و هیندستان تا ئێستا لەسەر ئەم ئایینە نەمانایەوە، بۆمان هەبوو بڵێین ئایینی زەردەشتیش وەکو گەلێ ئایینی تری ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بە تەواوی کوێر بووەوە.

ئایینی ئیسلام

ئایینی ئیسلام لە ناو زۆربەی هەرە زۆری نەتەوەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست و ئاسیای ناوەڕاست بلاو بووەوە. کوردیش یەکێک بوو لەو کۆمەڵە خەڵکانەی کە چوونە ناو ئەم ئایینە تازەوە. بلاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام لە ناو کوردا بە جارێک و بەبێ گرێ نەبوو، ماوەیێکی زۆری خایاند هەر لە سەرەتاوە بەرەبەرە ئایینی ئیسلام زیاتر پەرەی دەسەند و ئایینە کۆنەکان گرژ دەبوونەوە و دەچوونەوە ناو قەپێلکی خۆیان، بەلام بەشێکی کورد لەسەر ئایینە کۆنەکانی خۆیان هەر مانەوە، با هەندێکیان - لەبەر گەلێ هۆی دیاری کراو - هەوڵیشیان دابێ ئایینەکانیان بخەنە قالبی ئیسلامی ڕەسمی‌یەوە بەناوی مەزهەبێک لە مەزهەبەکانی ئیسلام یا سۆفیزم.

زۆربەی کوردی موسوڵمان لەسەر مەزهەبی سوننین و پێڕەوی ئیمامی شافعی دەکەن، بەشەکەی تری کوردی موسوڵمان لەسەر مەزهەبی شیعی‌ی دووازدە ئیمامین. ئەم دیاردەیە کارێکی گەورەی کرد بووە سەر مێژووی کورد بە تایبەتی لە ماوەی ئەو پێنج سەدەی دووایی‌یە دا، کە بەربەرەکانی و دوو بەرەکی لەنێوان شای عەجەمی شیعی و سوڵتانی عوسمانلی سوننی بەهێز بوو بوو گەیشتبووە پۆپەی، هەر لایە ئەم جیاوازە مەزهەبی‌یەی بۆ چاکەی خۆی بەکار دەهێنا، لەلایەکی تریشەوە ئەگەر چی تورکی عوسمانلی و کورد هەر دوولایان سوننی بوون، بەلام سەر بە ئیمامێک نەبوون لە چووار ئیمامە سوننی‌یەکان، کوردەکان وەکو ووترا پێڕەوی ئیمامی شافعی‌یان دەکرد و تورکە عوسمانلی‌یەکان پێڕەوی ئیمامی حەنەفی‌یان دەکرد، کەچی ئەم دیاردەیە هەر چەندە بچووکیش بوو دەبووە هۆی جیاوازی بیروڕا.

بەم جۆرە سیاسەتی گێرەشێوێنی سوڵتانەکانی عوسمانلی کوردی لە چووار چێوەی «موسڵمانی حەنەفی» دەبردە دەرەوە.

بەگشتی پاش بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام لە ناو کۆمەڵی کوردەواری دا، کورد بە باوەڕێکی پاک و بێ گەردەوە پێڕەوی ئەم ئایینەیان دەکرد تا پلەیێک هەستی ئایینی لە لایان لە هەستی نەتەوایەتی بەهێزتر بوو، ئەمە بووە هۆی ئەوەی کۆمەڵێکی زۆر لە زانایانی ئایینی ئیسلام لە ناو کورد دا پەیدا بێن و خزمەتێکی گەورەی ئایینەکە بکەن لە ڕێگەی نووسینی ئەو کتێبانەی کە خەریکی دەستووری ئیسلامەتی و زانستی‌یەکانی زمانی عەرەبی دەبن، ئەمانە لە ئەنجامی باوەڕ کردنێکی قووڵ بە ئیدیۆلۆجیەتی ئایینی ئیسلام فەرامۆشی زمان و ئەدەبی نەتەوەکەی خۆیان کرد بوو. مەلاییێکی دیارو بەناوی وەکو مەلا محەمەدی قزڵجی لە بابەت مەلا گەورەکانی کوردەوە دەڵێ: «دانراوەکانیان و بەرهەمی بیری‌یان هەمووی بە زمانی عەرەبی ئایینی بوو، هیچ بایەخێکیان بە زمانی خۆیان نەدەدا چونکە لە ناو ئیسلام تووانەوە و زمانی قورئانیان خۆش دەویست، بە تایبەتی بە کوڵ مەزهەبی ئیمامی شافیعی‌یان گرتبوو، ئەوەی تووانەوە لەناو عەرەبی دا، لە هەموو شتێک دا بە پێویست (واجب) دەزانێ».

هەرچی خەڵکە ساکارو نەخوێندەوارەکەی تریشە بە تایبەتی دەشتەکی و دێهاتی، ئەمانە بە بیرو باوەڕێکی خاوێن و دوور لە ڕەچاو کردنی هیچ چاکەیێکی کەسی تایبەتی پێڕەوی دەستوورەکانی ئایینی موسوڵمانیان دەکرد و لەگەڵ ژیانی ڕۆژانە و خەبات لەپێناوی ژیان دا گونجاند بوویان.

لەناو کۆمەڵی کوردی موسوڵمانی سوننی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەم دا بزووتنەوەی دەروێشی (لایەنی پراکتیکی سۆفیزمی ئیسلام لە کۆمەلی ئیسلام دا)پەیدا بوو، ئەم بزووتنەوەیە بە تایبەتی لە دوو تەریقەتە بە ناوبانگەکەی «قادری» و «نەقشبەندی» خۆی نوواند بوو.

تەریقەتی یەکەم «قادری» کە دامەزرێنەری شێخ عەبدولقادری گەیلانی (١٠٧٧ - ١١٦٦) بوو لەسەر دەستی شێخ مارفی نۆدەیی (١٧٥٣ - ١٨٣٨) لە ناوچەی سلێمانی کەوتە ناوەوە، تەریقەتی دووەم «نەقشبەندی» کە دامەزرێنەری شێخ بەهائەدینی بوخاری نەقشەبەندی (١٣١٧ - ١٣٨٩) بوو لەسەر دەستی شێخ خالیدی شارەزووری نەقشەبەندی (١٧٧٩ -١٨٢٦) هەر لە ناوچەی سلێمانی پەیدا بوو.

دیارە گفتوگۆ و چەند و چوونێکی فەلسەفی لە لێکدانەوەی ڕێبازەکانی تەریقەتی قادری و نەقشبەندی و تەریقەتەکانی تر لە ناوەوە بوو، بە تایبەتی لە نێوان شێخ مارفی

نۆدەیی و شێخ خالیدی شارەزووری و لە دووایی دا لە نێوان خەلیفە و جێنشینەکانیان، ئەمە هەمووی بۆ ئەوە بوو هەر کەسە ئەوە دەربخا کە تەریقەتەکەی خۆی ڕاستترە و کۆمەڵی موسوڵمان پێویستە پێڕەوی بکەن.

بێ گومان هەردوو لاشیان هەموو بیروڕاکانیان لەگەڵ «شەریعەت» گونجاند بوو لە ڕووی تیۆرییەوە، واتە هیچ تەنگو چەڵەمەو ناخۆشییێک لەنێوان «شەریعەت» و «تەریقەت» دا نەبوو، ئەوەی ڕاستیش بێ لە سەرەتادا بزووتنەوەی سۆفیزمی ئیسلامی - بەشێکە لە سۆفیزمی کۆزموس - لە دژی شەریعەت و نوێنەرە ڕاستەقینەکەی خەلیفەی عەباسی بوو؛ بزووتنەوەییێک بوو بەرامبەر بە شەریعەت کە ڕەمزی «وەستان» بوو، هەرچی سۆفیزمیشە خۆی بە ڕەمزی «بزووتنەوە» دادەنا. ئیتر خەلیفەکان بە هەموو هێزیانەوە هەوڵیان دەدا ئەم بزووتنەوەیە دەمار بڕ بکەن، بەڵام بۆیان نەکرا.

لە لاییێکی ترەوە ئەم شۆرشە ئەدەب و هونەرێکی یەکجار بەرزی لەناو نەتەوە موسوڵمانەکان دا پەیدا کرد، بێ گومان لە ئەدەبی کوردیش دا ئەم ڕێڕەوە ئاشکراو دیارە. هەرچی لایەنی ئیدیۆلۆجیەتەکەشە ئەمەیان بەرە بەرە سارد بووەوە و لە ڕێگەی بنچینەیی خۆی لای داو تا بە تەواوی لەگەڵ شەریعەت دا گونجا، تا وای لێ هات تاقە کەسێک هەر دوو وەزیفەی لە کاتێک دا دبینی: مەلای خاوەنی شەریعەت و شێخی خاوەنی تەریقەت. ئەمە بووە هۆی ئەوەی خەلیفەکانی عوسمانلی بۆ چاکە و بەرژەوەندی چینەکانی سەرەوە لە ژێر ناوی «سۆفیزم» بە ناو و «دەروێشیزم» بە ناوەرۆک کردیانە داردەستی خۆیان.

هەرچی خەڵکە ساکارەکەی کوردستانیش بوو، چی بە ناوی دەروێشی قادری و چی بە ناوی سۆفیی نەقشبەندی، بە نیەتێکی پاک و خاوێنەوە تەریقەتی لەسەر دەستی شێخ و خەلیفەکان وەردەگرت و پێڕەوی شەریعەت و ئایینی موسوڵمانیشی دەکرد بە ئومێدی ئەوەی بچیتە بەهەشت و ببێتە بەهەشتی، بۆ ئەم مەبەسە داوێنی شێخی بەر نەدەدا، چونکە بێ گومان جێگەی بەهەشتە!.

دەروێشیزم (شێخ و دەروێش و سۆفی و تەکیە و خانەقا) دەورێکی گەورەی هەبوو لە دیار کردنی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسیی نەتەوەی کورد، زیاتریش تەگەرەییێک بوو بۆ گەیشتن بە ئامانج. لە پاش جەنگی دووەمی گێتییەوە دەروێشیزم لە کوردستانا بەرەو ئاوا بوون ڕۆیشت و باوی نەما.

ئایینی ئێزیدی

ووشەی «یەزیدی» یا «ئێزدی» لە «یەزد» و «یەزدان»ەوە هاتووە. ئەم ووشەیە مانای خوداو کردگار و پەروەردگار دەگەیێنێ لەلای باپیرانی کورد و نەتەوەکانی تری ئێرانی.

ئایینی یەزیدی یادگارو نموونەی بیرو باوەڕێکی گەلێ کۆنە، وە پاشماوەی ئایینە کۆنەکانی باپیرانیانە لە کوردانی پێشوو و تا ئێستا لەناو بەشێکی نەتەوەی کورد بۆیان ماوەتەوە. یەزیدییەکان وا دەردەخەن کە باوەڕیان بە دوو هێز هەیە، هێزی چاکە و هێزی خراپە، هەروەها باوەڕیان بە دۆنادۆنیش هەیە کە کردگار دێتە سەر زەوی بۆ مەبەسی چاک کردنی باری ژیانی خەڵکی.

یەزیدییەکان گەلێ جەوهەر لە سروشت دا دەپەرستن، لەمانە ئاگر و ڕووناکی جێگەی تایبەتی و دیاریان هەیە. مەلەک تاووس لەلایان ئەدگار و سیمایێکی خودایییە. ئەمە پیاو وا لێ دەکا بیر لەوە بکاتەوە کە دەبێ پێوەندییێک لە نێوان «تاووس»ی یەزیدییان و «تەمووز»ی خودای ڕۆژ و گەرمایی سۆمەرییان هەبێ.

یەکەمین تازە کەرەوەی ئەم ئایینە شێخ ئادیی هەکارییە (٥٥٧هـ / ١١٥٤م مرددووە)، وا دەردەکەوێ کە ئەم زانا گەورەیە ئایینی یەزیدی خستۆتە ناو قاڵبی سۆفیزم و دەروێشیزمەوە و تەریقەتەکەی بە ناوی خۆیەوە واتە «تەریقەتی عەدەوی» ناوی دەرکردووە. شێخ ئادی لە مەدینە ژیاوە و لە پاشانا چووە بۆ ناوچەی هەکاری و ئینجا لە لالش تەکیە یا دێری دروست کردووە و هەر لەوێش نێژراوە، ئێستاکە ئەو شوێنە قیبلەی هەموو یەزیدییانە.

یەزیدییان دوو کتێبی ئایینییان هەیە: «جیلوە» و «مەسحەفی ڕەش»، ئەمانە بە زمانی کوردی و ئەلفو بێیێکی نهێنی نووسراونەتەوە پیاوانی ئایینییان نەبێ کەسی تر دەنگی تیپەکانی نەدەزانی.

مەکسیمیلیان بیتنەری ئەڵمان لە ساڵی ١٩١٣ تێکستی «جیلوە» و «مەسحەفی ڕەش»ی بڵاو کردەوە.

یەزیدییەکان کاهوو و پاقلە و ماسی ناخۆن، جلی شین لەبەر ناکەن، گەلێ ئەدگاری ئایینە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان پاراستووە.

خەڵکی موسوڵمانی دەورو بەریان بە درێژایی ڕۆژگار ئازاریان داوون، لە ساڵی ١٤١٥

ئارامگای شێخ ئادیيان ڕووخاند، پەرستگایان تەفرو توونا کرد، بەڵام دووبارە پێڕەوانی ئایینی یەزیدی دروستیان کردەوە.

هاوسێکانیان بۆ مەبەسی بەر بەرەکانی و لەناو بردنیان ناویان بە «شەیتان پەرست» دەبردە، ئەم کارە لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی تورکە عوسمانلییەکان گەیشتبووە لووتکە، چونکە ناو نانیان بە «شەیتان پەرست» خۆی لە خۆی دا هاندانی خەڵکەکە بوو نەوەکو هەر بە چاوێکی سووک تەماشایان بکەن، بەڵکو بە کوشتن لە ناویان ببەن. ئەم سیاسەتە چەوت و چەوێڵەی تورک بووە هۆی ئەوەی بە هەزاران یەزیدیی بێ گـــــوناه ببن بە قوربانیی تیرۆری سوڵتانی عوسمانلی.

زانیاری و لێکۆڵینەوەیێکی یەکجار زۆر لە بابەت یەزیدییەکانەوە لە ناوەوەیە بە زمـــانانی جـــیـــاوازی ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوایی لەلایەن زانایانی کـــورد و هی ترو ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە، بەڵام یەکێ لە لێکۆڵینەوە هەرە قووڵەکانی نەوەکو تەنیا لە بابەت ئایینی یەزیدییەوە بەڵکو لە بابەت میترایيزمیشەوە لیکۆڵینەوەکانی تۆفیق وەهبییە.

ئایینی یارسان – ئەهلی هەق

ووشەی «یارسان» وێنەیێکی تری «یارستان»ە (لەسەر کێشی کوردستان) بە مانای خاک یا ووڵات یا مەڵبەندی یاران، مەبەس لە «یاران» ئەوانەی پێڕەوی ئەهلی هەق دەکەن. ئەهلی هەق یەکێکە لە ئایینە ڕەسەنە کۆنەکانی کورد، پێڕەوانی ئەم مەزهەبە باوەڕیان بە گەڕانی گیان و دۆنادۆن هەیە، لەسەر ئەو باوەڕەن کە کردگار (خودا) حەوت جار لە گێتی دا دەردەکەوێ و خۆی دەنوێنێ، هەر جارە چووار فریشتە (یارانی چار مەلەک)ی لە گەڵایە، خودا لەگەڵ ئەوانا یەکێتییێکی تەواو و بێ کەم و کووڕی دروست دەکا.

یارسانەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئایینیان کۆنترین ئایینی سەر ڕووی زەوییە، لەو ڕۆژەی کردگار ژیانی دروست کردووە بە شێوەی دۆنادۆن هاتۆتە سەر ڕووی زەوی. پلەی هەرە بەرزی دۆنادۆن ئادەم و حەوایە، ئینجا شاهە ئەفسانەیییەکانی وەکو کیومرت و جەمشید و فەرەیدوون و کەیکاووس و کەیخوسرەو و ئەفراسیاب، ئینجا ئەو قۆناغانەی کە گیان چۆتە لەشی پێغەمبەرەکانەوە: سلێمان، ئیبراهیم، مووسا، فیرعەون، عیسا، محەمەد، عەلیی کوڕی ئەبوو تالیب، لە پاشانا گیان چۆتە لەشی شا فەزل، باڵوولی دانا، بابا خۆشین، شێرە خان (بابا ناووس)، بابا جەلیل، بابا سەرهەنگ، سوڵتان

ئیسحاق، حاجی بەکتاش، پیر محەمەد.

کۆنی ئەم ئایینە بووەتە هۆی ئەوەی گۆڕانێکی زۆری بەسەردا بێ، وەکو دیارە هەندێ لە پێغەمبەرانی ئایینەکانی تری وەرگرتووە، وەکو پێغەمبەرەکانی ئایینی جوولەکەو دیان و ئیسلام.

هۆز و تیرە و کۆمەڵانی کە لەسەر ئایینی «یارسان»ن، ناوی جیاوازیان هەیە. وەکو دەردەکەوێ گونجاوترین ناو «یارسان»ە، بەڵام خۆیان بە خۆیان دەڵێن «ئەهلی هەق»، کەچی هاوسێ موسوڵمانە سوننییەکانیان پێیان دەڵێن «عەلی ئیلاهی»، ئەم ناوە بە هیچ جۆرێ لەگەڵ ڕاستی ناگونجێ، چونکە عەلی یەکێکە لەوانەی کە گیان چۆتە لەشی و بۆ چاک کردنی باری ژیانی خەڵکی هاتۆتە سەر ڕووی زەوی.

کەوابی ئەم ناوە بۆ بەربەرەکانی کردنیانە. لە مەڵبەندی تریش «کاکەیی»یان پێ دەڵێن، لەلاییێکی دیکە «قزڵباش» و لە ناوچەییێکی تر «شەبەک» یا «سارەلوو»شیان پێ دەڵێن.

شێوەی گۆرانیی کوردی زمانی ڕەسمی یارسانەکانە، کۆنترین و بەرزترین بەرهەمی ئەدەبی کوردی ئایینی یارسانەکانە. ئەم بەشەی نەتەوەی کورد زمانی خۆیان بە زمانی بەهەشت دەزانن و ڕۆژی مەحشەریش بەلای ئەوانەوە لە شارەزوور دەبێ.

لێکۆڵینەوە لە ئاینی یارسانەکان لە ڕۆژهەڵاتناسی ئەوروپادا جێگەییێکی تایبەتی هەیە، زانایانی وەکو م.کینیر، ف. ژووکۆڤسکی، ف. مینۆرسکی وهی تر دەوری دیاریان بووە لە لێکۆڵینەوە و سا کردنەوەی تێکستی ئایینی یارسانەکان. لە ناوزانایانی کوردیش پێویستە ناوی تۆفیق وەهبی و د. محەمەد موکری لەیاد نەکرێ چونکە پسپۆڕی گەورەی ئەم ئایینە و شارەزای تەواوی ئەدەبیاتیان بوون.

بەشی پێنجەم

ژیانی کۆمەڵایەتیی کورد

بێ گومان دیاردەی جوگرافیی کوردستان لە کێو و شاخ و شیو و دەربەند و ئەشکەوت و دارستان و دەشت و مێرغوزار و قەڵپەزو بەفرو باران و سەرما و گەرما هەندێ خوو ڕەووشت و خاسیەتی تایبەتیی لەناو کوردا دروست کردووە، ئەم خاسیەتە لە زۆر شت دا لە هاوسێکانی جیای دەکاتەوە و بووە بە جەوهەرێکی تایبەتی لە بوونی نەتەوایەتیدا. هەندێ لەم خاسیەتانە دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگارێکی یەکجار کۆنی دەوربەری کۆمەڵانی خەڵکی هیندو - ئەوروپی و هیندو – ئێرانی و سەردەمی ئیسلام.

جگە لەمە بڕێک جەوهەر و خوو و ڕەووشتی سامییەکانیش (ئەکەد و بابل و ئاشوور) نەوەکو تەنیا کاریان لە باپیرانی نەتەوەی کورد کردووە بەڵکو بەگشتی کاریان لە مەدەنیەتی هەموو کۆمەڵەکانی سەر بە هۆزو تیرەکانی هیندو - ئەوروپی و هیندو - ئێرانیش کردووە. ئەم هەموو خاسیەتانەیان لەناو یەکتری تواندۆتەوە و بەرگێکی ئیسلامییان لەبەر کردووە، بەڵام بە ناوەڕۆک ئەدگاری نەتەوەیی تایبەتیان تێدا دیارو ئاشکرایە. تا ئێستاش ژنێکی کوردی زۆر موسوڵمان کە سوێندی گەورە دەخوا پەنجە بۆ گلۆپی ئەلەتریک درێژ دەکاو دەڵێ: «بەم ئاگرە! بەم ڕووناکییە!». بەڵام لە کۆنەوە تا دەوروبەری جەنگی دووەمی گێتی بۆ سوێندە گەورەکە پەنجەیان بۆ فانۆس و لالە و سۆپە و ئاگردانی ناومال درێژ دەکرد. گومان لەوەدا نییە ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگارێکی یەکجار کۆن.

چینەکانی کۆمەڵی کورد

کۆمەڵی کورد بە شێوەییێکی گشتی لە سێ چینی سەرەکی پێک هاتووە:

١- چینی سەرەوە، یا چینی دەرەبەگ، ئەمە بریتییە لە سەرەک عەشیرەتەکان لە ئاغا و میر و بەگ و پاشا و خان و شێخ و کوێخا و خاوەن زەوییە کار بەدەستەکان. بەلای مینۆرسکییەوە دەرەبەگایەتیی کۆمەڵی کورد خاسیەتی تایبەتیی خۆی هەیە، ئەم

خاسیەتە لە ئەنجامی سەر شۆڕ نەکردن بۆ ڕۆم و عەجەم و وەزعێکی ئابووریی باش و پێوەندیی جووتیار بە ئاغاوە هاتووە.

لەم دووایی‌یەش دا سەرمایەداری بە تایبەتی کۆمپرادۆری لە شارەکانی کوردستانا پەیدابوو.

٢- چینی ناوەڕاست، یا چینی بورجوازیی بچووک ئەمە بریتی‌یە لە پیشەسازی وەکو ئاسنگەر و دارتاش و چەخماغچی و نالبەند و موتابچی و خومخانەچی... بە تایبەتی خوێندەوار و مووچە خۆرانی میری، ئەمانە بە زۆری لە شارانا دەبینران.

٣- چینی خووارەوە، یا چینی جووتیار و فەللاح، ئەمە دارکەرو ڕاوچی و کۆڵ هەڵگر و گەلێ جۆری تریش دەگرێتەوە، ئەمانە مسکێن یا ڕەعیە یا بۆرە پیاویشیان پێ دەڵێن بە تایبەتی لە گوند و لادێ دا.

جیاوازی‌یێکی گەورە لە ناو ئەم چینانە دا هەیە، بە تایبەتی لە نێوان چینی سەرەوە و چینی خووارەوە، یەکەمیان دەوڵەمەندێک کە هەموو شتی هەیە! دووەمیان هەژارێک کە هیچی نی‌یە!

لە دووای جەنگی یەکەمی گیتی‌یەوە، لە کۆمەڵی کوردەواری دا وەکو هەموو کۆمەڵەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست چینی کرێکار بە مانای «پرۆلیتێر»یش پەیدا بوو. بەڵام دیاردەیێکی تر لە ژیانی کۆمەلایەتی‌ی کورد دا هەیە کە پێوەندی‌یێکی ڕاستەوخۆی بە چینەکانی کۆمەڵەوە هەیە و کارێکی گەورە دەکاتە سەر چارەنووسی نەتەوە، ئەویش ژیانی کۆچ کردن و نیشتەجێ‌یی‌یە:

١- کۆچەر: ئەمە بریتی‌یە لەو هۆز و عەشیرەتانەی کە لەزستانا لە دۆڵ و شیوەکانا دەژین، مەڕ و ماڵات و بارگە و خیوەت و ڕەشماڵیان دەپێچنەوە، لە هەوارێک بۆ هەوارێکی تر کۆچ دەکەن. ڕەنگە هەر چەندە دوورتر برووانینە مێژووی کورد زیاتر ڕوو بەڕووی ژیانی کۆچەری ببین لە ناو عەشیرەتە کوردەکانا، بەڵام هەر چەندە بۆ خووارتر تەماشا بکەین ژیانی کۆچەری تەسکتر دەبێتەوە تا پاش جەنگی یەکەمی گێتی‌ی و دەوروبەری جەنگی دووەم ژیانی نیشتەجێ‌یی باڵی بە سەر کوردەواری دا دەکێشی.

٢- نیشتەجێ: ئەمە بریتی‌یە لە دانیشتووانی شار و دێهات، جیاوازی‌یێکی تەواو لە نێوان ئاسۆی بیری و پلەی ژیانی کۆمەڵایەتی ناو ئەم دوو کۆمەڵە خەڵکە دا هەیە، هۆی ئەمە ئەوەیە کە سەرچاوەی بەرەو پێشەوە بردنی ژیان لە شارا هەیە، وەکو قوتابخانە و

نامەخانە و مۆزە و یانە و ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی و چاپەمەنی... بەڵام لە دێهات دا مەگەر چەند پۆلێکی قوتابخانەی سەرەتایی هەبێ، ئەویش نە وەکو لە هەموو دێیێک دا، ئەگینا هیچی لێ نی‌یە.

خوو و ڕەووشت

ڕۆڵەکانی نەتەوەی کورد بە ئازایی ناوبانگیان دەرکردووە، ئابۆڤیان بە «سووارچاکی ڕۆژهەڵات» یان دادەنێ، لەم لایەنەوە بەم جۆرە باسیان دەکا: «لە یەکەمین بینین دەتووانین کورد بناسین، بە سەر و سیمای پڕ لە پیاوەتی و مەردایەتی و بەژن و قیافەتی قۆزو هەیکەلی بە ئەندام گاڵتە بە ترس دەکا، سەرەڕای ئەمە ڕوخساری کورد چاوێکی گەورە و بریقەدار و ئاگرینی پێوەیە، برۆی چڕ و نێوچەوانی بەرز و لووتی درێژی چەماوە و هەنگاوی بەهێز؛ یا بەشێوەیێکی تر سیفەتی قارەمانانی کۆنی بۆ ماوەتەوە».

بێ گومان ووڵات و خاکێکی خاوەن دیاردەی جوگرافیی جۆراو جۆر و ڕەنگا و ڕەنگ لە شاخی بەرز و شیوی قووڵ و دارستانی چڕ و زستانی سارد و هاوینی گەرم و گەلێ دیاردەی تریش بووە بە بەڵگەی ئازایی ئەم نەتەوەیە، سۆن دەڵێ: «مەترسی هەمیشەیی لە دەروونی کورد دا بووە هۆی ئەوەی باوەڕ نەکردن و ئازایی و چوست و چالاکی و دووربینی‌یێکی زۆر ووردی لەلا دروست ببێ».

بۆیە مینۆرسکی دەڵێ: «لەبەر ئەوە هەر کەسێکی بیەوێ لە ڕووی کورد هەڵستێتەوە پێویستە هەزار حسێب بۆ کارەکەی بکا».

کورد ووڵاتی خۆی خۆش دەوێ، شانازیی پێوە دەکا، چونکە سەرچاوەی بوونیەتی، لە ناو شاخ و کێوی هەزارا بە هەزارا دەسەڵاتی بێگانەی لەسەر نەبووە، با بە ناو سەر بە سوڵتانی ڕۆم و شای عەجەمیش بوو بێ.

کە مرۆڤێکی کوردی زاگرۆسی دەڵێ «ئەز کرمانجم» یا «من کوردم» یا «ئەمن کوردم» ئەم ڕستە وەک یەکی‌یانە لە هەستێکی قووڵەوە هەڵدەقوڵێ بەوەی خاوەنەکەی باوەڕی بەوە هەیە کە نەژادی کوردی هیچ گرێ‌یێکی سایکۆلۆجی لەلا دروست نەکردووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەم نەژادە بووە بە هۆی سەر بڵندی لە ناو خەڵکی تر دا. ئەم ئادەمزادە کوردە ئەوەندە گیرۆدەی نیشتمانەکەیەتی هەرگیز لە خۆی جیا ناکاتەوە یا خۆی لەو جیا ناکاتەوە، لەبەر ئەوەیە «کوردستانی من» ڕستەیێکی گەلێ باوە لەسەر زمانی شاعیران و

نووسەرانی کوردەوە.

ژیانی عەشیرەتی و کۆچەری وای لە کورد کردووە کە پێوەندییێکی بەهێزی لە گەڵ ڕێکخراوی عەشیرەت دا ببێ، ئەم پێوەندییە لە ناخی دەروونەوە پاڵی پێوە دەنێ کە شانازی بە نەژاد و بنەچەکەی خۆی بکا. نەخوێندەواری کورد هەتا چەند پشتێک ناوی باب و باپیرانی دەزانێ و شارەزای بەسەر هات و مێژووی ژیانی بنەماڵەی خۆیەتی.

کۆن و کۆنینەی لەلا پیرۆزە، پابەندی ئایین و مەزهەبی باب و باپیریەتی، تەریقەتی دەروێشی بە تایبەتی قادری و نەقشبەندی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، بە بیروباوەڕ یا هەر بە ناو کارێکی گەورە لە کۆمەڵی کوردەواری دا کردووە، سەرۆکی هەموو بنەماڵەیێک بە تایبەتی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەمەوە، بە باوەڕ یا هەر بە ناو سەر بە تەریقەتێک بووە، کوڕ و نەوەی پارێزگاریی ئەوەیان کردووە، هەر لەبەر ئەوە شتێکی زۆر ئاسایی بوو باوک بە کوڕەکەی بڵێ: «کاکە حەمەد پشتیوانت بێ»، و دایک بە کوڕەکەی بڵێ: «شاهی نەقشبەند بتپارێزێ»، ئیتر ڕەنگە ئەو کوڕە لە باتی حوجرە بەر قوتابخانەی تازە بابەت کەوتبێ و نە تەریقەتی باوکی وەرگرتبێ و نە هی دایکی.

ئەتنۆگرافیا

ژیانی کۆمەڵایەتی کورد لە خانووبەرە و شار و ناوماڵ و جلوبەرگ و ئاهەنگی ژن هێنان و خەتەنە سوورانە و پرسە و شتی تر، کۆمەڵە نەریت و ڕەووشتێکە بە درێژایی ڕۆژگار لەسەردەمە هەرە کۆنەکانی مێژووەوە تا ئێستا دروست بووە، ئەمە جەوهەری بنەماڵە و عەشیرەت و هۆز و تیرە و نەتەوە و ئایینی تێدایە، بەڵام هەر چۆنێ بێ شێوەییێکی نەتەوەیی وەرگرتووە، وەکو ئەوەی کە زۆربەی خەڵکی ئەم زەوییەی ئێمە ڕۆژی یەک شەمموانیان کردووە بە ڕۆژی پشوودانی هەفتەیی، باوەڕ ناکەین ئەمە هیچ ناوەرۆکێکی ئایینی مەسیحی تیدا مابێ، ئەگەر چی لە بنجیش دا دیارە ڕۆژی یەک شەممو ڕۆژی پیرۆزی گاوورانە، چونکە ڕۆژی ژیانەوەی عیسایە.

جەژنەکانی کورد

گەورەترین جەژنێکی گشتیی نەتەوەی کورد جەژنی نەورۆزە، ئەم جەژنەیە دەگەڕێتەوە سەردەمە هەرە کۆنەکانی کە هۆز و کۆمەڵە خەڵکەکانی هیندو - ئەورووپی تێدا ژیاوون. نەورۆز واتە ڕۆژی نوێ، ڕۆژی ئاوابوونی زستانی سەخت و هەڵاتنی بەهاری جووانە،

سروشت باری ژیانی کوردەواری لە نەورۆز دا چاک دەکا، هەروەها ڕۆژی بزووتنەوەی نەتەوەیە لە ژێر فەرماندەی ڕۆڵەی گەل، پاڵەوانی گەورە کاوەی ئاسنگەر دژی ئەژدەهاکی بێگانەی دروشمی زۆرداری و ناڵەباری و دوواکەوتوویی. مرۆڤ و سروشت بە ڕاستی لە نەورۆزا تێکەڵ بە یەکتری دەبن و ئەم جەژنە پیرۆزە دەگێڕن، ئاهەنگەکانی نەورۆز لەسەر شانۆی سروشت خۆیان دەنوێنن.

لە کوردەواری دا دوو جەژنی ئایینی جەژنی ڕەمەزان و جەژنی قوربان و مانگی ڕەمەزان و ڕۆژوو و پارشێو و عیبادەت و نوێژ و تەراویح و جومعەی جەماعەت و نوێژی جەژن و تەهلیلە و یاهوو و حاڵ و حەلقەی دەروێشان دیمەنی تایبەتی‌یان هەیە، جگە لەمە لەدایک بوونی پێغەمبەر، بە تایبەتی لە شاران دا، مەولوودی ناو ماڵان و مزگەوتان ماوەی کۆبوونەوە و لێک نزیک بوونەوەی کەس و کار و دۆست و برادەرانە. تەنانەت مەولوودی پێغەمبەر لە شاری هەولێر ئاهەنگی تایبەتی‌ی خۆی هەیە، هەر لەویشەوە ئەم نەریتە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان موزەفەر دا (١١٥٤م-١٢٣٣م) بە هەموو وولاتانی ئیسلام دا بڵاو بووەوە.

عاشوورا و جەژنە مەزهەبی‌یەکانی کوردی شیعە بە تایبەتی ئاهەنگەکانی دە ڕۆژەکە لە کۆبوونەوەی پرسە و سنگ کوتان و زنجیر و قەمە و شا حۆسێن و واحۆسێن و هەریسە هەر یەکێکە وەکو هەموو نەتەوە موسوڵمانەکانی کە پێڕەوی ئەم مەزهەبە دەکەن، بەڵام ئەوە هەیە کوردی شیعە هەندێ نەریتی نەتەوەیی کوردی تایبەتی‌یان تێکەڵ بە جموجۆڵی‌یە گشتی‌یەکانی عاشوورا کردووە.

جەژنی مەزهەبی یەزیدی و یارسانانی ئەهلی هەق بەشێکی گرنگە لە نەریتی نەتەوایەتی‌ی کورد، ڕاستە هەندێ وێنەو ناوەرۆکی مەزهەبی‌ی تایبەتی‌ی تێدایە لە موسوڵمانی سوننە و شیعە جیا دەبێتەوە، بەڵام زۆرتر نەریتەکانی نەتەوەیی گشتین و لە هەموو لایێکەوە بە خۆشی وەردەگیرێن، بە تایبەتی سەیران و ئاهەنگی هەڵپەڕکێ و شایی و زەماوەندی دەهۆڵ و زوڕنا و تەپڵ و نەقارە.

جگە لەمە خەتەنە سوورانە لە ناو کوردەواری دا ئاهەنگی تایبەتی‌ی هەیە، سەیرانانی بەهار و چووار شەمبە سووری و پێشووازی حاجی‌یان و نوێژە بارانە و کۆسە و ڕۆژگیران و مانگ گیران و دەستووری ناشتنی مردوو و پرسە و فاتیحە شێوەکانی لە هەندێ نەریتی کۆن و ئایینی ئیسلامی وەرگیراوە.

ژیانی خێزانی

سۆزێکی یەکجار بە تینی مرۆڤایەتی بنەماڵەی کورد بە ڕێوە دەبا، ژنی کورد هەمیشە حەز بەوە دەکا مێردی بەهێز و توانا بێ، کار گوزار بێ، قسەی سەر بکەوێ. پێوەندیی باوک بە منداڵ یەکجار بەهێزە، کوڕ لەلای باوک بەردەوامی بنەماڵەیە، لەبەر ئەوەیە پیاوی بێ کوڕ «ئۆجاغ کوێر»ی پێ دەڵێن، واتە ئاگردانی کوێرە و ئاگری تێدا نییە.

هەر لەبەر ئەوەشە کوردەواری بایەخێکی زۆر بە خوازبێنی و ژن هێنان و دروست کردنی بنەماڵە و خێزانی تازە دەدا.

خوازبێنی و ژن هێنان بە هێمنی و لە سەرخۆ دەڕوا، بیری زۆری لێ دەکرێتەوە و پەلەی لێ ناکرێ. نیشان و خەنەبەندان و بووک گواستنەوە بەپێی دەستوورێکی کۆمەڵایەتی بە ڕێوە دەچێ، ئەندامانی هەموو بنەماڵە لە کەس و کار، هەروەها دۆست و برادەران بەشداری تێدا دەکەن. زاوزێ و منداڵ بوون و زەیستانی و مامان و ئاڵ و شەوە و غوولی بیابان و جادوو و بەستن و کردنەوە پێوەندیان بە خوو و ڕەووشتێکی یەکجار کۆنەوە هەیە، هەر چەندە هەندێ جار خۆیان وەکو دیاردەییێکی کۆنە پەرست پیشان دەدەن، بەڵام بوون بە بەشێک لە ئەفسانە (میتۆلۆجیا)ی میللی و چوونە ناو سامانی نەتەوایەتییەوە، بەمە بوون بە وێنەییێکی تر لە ئەدگاری نەتەوایەتی کە کورد لە خەڵکی تر جیا دەکاتەوە.

بەشی شەشەم

ژیانی خوێندەواری

مزگەوت و حوجرە

له پاش به موسوڵمان بوونی گەلی کورد بیرو باوەڕو تێبینین و نەریت و خوو و ڕەووشتی تازە هاتە ناوەوە، هەندێ لەو شتە تازانە پێشکەوتوو بوو و لەگەڵ گۆڕانی کۆمەڵ دەگونجا. هەر چەندە ئەو دیاردە نوێیانە هەندێ ئەدگاری کۆنی بێ سوودیان لە ناو برد، بەڵام بوونە هۆی نەمانی گەورەترین دەسکەوتی خوێندەواری و ڕۆشنبیری، مەبەس لەمە لە ناوچوونی ئەو ئەلفو بێیانەیە کە لە نووسین دا بەکار دەهێنران لە ناو نەتەوە هیندو - ئێرانی‌یەکان بە تایبەتی و تورکە - مەنگولی‌یەکان بەگشتی.

بێ گومان تیپی نووسینی عەرەبی بە چاوێکی تایبەتی تەماشا دەکرا بە ئەلفو بێیێکی پیرۆز دەناسرا، چونکە ئایەتەکانی قورئانی پێ نووسرا بووەوە، لە پاشانا زمانی عەرەبی خۆشی بوو بە زمانێکی پیرۆز چونکە خودا قورئانی بەم زمانە بۆ خەڵکی سەر زەوی ناردووە.

ئیتر نەتەوە موسوڵمانەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست فێری ئەلفو بێی عەرەبی بوون بۆ مەبەسی خوێندنەوەی قورئان و لە پاشانا فێر بوونی زمانی عەرەبی، ئەمە کارێکی گەورەی کردە سەر زمانی هەموو ئەو نەتەوانەی بوون بە موسوڵمان، بۆ ماوەیێکی درێژ زمانی عەرەبی زمانی نووسین و زانست و زانیاری بوو، دیارە زمانی نەتەوایەتیش بۆ قسەکردن و ئەدەبە میللی یەکە هەر لە ناوەوە بوو. بەڵام لە پاشانا خوێندەواری ئەو نەتەوانە هەستیان بەوە دەکرد کە زمانی خۆیان جیاوازە لە زمانی عەرەبی و ئەلفو بێی عەرەبی. ئەو ئەلفو بێیەی کە تایبەتی‌یە بۆ زمانی عەرەبی و بەشی زمانی خۆیان ناکا، ئەو دەنگانەی لە زمانی خۆیان دا هەیە لە زمانی عەرەبی بەدی ناکرێن. لەبەر ئەوە لە

پێشانا ئەم نەتەوانە ئەگەر بیانویستایە شتێک بە زمانی خۆیان بنووسن تەنیا ئەلفو بێی عەرەبی‌یان بەکار دەهێنا، واتە ئەگەر تووشی دەنگێک بهاتنایەو ئەو دەنگە لە عەرەبی دا نەبووایە، بە تیپێکی عەرەبی نزیک ئەو دەنگە دەیاننووسی، بۆ بەڵگە (گ) بە (ک) و (چ) بە (ج)... دەنووسرا. بەڵام لە دووایی دا عەجەم و نەتەوە تورک زمانەکان هەندێ دەسکاریی تیپە عەرەبی‌یەکانیان کرد بۆ ئەوەی لە گەڵ بەشێک لە دەنگەکانی زمانیان رێک بکەوێ. لە گەڵ ئەوەش دا تەنگو چەڵەمەیێکی زۆر تا ئێستا ماوەتەوە بە تایبەتی لە فارسی دا، کەچی ئەلفو بێی عوسمانلی و نەتەوە موسوڵمانەکانی تری ئاسیای ناوەڕاست و کازاخستان و قەفقاس لە پاش جەنگی یەکەمی گێتی بوو بە لاتینی و لە پاش جەنگی دووەمی گێتی بوو بە سیریلی. هەرچی کوردیشە دەسکاریی‌یێکی یەکجار قووڵی لە ئەلفو بێی عەرەبی دا کرد تاکو لەگەڵ دەنگەکانی زمانی کوردی بگونجێ، بەڵام هێشتا هەر تەنگو چەڵەمەی تێدا ماوە.

ئایینی موسوڵمانی لە سەرەتاوە بایەخێکی یەکجار زۆری بە مزگەوت دا، چونکە مزگەوت تەنیا جێی نوێژ و پاڕانەوە و پەرستن نەبوو، بەڵکو جێی فێر کردنی قورئان بوو، ئینجا خوێندنی هەموو زانستی‌یەکانی کە پێوەندی‌یان بە قورئان و ئایینی ئیسلامەوە هەیە، لەبەر ئەوە لەگەڵ بڵاو بوونەوەی ئایینی تازە مزگەوت پەیدا بوو، لەگەڵ ئەوەدا پیاوی ئایینی موسوڵمان پەیدا بوون، کە ئێمە مەلای پێی دەڵێین. ژووری مەلای مزگەوت کە حوجرەیان پێ دەووت بوو بە پۆلی وانە ووتنەوە. حوجرە وەکو زاراوەیێک بەرامبەر بە قوتابخانەی میریی ئێستایە.

ئامانجی مزگەوت و حوجرە

خوێندەواری لە ناو کۆمەڵی کوردەواری دا لەپاش بە ئیسلام بوونی کورد بۆ مەبەسی ئایینی پەیدا بوو، حوجرەی خوێندنی مزگەوتی کوردەواری دەیویست ئەم ئامانجانە بهێنێتە دی:

١- ئامادە کردنی ئەو مەلایەی پێش نوێژی لە مزگەوتی شار و لادێ دەکا، ئامۆژگاریی خەڵکی دەکا و ڕێگەی شەریعەتیان پێ پیشان دەدا، ناوە ناوە مردوو شۆری دەکا و یاسینیش لەسەر قەبران دەخوێنێ، ئەم جۆرە مەلایانە لە ناو کوردەواری و هەتا لە ناو کۆمەڵی مەلا گەورەکانیش دا «کۆلکە مەلا» یان پێ دەڵێن.

٢- پێ گەیاندنی مەلای گەورەی وا کە ناو و ناوبانگیان تەنیا لە ناو کوردستان نەبوو،

بەڵكو لە هەموو گێتی ئیسلام دەنگیان دابووەوە، ئەمانە بەشدارییێكی یەكجار گەورەیان كردووە لە دەوڵەمەند كردنی زانستی‌یەكانی كە پێوەندی‌یان بە زمانی عەرەبی و ئایینی ئیسلامی‌یەوە هەیە. مەلا گەورەكان نووسینیان بە زمانانی عەرەبی و فارسی و توركی بووە، تەنیا زمانی قسەكردنیان كوردی بووە، ئەمەش لەبەر ناچاری، چونكە ژن و ماڵ و خێزان و كەس و كار و كۆمەڵی دوور و نزیكی دەور و پشتیان كورد بووە.

لە ناو بەشی دووەمی ئەم خوێندەوارانە، ئەم كەسانەی لای خوارەوە پەیدا بوون:

١- بەشێكی كەم لەو خوێندەوارە گەورانە خوێندەواری خۆیان كە مەلایانە بووە لەگەڵ زمانی كوردی گونجاندووە لە ڕووی پراكیتكی‌یەوە واتە شیعرونووسینیان بە زمانی كوردی هێناوەتە ناوەوە، با بەشی زۆریشی لە پلەی داهێنان نەبوو بێ لە ڕووی هونەری و ئیستاتیكی‌یەوە، بەڵام بەرهەمی وایان بووە كە مێژووی ئەدەبی كوردی شانازی‌یان پێوە بكا.

٢- بەشێكی كەمتریش لەوانەی پێشوو هەموو ژیانی خوێندەواری‌یان بۆ زمان و ئەدەبی كوردی تەرخان كردووە، پلەی زانستی‌ی ئایینی‌یان لووتكە بووە و لە ڕێزی خوێندەوارە هەرە گەورەكان بوون، بەڵام هەستی نەتەوایەتی و سۆزی نیشتمان پەروەری بووەتە هۆی ئەوەی دەرگای گێتی‌ییێكی زانیاری و داهێنانێكی تر بكەنەوە، لە باتی ئەو خوێندەواری‌یەی دەمێكە لەسەر پرۆگرامێكی تایبەتی و دیار كراو دەڕوا، زمانی نەتەوە دێننە پێشەوە، نەوەكو بۆ مەبەسی زمانەكە خۆی بەڵكو بۆ دیار كردنی چارەنووسی نەتەوە كە بە پێش خستنی زمانەوە بەستراوە.

مێژووی ئەدەبی كوردی گەلێ مەلای گەورە دەور دەكاتەوە و ناویان لە ناو لاپەڕە زێڕینەكانی دا تۆمار دەكا وەكو شاعیری گەورە و هەڵكەوتوو و داهێنەر، لەمانە: مەلا پەرێشان، مەلای جزیری، ئەحمەدی خانی، نالی، حاجی قادر، شێخ ڕەزا و مەحوی و هی تریش.

ژووری مەلای مزگەوت «حوجرە»ی پێ دەووترا، ئەم ژوورە جێی ژیان یا جێی دەرز ووتنەوەی بووە، یا جێی هەر دووكیان بووە. حوجرە هەر وەكو لە ناو مزگەوت دا هەبوو، لە دەرەوەی مزگەوتیش دەبینرا، وەكو ئەوەی مەلا دوكانێك بەكار بێنێ وەك ژووری دەرز ووتنەوە، یا ژوورێك لە ماڵ بێنێتە دەر و بۆ ئەم مەبەسەی تەرخان بكا. ئەمە قوتابخانەی ئایینی بوو لە هەموو شار و زۆربەی گوند و ئاوەدانی‌یەكانی كوردستان دا هەبوو.

گەلێ جار هەر لە سەرەتاوە منداڵ دەخرایە بەر خوێندن بۆ فێر بوونی ئەلفو بێ و سەرەتاکانی نووسین، بە تایبەتی لە دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم بەو باوەڕەی کە منداڵ لە حوجرە باشتر فێری خوێندنەوەی قورئان دەبێ، ئینجا لە پاش ئەو دەخرایە قوتابخانەی میرییەوە، ئەوەی ئاشکراشە هەر لە کۆنەوە هەندێ لە کوڕە میر و والی و کار بە دەستانی دەرەبەگ و سەرۆکەکانی عەشیرەت و بنەماڵە دەوڵەمەندەکانی شێخ و پاشا و بەگ و ئاغا و هی تر منداڵیان دەنارده حوجرە بۆ مەبەسی فێر بوونی خوێندن و نووسین، نەک بە مەلا بوون.

خوێندنی قوتابخانەی ئایینی لە سەرەتاوە پێوەندی بە شەریعەت بووە، واتە لێکۆڵینەوە لە ئایین و ئایینزاو و هەموو ئەو زانیارییانەی پێوەندییان بە ئایینەوە هەیە کە خودا بۆ بەندەی داناوە، بەڵام لە دووایی دا کە بزووتنەوەی سۆفیزم کەوتە ناوەوە، لە پێشانا ئایین «شەریعەت» بەربەرەکانیی ئەم بزووتنەوەیەی کرد، خەلیفەکانی عەباسی بە ناهەق خوێنی سۆفیی گەلێ گەورەیان ڕشت و بەربەرەکانیی نوێنەرانیان کرد، بەڵام لە پاشانا شەریعەت بۆ چاکەی خۆی سۆفیزمی بەکار هێنا، بەم جۆرە بە تایبەتی لە کوردستان داو لەم دوو سەدەی دووایییەدا سۆفیزمی تیۆری نەماو بوو بە دەروێشیزمی پراکتیکی «تەریقەت»، ئیتر شەریعەت و تەریقەت و مەلا و شێخ و مزگەوت و تەکیە و خانەقا و قوتابیی ئایین و دەروێش و سۆفی چوونە ناو یەکەوە لە ڕووی پراکتیکییەوە، ئامانجیان هەر یەک بوو، لەبەر ئەوە دەبینین زۆربەی هەرە زۆری پیاوی ئایینی موسوڵمان لە کوردستان دا شێخیش بووە و مەلاش بووە، هەرچی لایەنی ئیدیۆلۆجی بوو لە سۆفیزمی ئیسلامی کە بەشێک بوو لە سۆفیزمی کۆزمۆسی بووە هۆی داهێنانێکی بەرز لە ئەدەبیاتی نەتەوە موسوڵمانەکانی ڕۆژهەڵات.

بەرنامەی خوێندنی حوجرە

ئەگەر چی بەرنامەی خوێندنی قوتابخانەی ئایینی لە ناوچەیێک بۆ ناوچەیێکی تری کوردستان جیاوازیی تێدا بوو، بەڵام بەگشتی لە بنج دا هەر یەکێک بوو، جیاوازییەکەشی لە سێ شوێن و جێگە بەدی دەکرا:

١- ئەو ناوچانەی سەر بە دەوڵەتی عوسمانلی بوون.

٢- ئەو ناوچانەی سەر بە دەوڵەتی عەجەم بوون.

٣- ئەو ناوچانەی سەر بە دیالێکتی گۆرانی بوون و خەڵکەکە بە پێی ئایین و ئایینزای

جیاوازی شیعی و یارسانی ئەهلی هەق و بیرو باوەڕی سۆفیزم، شێوە و بەرنامەی خوێندنیان دەگۆڕا.

قوتابیی حوجرە لە سەرەتا فێری ئەلفو بێی عەرەبی دەکرا، ئینجا قورئانی پێ خەتم دەکرا. لە پاشانا هەموو ئەو زانستییانەی پێوەندیان بە قورئان و ئایینی ئیسلامەوەیە، وەکو تەفسیر و حەدیس و فیقهـ و شەریعەت و مەنتیق و ریازیات و دەستووری زمانی عەرەبی (سەرف و نەحوو). لە پاڵ ئەمە زمان و ئەدەبی فارسیشیان دەخوێند، شیعرەکانی سەعدی و حافز پایەیێکی بەرزیان هەبوو و گەیشت بوونە پلەی پیرۆزی، هەروەها هەندێ لە بەرهەمە ئەدەبییەکانی نیزامی گەنجەوی و جەلالەدینی ڕۆمی و عەتتار و جامیشیان دەخوێند.

بە دەگمەن ڕێک دەکەوت فەقێیێک هەموو پلەکانی خوێندن لە یەک جێگە تەواو بکا، لەبەر ئەوە لە گەڕانا بوو لە ناوچەیێک بۆ ناوچەیێکی تر، بە تایبەتی ئەگەر ناوبانگی مەلایێکی گەورەی ببیستایە خۆی دەگەیاندێ و لای دەخوێند. ئەم هاتوچۆیە بوو بوو بە ڕەووشت لە قوتابخانەی ئایینی کۆن دا، هەتا منداڵی مەلا و شێخە گەورەکان خۆشیان دەنێررانە قوتابخانەی مەلای تر بۆ خوێندن. دیارە ئەم کوڕە مەلا لە رووانە جێگەیێکی تایبەتییان دەبوو بە چاوێکی دیکە تەماشا دەکران. ئەم هاتوچۆیە ئەگەر چی لە خوارووی کوردستان هەر لە ناوچەکانی خۆی دا بوو، هەروەها لە سەرووی کوردستانیش دا، بەڵام گەلێ جار فەقێ و مەلای سەروو بۆ خواروو دەهاتن، پێچەوانەش هەر هەبوو.

جگە لەمە هەندێ جار قوتابیی کورد بۆ قوتابخانە ئایینییەکانی دەرەوەی کوردستانیش دەچوون.

پلەکانی خوێندن لە قوتابخانە ئایینییەکان دا وەکو لای خوارەوە بوو:

١- پلەی سەرەتایی: منداڵ کە دەستی بە خوێندن دەکرد قوتابییان پێ دەووت. لە پێشانا فێری ئەلفو بێی عەرەبی دەکرا، ئینجا قورئانیان پێ خەتم دەکرد.

٢- پلەی سوختەیی: پلەی فێر بوونی سەرەتاکانی دەستووری زمانی عەرەبی (سەرف و نەحوو) بوو، ئینجا سوختە دەستی دەکرد بە خوێندنی سەرەتاکانی فیقهـ.

٣- پلەی موستەعیدی: لەم پلەیەدا موستەعید دەستی دەکرد بە فێر بوونی زاراوەی زانستیی قورس لە هەر دووازدە زانستییەکە.

لە پاش تەواو کردن باوەڕ نامە (ئیجازە)ی وەردەگرت و دەبوو بە مەلا.

جەمیلی ڕۆژبەیانی پلەی سەرەتایی و سوختەیی بەرامبەر بە پلەی قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندیی میری دادەنێ، وە پلەی موستەعیدی بەرامبەر بە پلەی قوتابخانەی ئامادەیی و پلەی سەرەتایی زانستگا دادەنێ.

سەرهەڵدانی کوردایەتی لە مزگەوت دا

خوێندنی قوتابخانەی ئایینی بۆ ئامانجی فێر بوونی قورئان و شارەزایی پەیدا کردن لە ئایینی ئیسلام بوو، ئەمەش دەبوو بە زمانی عەرەبی بێ. زمانی فارسی و کەمتریش زمانی تورکی لە ناوەوە بوون بە هۆی ئەوەی زمانی میری دوو دەوڵەتە گەورەکە بوون، جگە لەمە دەوڵەمەندیی ئەدەبی کلاسیکی‌یان بە تایبەتی فارسی جێی خۆیان کردبووەوە لە قوتابخانەی ئایینی ئەگەر چی لە بنجیش دا ئەمانە لە بەرنامەی خوێندن نەبوون، ڕەنگە مەزهەبی شیعی لە ئێران و حەنەفی لە ناو تورکە عوسمانلی‌یەکان هەندێ ڕێیان خۆش کرد بێ بۆ فارسی و تورکی کە بچنە ناو بەرنامەی خوێندنی ئایینی‌یەوە، دیارە هۆی هەرە گەورە و گرنگ دەسەڵاتی دوو دەوڵەتەکە بووە، دەرگای قوتابخانەی ئایینی‌یان بۆ کراوەتەوە بۆ ئەوەی زمانی فارسی و تورکی ببەنە ژوورەوە.

پێش ئەوەی باس لە بە کوردی کردنی خوێندن بکەین لە قوتابخانەی ئایینی دا، واتە نووسینی بەرهەم بە کوردی، دەبێ ئەوە بزانین لەو ڕۆژەوە کە قوتابخانەی ئایینی ئیسلام لە خاکی کوردەواری پەیدا بووە فێر کردنی(تەقریر) هەموو زانستی‌یەکان لە سەرەتاوە بە زمانی کوردی بوو، بەڵام زمانی قسەکردن، مەلا هەموو دەرزەکانی بەو زمانە کوردی‌یە ووتووە ئەوەی قسەی پێ کردووە، ئەمە زمانێکی کوردی عەرەبی ئامێزی تێک شکاوی تایبەتی بوو، گەیشتبووە پلەیێک بۆ نوکتە قسەی پێ دەگێڕنەوە، چونکە هیچ مەلایێکی کورد زیاتریش ئەوانەی ئەلفو بێ و قورئان فێری قوتابی و سوختە دەکەن عەرەبی‌یان نەزانیوە، ئەگەر لە خوێندن و نووسین هەندێکیان لێ هەڵکڕاند بێ، لە قسە کردن بێ بەش بوون.

لە سەدەی شازدەم، لەپاش دابەش کردنی کوردستان (جەنگی چاڵدیران ١٥١٤) بیری ڕزگاریی نەتەوایەتی بە شێوەیێکی تازە چرۆی دەرکرد، ئەمە قۆناغی یەکەمی کلاسیکی ئەو بزووتنەوەیە کە تائێستا بەردەوامە. هەر لەو سەردەمەوە هەوڵ و کۆشش درا بۆ بە کوردی کردنی خوێندن، یا ڕاستتر زمانی کوردی وەکو کەرەستەیێکی زانیاری تۆمار کراو بێتە ناو قوتابخانەی ئایینی‌یەوە،

مەبەسمان لێرە سەرهەڵدانی کوردایەتی‌یە لە ناوەوە، واتە هەوڵی مەلا کوردەکان بۆ بە

کوردی کردنی زانستی‌یەکانی ئیسلامی، ئەگینا هەوڵ و کۆششی دەرەوەش لە ناوەوەیە بۆ بە کوردی نووسین، وەکو ئەو بزووتنەوە ڕۆشنبیری‌یەی کە ئەلێکساندەر ژابای قونسوڵی گشتی‌ی ڕووس لە ئەرزە ڕۆم لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم سەرۆکایەتی کرد، ناچار بوو هەموو ئەو شتانەی کە دەیویست بە کوردی بنووسرێنەوە بە خوێندەواری کوردی ئەو سەردەمە بسپێرێ بە تایبەتی مەلا مەحموودی بایەزیدی، دیارە ئەو خوێندەوارانەی یاریدەی ژابایان دەدا هەموویان پیاوی ئایینی و مەلا بوون.

لەم لایەنەوە ئەم دیاردانەی خوارەوە ئەوە دەگەیەنن کە زمانی کوردی دەوری بووە لە زانستی‌یەکانی زمانی عەرەبی و ئایینی ئیسلامی:

١- لە دووا سالانی سەدەی شازدەم (١٥٩١) عەلی‌ی تەرەماخی زانستی‌ی سەرفی عەرەبی بە کوردی نووسیوەتەوە، ئەمە بریتی‌یە لەو وانانەی بۆ فێر بوونی سەرفی زمانی عەرەبی ووتوویەتی‌یەوە، واتە تەقریر یا موحازەرەکانی تۆمار کردووە. ئێمە دەشێ بیریش لەوە بکەینەوە کە مەبەسی تەرەماخی لەمەدا ئاسان کردنی فێر بوونی زمانی عەرەبی بێ بۆ قوتابی‌یانی کورد وەکو مەلا مەحموودی بایەزیدیش لە پێشەکی‌ی کتێبەکەی تەرەماخی دا دەڵێ: «ئەوی عەلی تەرەماخی بخوە بدەستێ خوە دنێڤا گوندی مزگەفت و مەدرەسە بینا کرینە، وە موودەیەکی بخوە ژی دەرس گۆتینە. وەکو دیتیەو موشاهەدە کرینەکو عیلمی سەرفی فەننەکی زەحمەت و دژوار و ئاسێ‌یە. وە موبتەدی زوو بزوو سیغە و ئیعلالێد وان ژ کتێبێد عەرەبی ئیخراج ناکەن. ژ بۆی هیسیا موبتەدیان بزمانێ کورمانجان عیبارەتەکی تەسریفی تەسنیف کری‌یە، کو ئەم عیبارەت دەنێڤا تەلەبەیێد ئەکرادان قەوی مەقبوول و ئەهەمم و لازمە...».

بەلام ئەمە ئەوەش دەگەیێنێ کە عەلی‌ی تەرەماخی ویستوویەتی زمانی نەتەوایەتی ببێ بە زمانی نووسین، هەروەها ئەوەشمان لا ئاشکرا دەبێ لە دڵسۆزی و هەستی نەتەوایەتی لای ئەم زانا کوردە بووەتە هۆی ئەوەی کە زانستی سەرفی عەرەبی بە کوردی بنووسێتەوە، بە تایبەتی کە هاتووە هەندێ بەڵگەی بە کوردیش هێناوەتەوە کە بەراوورد لە نێوان بابەتە عەرەبی‌یەکان لەلاییک و لەلاییکی ترەوە بابەتە فارسی و کوردی‌یەکانا دەکا.

٢- ئەحمەدی خانی (١٦٥٠ - ١٧٠٧) فەرهەنگۆکێکی عەرەبی - کوردی بە قسەی کێش و قافیە دار نووسیوەتەوە، بە ناوی «نۆبار»، ئەگەر ئەحمەدی خانی بە یەکەمین شاعیری بلاوکەرەوەی بیری کوردایەتی دانەنرایە کە پاش چالدیران کەوتە ناوەوە، دەشیا بووترایە

ئەم بەرهەمەی بۆ ئەوە بووە کە منداڵی کورد فێری زمانی عەرەبی بکا، چونکە زمانی فێر کردن و تۆمار کردنی هەموو زانستە ئیسلامی‌یەکان بوو، بەڵام بێ گومان مەبەسی خانی ئەوە بوو ووشەی نووسراوی کوردیش بێتە ناو قوتابخانەی ئایینی‌یەوە، ئەم بەرهەمە لە قوتابخانە ئایینی‌یەکانی هەموو ناوچەکانی سەرووی کوردستان دەخوێنرا.

٣- شێخ مارفی نۆدەیی (١٧٥٣ - ١٨٣٨) بۆ مەبەسی فێر کردنی زمانی عەرەبی فەرهەنگۆکێکی عەرەبی - کوردی بە قسەی کێش و قافیەدار دانا بۆ ئەوەی ئەحمەدی کوڕی (کاکە حمەدی شێخ ١٧٩٢-١٨٨٧) فێری عەرەبی ببێ، هەر لەبەر ئەوەش ناوی نا «ئەحمەدی» بەناوی کوڕەکەیەوە، ئەمە لە پاشانا چووە ناو بەرنامەی خوێندنی قوتابخانەی ئایینی لە هەموو ناوچەکانی خوارووی کوردستان.

جگە لەم کارانە هەوڵی تریش دراوە بۆ بە کوردی کردنی قوتابخانەی ئایینی ئیسلامی وەکو کۆشش و تەقەلای مەلا یوونسی هەڵکەتەینی (١٧٨٥ مردووە) کە لە ئەنجاما سێ نامەی لە زانستی‌ی سەرف دا بە کوردی نووسیوەتەوە: «تصريف، ظرف، تركيب».

کۆمەڵێک دەسنووسی ئەم نامانە لە نامەخانەکانی ئەوروپا پارێزراوون.

بەم جۆرە دەبینین قوتابخانەی ئایینی دوورە پەرێز وەستاوە لە زمانی کوردی و کولتووری کورد، بەڵام ئەوەندە هەبوو دڵسۆزی و هەستی بەشێک لەو خوێندەوارانەی کە لەم قوتابخانە ئایینی‌یە دەرچوون ئاووڕیان لە زمانی کوردی و خوێندەواری نەتەوەکەیان داوەتەوە و نووسینیان کردووە بە کوردی، نە وەکو تەنیا ئەو شتانەی پێوەندی‌یان بە ئایینەوە هەیە بەڵکو هەموو شتێکی کە پێوەندی بە ژیانەوە هەیە لە مەولوود نامە و شیعری ناو خەڵکەوە بگرە تا دەگاتە غەزەل و قەسیدەی هەجوو و کراوە و نووسین و پەخشانی هونەری و هەموو بابەتەکانی داهێنانی ئەدەبی.

لەمە ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە حوجرە و قوتابخانەی ئایینی ئاووڕیان لە زمانی کوردی نەداوەتەوە، بەڵام خوێندەواری کوردیان پێ گەیاندووە، ئیتر ئەم خوێندەواری‌یە بووەتە هۆی ئەوەی خوێندەوارەکە ئاووڕ لە زمان و کولتووری نەتەوەی خۆی بداتەوە.

خوێندنی تایبەتی

گەلێ لە بنەماڵە کار بەدەست و دەوڵەمەندەکانی کورد مامۆستا و میرزای تایبەتی‌یان بۆ فێر کردنی منداڵیان ڕادەگرت، زۆر جار هەر ئەم مامۆستا و میرزایە دەوری نووسەر یا

سکرتێری دەبینی لەلای ئەو کار بە دەستە گەورەیە. ماڵ و دیوەخان و کۆشک و سەرای ماڵە گەورەکان هەمیشە ئەم جۆرە خوێندەوارانەیان لێ بووە، وەکو سەراو دیوەخانی والی‌یانی ئەردەڵان و سەرۆکەکانی عەشیرەتی جاف و بنەماڵەی بەدرخانی‌یەکان و هی تریش. جگە لەوە هەموو کاربەدەستانی عەشیرەت و گوند و دێهاتی کوردستان، هەتا ئەگەر ئاغای دێیێکی بچووکیش بوو بێ مەلایێکی هەر لە پاڵ بووە، سەرپەرشتی مەسەلەکانی ئایینی و منداڵانیشی فێری قورئان کردووە.

دەستنووس

کورد ژمارەییێکی زۆری لە زانا و مەلای گەورەی ئایینی ئیسلامی بە زمانی عەرەبی پێشکێش بە سامانی نەتەوایەتی عەرەب و ئایینی موسوڵمانی کردووە، بەمە دەورێکی باڵای بووە لە هێنانە ناوەوەی دەستنووسی عەرەبی، لەم لایەنەوە بێ گومان ئەو دەستنووسانەی زانا و مەلای کورد ئامادەیان کردووە لەڕووی نرخی زانستی‌یانەوە بەرزن و لەڕووی نرخی هونەری‌یانەوە بێ هاوتان. نموونەی ئەم دەستنووسانەی کە بە درێژایی ڕۆژگار زانای ئایینی‌ی کورد نووسیویەتی‌یەوە و ئامادەی کردووە لە هەموو نامەخانە گەورەکانی گێتی دا دەبینرێن.

بەڵام ئێمە زیاتر مەبەسمان دەستنووسی کوردی‌یە، واتە ئەو دەستنووسەی بە زمانی کوردی نووسراوەتەوە وەکو دیوانی شیعر و لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و شتی تریش، یا لە بابەت کوردەوەیە وەکو کتێبە بە نرخەکەی «شەرەفنامە» کە بە زمانی فارسی نووسراوەتەوە.

هۆی نووسینی «شەرەفنامە» بە زمانی فارسی ئەوە بوو لەو ڕۆژگارەدا زمانی فارسی وەکو زمانی تورکی زمانێکی ڕەسمی بوو لە دەوڵەتی عوسمانلی و زمانی ئەدەبیاتی ئەو سەردەمە بوو لە هەرێم و ناوچەییێکی فراوانی دەوڵەتە ئیسلامی‌یەکان، ئەگینا دەبوو شەرەف خان بە تورکی بینووسێتەوە چونکە لەسەر داوای سوڵتانی عوسمانلی ئەم مێژووە بە نرخەی نووسیوەتەوە.

دەستنووسی کوردی زیاتر لە لایەن ڕۆژهەڵاتناس و گەڕۆکە ئەوروپایی‌یەکانەوە لە کوردستانا دەست خراوە و براوەتە ئەوروپا. هەروەها هەندێ جاریش بەڕادان دراوە، وەکو ئەو بزووتنەوە خوێندەواری‌یەی کە قونسوڵی گشتی رووس ئەلێکساندەر ژابا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم لە ئەرزەڕۆم دروستی کرد بوو و شارەزایێکی وەکو مەلا

مەحموودی بایەزیدی گەلێ شتی لەمەڕ کوردەوە تۆمار کرد لە ژێر چاودێریی ژابا و لە پاشانا دەسنووسەکان نێررانە پیترسبورگ (لینینگراد).

دەسنووسی کوردی ئەوەی کەوتە ئەوروپا لە نامەخانە گەورەکانی وەکو نامەخانەی گشتی سالتیکوف - شیدرین و نامەخانەی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستیی سۆڤیەت لە لینینگراد و نامەخانەی مار بورگ - بەرلین لە ئەڵەمانیا و نامەخانەی نیشتمانیی پاریس و نامەخانەی بەریتانی لە مۆزەی بەریتانی لە لەندەن و نامەخانەی زانستگاکانی لەندەن و ئۆکسفۆرد و کامبریدج لە بەریتانیا و هی تر پارێزراوون.

هەرچی دەسنووسەکانی ناوەوەیە ئەوانیش سەرو شوێنیان دیار نییە ، لیستەیان بۆ نەکراوەو جێگەیان ئاشکرا نییە، ئەوەی سەیر و جێی سەر سوڕمانیش بێ ئەوەیە دەسنووسی کوردی نەکەوتۆتە ناو نامەخانەکانی ئەوقافیش لە شارەکانی کوردستانی عیراق.

دەڵێن لە شەستەکان دا قاچاغچی لە سەر سنووری ئەم دیو و ئەو دیو هەستیان بەوە کرد بوو کە «ساڤاک»ی ئێران لە ڕەگەز پەرست و پان ئێرانیستەکان دەسنووسی کوردی بە نرخێکی گران دەکڕن، ئیتر لەم دیوەوە بۆ ئەو دیو دەسنووسی کوردیشیان لەگەڵ ماڵی قاچاغ بار دەکرد و لەوێ بە پارەیێکی باش دەیان فرۆشت. ئەم دەسنووسانە نەدەچوونە نامەخانە و ئەرشیفی ساڤاکەوە بەڵکو دەسووتێنران.

لە پێش داهاتنی چاپخانە هەموو داهێنانێکی بیری ئادەمزاد بە دەست دەنووسرایەوە، بۆ ئەوەی بپارێزرێ و لە ناو نەچی و تاقی کردنەوەی نەوەیێک بۆ نەوەکانی تر بمێنێتەوە. هەموو بەرهەمێک بۆ مەبەسی فێر بوون و زانیاری و زانستی پەیدا کردن ڕوونووس دەکرا بە پێی پێویست و داوای خەڵک، واتا کتێبێکی دەسنووس ڕوونووس دەکرا بۆ ئەو کەسانەی گەرەکیان بوو، بەم پێیە لە هەر دەسنووسێک گەلێ نوسخە دەکەوتە ناوەوە. نووسەری تایبەتی هەبوو کار و پیشەیان ڕوونووس کردنی بەرهەمی زانستی و ئەدەبی بوو بە پارە.

دەسنووس لە ڕۆژهەڵات دا تا ماوەیێکی زۆر دەوری یەکەمی لە خوێندەواری دا هەبوو، لە هەندێ لە مەدرەسە و مزگەوتەکانی کوردستان تا دەوروبەری جەنگی دووەمی گێتی و بگرە تا ئێستاش باوی ماوە. ئەمەش بە هۆی ئەوەوە بوو کە چاپخانە درەنگ گەیشتە ڕۆژهەڵات و درەنگتریش گەیشتە ناو کۆمەڵی کوردەواری.

کۆمەڵی کورد وەکو بەشێک لە کۆمەڵی ئیسلام - دیارە مەبەس لێرەدا بەشی زۆری گەلی کوردە نەک هەمووی - مەڵبەندی خوێندەواری مەدرەسە و مزگەوت بووە، ناوەرۆکی خوێندەواریش زانستی‌یەکانی ئایینی موسوڵمان بووە کە هەمووی بە زمانی عەرەبی بووە و بەشێکی زۆریشی هەر پێوەندی بە زمانی عەرەبی‌یەوە بووە و لە پێناوی خزمەت کردنی ئەودا بووە. لەبەر ئەوەیە بەشێکی هەرە زۆر لە دەسنووس پێوەندی بەم زانستی‌یانەوە هەیە. مەلا و میرزا و خوێندەواری کورد دەورێکی بالآیان بووە لە زانستی‌یە عەرەبی و موسوڵمانی‌یەکان تا پلەیێک گەلێ لە بەرهەمەکانیان لە وولآتی هەموو عەرەب دا بە ناوبانگن و سەرچاوەی خوێندەوارین.

دیارە لێرەدا مەبەسی ئێمە ئەم جۆرە دەسنووسە نی‌یە، بەڵکو ئەو دەسنووسانەی پێوەندی‌یان بە زمانی کوردی و کۆمەڵی کورد و ئەدەبیات و هەموو کار و بارێکی شەقڵی نەتەوایەتی‌ی پێوە بێ. واتە دیوانی شاعیرانی کورد و هەموو دەسنووسێکی باس لە سووچێکی ژیانی کورد بکا.

لەو کاتەی کە دەسنووسی موسوڵمانی لە کۆمەڵی کورد دا لە پێناوی خزمەت کردنی زمانی عەرەبی بووە، دەبینین دەسنووس و سەرچاوەکانی ئایینی بە شێوەی کرمانجی‌ی سەروو ئەوەی سەر بە یەزیدی‌یەکانە، وە بە شێوەی گۆرانی ئەوەی سەر بە یارسان ئەهلی هەقە، بە شیعر و پەخشانەوە شەقڵی نەتەوایەتی پێوەیە، واتە بە زمانی کوردی نووسراوەتەوە و باس لە بیروباوەڕ و ئایینێک دەکا کە شەقڵی نەتەوایەتی‌ی پێوەیە.

بەشی هەرە زۆری ئەو دەسنووسانەی ئێمە مەبەسمان ئەو دەسنووسانەن کە بە کوردی نووسراونەتەوە (بە هەموو شێوەکانی‌یەوە)، هەروەها بەشێکی کەمی دەسنووسی تریش کە ئێمە مەبەسمانە ئەو دەسنووسانەن کە بە زمانی دیکە نووسراونەتەوە، بەلآم لە بابەت کوردەوەن.

جێگەی دەسنووس لە وولآت دا

لەگەڵ پەیدا بوونی بزووتنەوەی ڕۆژهەلآتناسی لە ڕێی ڕۆژهەلآتناس و گەرۆکە ئەوروپایی‌یەکانەوە بەشێکی زۆر لە دەسنووسی ڕۆژهەلآت و نموونەی تری ئەرکیۆلۆجی کەوتە نامەخانە و مۆزەکانی ئەوروپاوە. تا ماوەیێکی زۆریش نە ڕۆژهەلآتناسەکان گەیشتبوونە ئەو پلەیەی لە توانایان دا بێ ئەم دەسنووسانە ساغ بکەنەوە و نەخوێندەواری ڕۆژهەلآتیش ئاگاداری‌ی ئەو دەسنووسانە و ناوەرۆکەکانیان بوون.

دەسنووسی کوردیش وەکو دەسنووسی نەتەوەکانی تر بەشێکی زۆری کەوتە ئەوروپا، ڕەنگە ئەمە بەخێر گەڕابێتەوە بۆ کورد، چونکە لەوێ پارێزراوە، هەرچی هی لای خۆشمانە لەبەر زرووفی تایبەتی و ژیانی ڕۆژانەی تایبەتیی کۆمەڵی کورد بەشێکی زۆر لەم دەسنووسانە لەناو چوون، بە تایبەتی لە ڕۆژگارانی جەنگ و شەڕ و شۆڕ دا. بۆ بەڵگە لەپاش ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانلی لەناوچەکانی سەرووی کوردستان دەسنووسی کوردی دەسووتێنرا، چونکە نووسراوی کوردی قەدەغە بوو. لە ماوەی زرووفە تایبەتیی‌یەکەی کوردستانی عیراق (١٩٦١ - ١٩٧٥) بە ئاسانی دەسنووسی کوردی ئاوای ئەو دیو دەبوو، بە تایبەتی بازرگانی و جانبازی کردنیش بەم دەسنووسانە کردەوەیێکی باو بوو. دەڵێن لەو دیو بە پارەی باش دەسنووسی کوردی‌یان دەکڕی. دیارە ئەمە بۆ پاراستن و ساغ کردنەوەیان نەبووە، بەڵکو بۆ نەهێشتن و لەناو بردنیان بووە.

تا ئەم دووایی‌یە چارەنووسی دەسنووس و نموونە و پاشماوەی مەتریالی ئەرکیۆلۆجی بەرەڵلا بوو، دەوڵەت دەستی بەسەر دا نەگرتبوو، لەم ماوەیەدا زۆربەی هەرە زۆری ئەم دەسنووسانە موڵکی خەڵکی بوون لە ماڵان. بە ڕێکەوت ئەگەر کەسێک بیویستایە دەسنووس بفرۆشێ دەسگا خوێندەواری‌یەکانی دەوڵەت دەیانکڕی.

بەم جۆرە و بە ڕێکەوت هەندێ دەسنووسی کوردی کەوتە نامەخانەی دەسگا خوێندەواری‌یەکانی وولات. بەڵام تائێستا بەشێکی تایبەت بۆ دەسنووسی کوردی لەم دەسگایانە دا نی‌یە.

ڕەنگە هۆی ئەوە کەمی ژمارەی ئەو دەسنووسانە بێ، بە تایبەتی وەکو ووتمان زۆربەی هەرە زۆری ئەو دەسنووسانەی لە کوردستان نووسراونەتەوە پێوەندی‌یان بە زمانی کوردی و سامانی نەتەوایەتیی کوردی‌یەوە نی‌یە.

بەم جۆرە دەبینین دەسنووسی کوردی لە نامەخانەی هەموو دەسگا زانستی‌یە بەرزەکانی وولات دا هەیە، بەڵام ئەگەر بەراووردی بکەین لەگەڵ دەسنووسی زمانەکانی تر دەبینین یەکجار کەمە، بۆیە هەندێ جار لە کاتالۆجەکانیشیان ناویان تۆمار ناکەن. ئەگەر بێتو ئەم دەسنووسانە لە یەک جێ کۆبکرێنەوە ڕەنگە دەسنووسخانە و نامەخانەیێکی جوانکیلەی دەسنووسی کوردی دروست ببێ و ئەو وەختە ماوە هەبێ بۆ وەسف کردنیان و لە پاشانیش لێکۆڵینەوە و ساغ کردنەوە و بڵاو کردنەوەیان.

لەبەر ئەوەی تا ئێستا کاتالۆجی دەسنووسی کوردی بەشێوەیێکی گشتی لە ناوەوەی

وولات بڵاو نەکراوەتەوە، ئێمە ناتوانین جۆر و بابەتی ئەو دەسنووسانە دیاری بکەین، بەڵام دەتوانین ناوی ئەو دەسگا زانستی‌یانە ببەین کە دەسنووسی کوردی‌یان تێدا پارێزراوە لە ناوەوەی وولات. ئەمانە بریتین لەوانەی خوارەوە:

١- نامەخانەی ئەوقاف لە بەغدا.

٢- مۆزەی بەغدا.

٣- مەجمەعی عیلمی عیراقی (ئەکادیمیەی زانستی عیراقی) لە بەغدا.

٤- نامەخانەی دیراساتی بەرزی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانستگای بەغدا.

٥- نامەخانەی زانستگای سلێمانی.

٦- مۆزەی سلێمانی.

ڕەنگە لە نامەخانەکانی تری وولاتیش کەم و زۆر دەسنووسی کوردی چنگ بکەون. بەڵام ژمارەی ئەم دەسنووسانە چەندە و ناوەڕۆکیان چی‌یە؟ ئەمەیان نازانرێ، لەبەر ئەوەیە جارێ ئەم کەرەستە خوێندەواری‌یانە بۆ کورد وەکو نەبوو وایە! جگە لەوەش تا ئێستا دەسنووسی کوردی لە دەسنووسی موسوڵمانی جیا نەکراوەتەوە، واتە هەموو دەسنووسێکی لە کوردستان نووسرابێتەوە یا خاوەنەکەی کورد بێ، یا لەلایەن کوردێکەوە ڕوونووس کرا بێ، بە تایبەتی ئەو بەرهەمە فۆلکلۆری‌یانەی خاوەنیان نی‌یە، بە کوردی دانراوە، ئەمەیان ڕاست نی‌یە. ئێمە لەو کاتەی شانازی بەوەوە دەکەین کە کورد بەشداری‌یێکی زۆری لە پێش خستنی سامانی عەرەب و ئیسلام کردووە، ناکرێ بەرهەمی لەم بابەتە بێنینە ناو بەرهەمی نەتەوەیی‌یەوە.

جێگەی دەسنووس لە دەرەوەی وولات

لەوانەیە نامەخانەی گشتی لە ئەوروپا نەبێ کە دەسنووسی کوردی تێدا نەبێ، گومانیش لەوەدا نی‌یە کە دەسنووسی کوردی گەیشتۆتە وولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش. ئەو نامەخانە و دەسگایانەی بەشێکی زۆر لە دەسنووسی کوردی دەپارێزن و ئەو زانیاری‌یانەی لە بابەت ئەو دەسنووسانە بڵاو کراونەتەوە ئەمانەی لای خوارەوەن.

لەشاری سانت پیترسبورگ لە رووسیا.

دەسنووسی کوردی لە شاری سانت پیترسبورگ لە دوو دەسگای زانستی پارێزراوە، یەکەمیان نامەخانەی گشتی‌ی دەوڵەتی (سالیتکوف - شدرین)، دووەمیان نامەخانەی

ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی‌ی ئەکادیمیەی زانستی‌ی لە شاری سانت پیترسبورگ.

زانیاری لە بابەت ئەم دەسنووسانەوە لە پاش جەنگی دووەمی گێتی‌یەوە کەوتۆتە ناوەوە لەم کارەدا کارگەری ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی سانت پیترسبورگ مارگریت بوریسێڤنا ڕوودێنکۆ (لە هاوینی ١٩٧٦ کۆچی دوایی کردووە) دەستێکی درێژی لەم کارەدا هەیە. بۆ یەکەمین جار وەسفی هەندێ لەم دەسنووسانە لە ووتارێکی دا لە سالی ١٩٥٧ بڵاو کراوەتەوە.

لە پاشانا لە سالی ١٩٦١ دووبارە وەسفێکی تری هەموو دەسنووسەکانی لە کتێبێکی تایبەتی دا بڵاو کردەوە.

دەسنووسی کوردی لە نامەخانەی گشتی

کۆمەڵێکی یەکجار بە نرخ لە دەسنووسی کوردی لە بەشی دەسنووسی نامەخانەی گشتی‌ی سانت پیترسبورگ پارێزراوە. ئەم دەسنووسانە هەموویان لە لایەن ئاوگوست (ئەلیکساندەر دیمێنتێییێڤچ) ژابا و بە هۆی ئەوەوە هاتووتە دی. ئەم کۆمەڵە دەسنووسە لە ماوەی نێوان سالانی ١٨٥٦ - ١٨٦٩ کۆکراونەتەوە و نووسراونەتەوە لەو کاتەی کە ژابا قونسولی ڕووس بوو لە ئەرزەرۆم لە دەوڵەتی عوسمانلی. لە سالی ١٨٥٦ بە دوواوە لەسەر داوای دۆرن، ژابا دەستی کرد بە فێر بوونی زمانی کوردی و کۆکردنەوەی کەرەستەی ئەدەب و فۆلکلۆر و زمان و ئەتنۆگرافیای کورد، هەروەها کۆکردنەوەی کۆمەڵێک دەسنووسی کوردی لە کارە هەرە گرنگەکانی بوو. لەم ڕووەوە ڕۆشنبیری کورد مەلا مەحموودی بایەزیدی دەورێکی بالای هەبوو لە یاریدەدانی.

کۆمەڵە دەسنووسەکانی ژابا بریتین لە (٥٤)دەسنووس، لەمانە (٤٤)ی بە زمانی کوردی‌یە، (٤)ی بە زمانی فارسی‌یە، (٣)ی بە زمانی فەرەنسی‌یە، وە (٣)ی تری بە زمانی تورکی‌یە.

جگە لەمە لەناو کۆمەڵە دەسنووسەکانی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیش دا (٣) دەسنووس لە کۆمەڵە دەسنووسەکانی ژابان.

زۆربەی هەرە زۆری ئەم دەسنووسانە بە دیالێکتی کرمانجی‌ی سەرووی زمانی کوردین. بەشێکی کەمیش بە دیالێکتەکانی تری وەکو کرمانجی خواروو و گۆرانی و هی ترن.

لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە بەسەر ئەم بەشانە دا دابەش دەکرێن:

١- فۆلکلۆر و ئەدەبی خەڵک یاخود ئەدەبی میللی.

ئەمە بریتی‌یە لە گۆرانی‌ی قارەمانی و شایی و زەماوەندی ژن هێنان و گۆرانی‌ی کچان و پەندی پێشینان و قسەی نەستەق و قسەی بۆ پێکەنین و گاڵتە و گەپ و هی تر. هەروەها بەشێکیش لە گۆرانی و وورده چیرۆکی میللی وەکو «گەورێ و خەلیل» و هی تر. ئەم دەسنووسانە وەنەبێ تەنیا تێکستی فۆلکلۆری کوردی بن، بەڵکو دەسنووسی وای تێدایە کە لە زمانەکانی تری ڕۆژهەڵاتەوە گۆڕراوەتە سەر زمانی کوردی، وەکو «در المجالس» و قسەی بۆ پێکەنین و گاڵتە و گەپ و وورده چیرۆکی میللی لە فارسی‌یەوە گۆڕراوەتە سەر کوردی.

٢- ئەدەب

ئەو بەرهەمانەی لە دەسنووسی سەر بە ئەدەب دا تۆمار کراوون دەکرێن بە دوو بەشەوە:

(أ) سەرچاوە و بنج و بناوانی ئەم بەشە کوردی ڕەسەنە، وەکو کۆمەڵێک لە دەسنووسی «مەم و زین» و «نۆبار»ی ئەحمەدی خانی و مەولوود نامەی مەلای باتەیی و بەیتی فەقێ‌ی تەیران کە لەگەڵ ئاودا گفتوگۆ دەکا و قەڵای «دمدم»ی فەقێ‌ی تەیران و قەولی ئەسپی ڕەشی عەلی‌ی حەریری و زەمیل فرۆش و هی تر.

(ب) سەرچاوە و بنج و بناوانی ئەم بەشە بێگانەیە، بەڵام شاعیران و ئەدیبانی کورد توانیویانە وەستایانە بەرهەمێکی بەرزی کوردی لە جەوهەرێکی بێگانە دروست بکەن، لە ڕاستیش دا ئەو جەوهەرە هەوێنی داهێنان بووە لە ناو هەموو نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیای ناوەڕاست، شاعیرانی کورد بەرهەمی بە نرخی وایان داهێناوە: شێخی سەنعانی فەقێ‌ی تەیران، یووسف و زولەیخا لە لایەن دوو خوێندەواری کوردەوە دانراوە سەلیمی سلێمان و حاریسی بتلیسی، هەروەها لەیلا و مەجنوون دیسانەوە حاریسی بتلیسی دایناوە. دەسنووسێکی تریش مەلا مەحمموودی بایەزیدی ئامادەی کردووە بریتی‌یە لە گۆڕینی بەرهەمێک لە تورکی‌یەوە بۆ زمانی کوردی. هەروەها زیاتر لە دە کەشکۆڵی بە نرخ لەو نامەخانەیەدا هەیە بریتین لە بەیازی شیعری هەمەڕەنگ، گەلێ لەو پارچە شیعرانەی لەو بەیازانە دا تۆمار کراوون هێشتا بڵاو نەکراونەتەوە و لە مێژووی ئەدەبی کوردی دا ئاشکرا نین.

٣- زمانەوانی

زۆربەی ناوەرۆکی ئەم دەسنووسانە لە لایەن مەلا مەحمموودی بایەزیدی‌یەوە

نووسراونەتەوە. وە ئەوەی ئاشکراشە ئەوەیە کە تێبینییان بەرامبەر بە زمانی کوردی و دەستووری لە ژێر ڕۆشنایی دەستووری زمانی عەرەبی بووە، چونکە ئەوانەی ئامادەیان کردووە مەلا بوون و شێوەی خوێندەوارییان عەرەبی و مەلایانە بووە. ئەو بەرهەمانەی لە لایەن مەلا مەحموودی بایەزیدییەوە نووسراونەتەوە ئەمانەن:

«رسالة تحفة النحلان في الزمان كردان» و تەسریفی فرمانی کوردی و «صفحەی صبیان» ئەمە ئەلفو بێی کوردییە بۆ ئەو منداڵانەی تازە دەست بە خوێندن دەکەن. هەروەها کتێبی «العبارة»ی مەلا یوونسی حەلقەتەینی و هەندێ دەسنووسی تری کە ڕاستەوخۆ بە پێشنیازی ژابا و سەرپەرشتی ئەوەوە دانراوە و ڕێک خراوە.

٤- ئەتنۆگرافیا و مێژوو

دوو دەسنووسی بە نرخ لەم ناوەرۆکانەوە لە ناوەوەیە، یەکەمیان لە خوو و ڕەووشت و ژیانی کۆمەڵایەتیی کوردی دەدوێ بە ناوی «عادات و رسومات نامەء اکرادیە» لە سەر داوای ژابا لە لایەن مەلا مەحموودی بایەزیدییەوە نووسراونەتەوە (لە لایەن ڕوودێنکۆ بڵاو کرایەوە). دووەمیان گۆڕینی بەرگی یەکەمی شاکاری میر شەرەف خانی بتلیسییە «شەرەفنامە» لە زمانی فارسییەوە بۆ زمانی کوردی لە لایەن مەلا مەحموودی بایەزیدییەوە.

دەسنووسی کوردی لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی ئەکادیمیەی زانستیی لە سانت پیترسبورگ

کۆمەڵێک دەسنووسی کوردی بە نرخ لە بەشی دەسنووسی نامەخانەی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی ئەکادیمیەی زانستی لقی سانت پیترسبورگ پارێزراوە.

ئەوەی ئەو بەشە لەوانەی نامەخانەی گشتی جیا دەکاتەوە ئەوەیە ئەم دەسنووسانە بە هەموو شێوەکانی زمانی کوردین، وەکو: کرمانجیی سەروو و کرمانجی خوواروو و گۆرانی و لوڕ، ئەم دەسنووسانە لە لایەن هەندێ زانا و ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسەوە پێشکەش بە مۆزەی ئاسیا (ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی) کراوون، لەمانە سێ دەسنووس هی ژابایە، ئەوانی تر لە لایەن ڤ. ڤیلیامینۆڤ - زیرنوڤ و ب. أ. دورن و ڤ. ف. مینۆرسکی و هی ترەوە پێشکەش کراوون. هەندێ لە دەسنووسەکان بەپێی ئەو شێوە زمانەی کە پێی نووسراوون، بەم جۆرەیە:

١- شێوەی گۆرانی

کۆمەڵێک دەسنووس بریتی‌یە لە چیرۆکە شیعری‌یە بە ناوبانگەکانی ئەدەبی کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەکو ئەسکەندەرنامە کە لە فارسی‌یەوە کراوە بە شێوەی گۆرانی زمانی کوردی، هەروەها چیرۆکە شیعری‌یەکانی میرزا شەفیعی جامەڕێزی و گەلێکی تر لە شاعیرانی کورد.

٢- شێوەی کرمانجی‌ی خووارو

پێشەکی‌ی گوڵستانی شێخی سەعدی بە پەخشان تەرجەمەی کرمانجی‌ی خووارو کراوە، نوسخەیێکی دیوانی نالی لە سەرەتای ئەم سەدەیە ڕوونووس کراوە و لە لایەن مینۆرسکی‌یەوە پێشکەش کراوە.

٣- شێوەی کرمانجی‌ی سەروو

یەکێ لە دەسنووسە هەرە گرنگەکانی شێوەی کرمانجی‌ی سەروو ئەو کەشکۆڵەیە کە لە ساڵی ١٨٩٩ نووسراوەتەوە و دەست ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵەمانی مارتن هارتمان کەوتووە، ئەمە بریتی‌یە لە دە کاری ئەدەبی و فۆلکلۆری، گرنگترینیان تێکستێکی میللی مەم و زین یا «مەمی ئالان»ە.

(١) تێکستی «مەم و زین» یا «مەمی ئالان»ی فۆلکلۆری لە کۆکراوەکانی «مارتن هارتمان»، گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات، ژمارە (١٦)، بەغدا، ١٩٧٣، ل ٥٩ - ٩٥.

هەروەها فێر بوونی گفتوگۆ بە زمانی کوردی و نامەی هەندێ جیاوازی لە نێوان شێوەکانی زمانی کوردی‌یەوە.

ئەم دەسگایە دەسنوسێکی گرنکی تری پاراستووە «دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی» عەلی‌ی تەرەماخی، بڵاو کردنەوەی ئەم دەسنووسە و لێکۆڵینەوە لە سەردەمی نووسینەوەی و زانیاری لە بابەت خاوەنەکەیەوە گەلێ هەڵەی لە مێژووی سامانی نەتەوایەتی کورد ڕاست کردۆتەوە. ئەم بەرهەمە لەلایەن ئێمەوە بڵاوکراوەتەوە (بەغدا،١٩٧١).

دەسنووسێکی تری زۆر گرنگ لەم ئامۆژگایە دا پارێزراوە، ناوی «گوڵشەن»ە و لە ساڵی (١١٩٨ ه/ ١٧٨٣ - ١٧٨٤ز) نووسراوەتەوەو بریتی‌یە لە (٤٥٩) پەڕە، دیوانی شیعری گەلێ لە نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی تێدایە لەگەڵ هەڵبژاردەی باڵاترین نموونەی

شیعری کلاسیکی فارسی، لەمە (٩) پارچە شیعری کوردیش تۆمار کراوە بە شێوەکانی کرمانجیی سەروو و گۆرانی و لوڕی، هی شاعیرانی وەکو ئەحمەدی خانی، تەیفی هەکاری، مەلا حەسەنی کاشی، شێخ حەسەنی گۆرانی، کادی شەهمیری لوڕ.

جگە لەمانە بەشێکی تریش لە دەسنووسەکانی ئامۆژگا لە زمانانی بێگانەوە گۆڕراونەتە کوردی، وەکو پەندی پێشینان و قسەی نەستەق لە زمانی تورکی‌یەوە بۆ کوردی و هەندێ وورده چیرۆکی فارسیش گۆڕراوەتە سەر زمانی کوردی.

لە ئەرشیفی نیکیتین لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی بەشێکی بە نرخ لە دیوانی عەبدوڵڵا بەگی میسباح - ددیوان پارێزراوە. ئەم دەفتەرە لە کاتی خۆی دا لە ساڵانی جەنگی یەکەمی گێتی لە لایەن شاعیرەوە پێشکەش بە نیکیتین کرا بوو کە لەو سەردەمەدا قونسوڵی ڕووس بووە لە شاری تەوریز. ئەم برە شیعرەی میسباح لە ساڵی ١٩٧٠ لە بەغدا لە لایەن نووسەری ئەم کتێبەوە بڵاو کراوەتەوە.

دەسنووسی کوردی لە ئەڵەمانیا

لە نێوان دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و جەنگی یەکەمی گێتی کە ئەڵەمانیا بە ڕاستی قۆڵی لێ هەڵماڵی بوو و دەیویست جێ پێی خۆی خۆش بکا لە هەرێمی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە تایبەتی ناوچەکانی وولاتانی عوسمانلی و ئێران. لەم ماوەیەدا کۆمەڵێک زانای بە ناوبانگی ئەڵەمانی وەکو پروفیسۆر ئۆسکارمان و پروفیسۆر فۆن لکۆک و پروفیسۆر مارتن هارتمان و پروفیسۆر ئەدوارد سەخاو و پروفیسۆر ئاوگوست پێتەرمان ڕوویان کردە کوردستان، ئەمانە لە ئەنجام دا توانیان لەگەڵ جموجۆڵی خوێندەواری و نووسینەوەی چەند باسێکی زانستی لەسەر زمان و ئەدەبیاتی کوردی ژمارەیێک دەسنووسی کوردی‌یان کۆکردەوە و هێنایانەوە بۆ ئەڵەمانیا. ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی ئەم دەسنووسانە لە نامەخانەکانی بەرلین و توبینگین و ماربورگ بپارێزرێن. بەشی هەرە زۆری ئەم دەسنووسانە ئێستا کە لە نامەخانەکانی بەرلین و ماربورگ پارێزراوون، هەندێکیش لە دەسنووسەکانی ئۆسکارمان لە ئەکادیمیەی زانستی‌ی ئەڵەمانیا لە بەرلین چنگ دەکەوون.

دوکتۆر کەمال فوئاد لە کاتی خۆی دا لە ساڵی ١٩٧٠ کارێکی بەجێ‌ی کرد بەوەی وەسفێکی ئەم دەسنووسانەی بە شێوەیێکی زانستی‌یانە بڵاو کردەوە ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە ئەم دەسنووسانە بە هەموو کوردناس و ڕۆژهەڵاتناس و خوێندەوارێکی کورد بناسێنی و دەرگای ئەم گەنجینەیەی لە ڕووی هەموو لایێک کردەوە.

لەبەر ئەوەی مەڵبەندی ئەم دەسنووسانە سەرانسەری کوردستانی ئێرانە، دەبینین دەسنووسەکان بە هەموو شێوەکانی زمانی کوردی تۆمارکراون، بەشی زۆری بە شێوەی گۆرانیی زمانی کوردییە، بەشەکەی دیکەش زۆربەی بە شێوەکانی کرمانجیی سەروو و کرمانجیی خوارووە، بە پێچەوانەی دەسنووسەکانی سانت پیترسبورگ کە بەشی هەرە زۆری بە شێوەی کرمانجیی سەرووی زمانی کوردییە.

لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە بەسەر ئەم بەشانەی لای خوارەوە دابەش دەکرێ:

١- چیرۆکی شیعری (مەسنەوی)، ئەمە بریتییە لە حیکایەتی دلّداری و شەڕ و شۆڕ کە لە ئەدەبی هەموو نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا باوە، بە تایبەتی کوردی و فارسی و تورکی، سەرچاوەی ئەم چیرۆکانە یا میللی و نەتەوەیین، یاخود ئێرانین، یا لە بنج دا سامی و عەرەبین، بە گۆڕین و وەرگرتن لە ناو ئەدەبی ئەم نەتەوانە باوون، چیرۆکە کوردییەکان زۆربەیان لە فارسییەوە گۆڕراونەتە سەر زمانی کوردی، یا بە دەست کارییەوە وەرگیراوون، لەناو دەسنووسەکان دا ئەم چیرۆکە شیعرییانە دەبینرێن:

مەنیجە و بیژەن، شیرین و فەرهاد، خوسرەو و شیرین، ڕۆستەم و زۆراب، خورشید و خاوەر، حەیدەر و سنۆبەر، بارام و گوڵەنام، ئەسفەندیار و ڕۆستەم، سەنعان و تەرسا، وەرەقە و گوڵشا، یووسف و زولەیخا، لەیلا و مەجنوون و هی تر.

٢- دیوانی شیعر

بەشێکی بە نرخ لە دیوان و شیعری شاعیرە کلاسیکییە کوردەکان لە ناو ئەم دەسنووسانە دا پارێزراوون، هەندێ لەم غەزەل و قەسیدانە لە کوردستان نەماوون، هەتا ئەوانەی ئەگەر چنگیش بکەون لە نرخی ئەم دەسنووسانە کەم ناکەنەوە، بەڵکو ئەمانە نرخی خۆیانیان هەیە بۆ ساغ کردنەوە و ڕاست کردنەوەی تێکستی ئەو شیعرانەی نوسخەی دەسنووسیان لە یەکێک زیاترە، لە ناو دەسنووسەکان دا دیوان و شیعری ئەم شاعیرانە دەبینرێن:

مەلا پەرێشان (نیوەی دووەمی سەدەی چواردەم و نیوەی یەکەمی سەدەی پازدەمی زایین)، شێخ ئەحمەدی جزیری (سەدەی پازدەمی زایین)، وەداعی (سەدەی نۆزدەم)، نالی (١٨٠٠ - ١٨٥٦)، سالم (١٨٠٥ - ١٨٦٩)، کوردی (١٨١٢ - ١٨٥٠)، شێخ ڕەزا (١٨٤٢ - ١٩٠٩). وەفایی (١٨٤٤ - ١٩١٤)، ئەحمەدی کۆر (نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم)، حەریق (١٨٥٦ - ١٩٠٩).

جگە لەم تێکستە بە نرخانەی شیعری کلاسیکی بەشێکیش لە شیعرەکانی نالی و کوردی و شێخ ڕەزا و وەفایی و ئەحمەدی کۆر و هی تر تەرجەمەی فارسی کراوە و مێژووی ژیانیان بە فارسی نووسراوەتەوە.

(٣) حیکایەتی قارەمانی و پەند و ئامۆژگاری

ئەم کۆمەڵە دەسنووسە بریتی‌یە لە بەشێک لە ئەدەبی میللی‌ی تۆمار کراو و ئەدەبی کلاسیکی‌ی نووسراو کە بە شێوەی مەسنەوی دارێژراوە لەو کاتەی کە شیعر بێ، چونکە بەشێکی بە پەخشان دەگێڕرێتەوە. ناوەرۆکی دەسنووسە هەرە گرنگەکانی ئەم بەشە ئەمانەن:

ئیسماعیل نامە، بەبری بەیان، بەهمەن و فەرامەرز، بەیتی شێخی سەنعان، جەنگنامەی شازادە محەمەد عەلی میرزا لەگەڵ کەهیا پاشا، حاتەمنامە (بەسەرهاتی حاتەمی تەی)، حیکایەتی ئیلان شاه، حیکایەتی گوربە و مووش، داستانی ئیمامی عەلی، داستانی گورگ و روبا، سوڵتان جومجومە، محەمەدی حەنیفە، «منطق الطیر»، مولوود نامە، نادر نامە، هەفت گونبەد، هەفت پەیکەر، وەفات نامە و هی تر...

(٤) دەسنووسی زمانەوانی

ئەم دەسنووسانە بریتین لە هەندێ فەرهەنگی نەتەوەیی کە بە شیعر ڕێکخراوە، وەکو «نۆبار»ی ئەحمەدی خانی و «ئەحمەدی»ی شێخ مارفی نۆدەیی. جگە لەمانە کۆمەڵێکیش دەسنووس لە ناوەوەیە لە بابەت دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی، یاخود دەستووری زمانی کوردی لە ژێر ڕۆشنایی دەستووری زمانی عەرەبی، وەکو دەسنووسەکانی «تصریف»، «ترکیب»، «ظروف» ی مەلا یوونسی هەلقەتەینی.

(٥) هەندێ دەسنووسی تر لە بابەت مێژوو و بە سەر هات و مێژووی ژیانی گەورە پیاوان، وەکو:

تاریخی شەش سەد و چل و یەک ساڵی مەملەکەتی کوردستان، شەرحی حاڵی عەبدوڵڵا خانی موکری، نامەی عەشایری دانیشتووانی دەوروبەری سابڵاغی موکری.

دەسنووسی کوردی لە لەندەن

مۆزەی بەریتانیا

بە هۆی گەڕۆک و سیاسی و ڕۆژهەڵاتناسە ئینگلیزەکانەوە هەندێ دەسنووسی کوردی بە

شێـوەی گۆرانـی کـەوتە لەندەن و لە مۆزەی بەریـتـانـی پارێزراوون، بە تایبـەتی هەندێ لەم دەسنووسـانە لە لایەن رۆژهەلاتناس مـینۆرسکی‌یەوە پێشـکەش کـراوون، پاش ئەوەی لە وولاتی خۆی رووسیە دوورکەوتەوە لە ئەنجامی شۆرشی ئوکتۆبەر و لە پێشانا لە پاریس و لە پاشانا لەندەنی کرد بە مەڵبەندی ژیانی.

دەسنووسەکانی لەندەن لە رووی ناوەرۆکەوە دەکرێن بە دوو بەشەوە:

١- چیرۆکی شیعری کە بە شێوەی مەسنەوی دانراوە. دەسنووسە هەرە گرنگەکانی ئەم ناوەرۆکە ئەمانەن:

خـورشـیـدی خـاوەر، لەیلا و مـەجنوون، خـوسـرەو و شـیـرین، فـەرهادو شـیـرین، بارام و گوڵەنام، هەفت خوانی رۆستەم، زۆراب و رۆستەم، خاوەران، محەمەد عەلی لەگەڵ کەهیا پاشا، جەنگی مەلەخ لەگەڵ ئاتەش مولووچ و هی تر.

هەوڵ دان بۆ بژار کـردنی زمـانـی کـوردی و بەکـار هێنانـی کـوردی پەتی لە نووسین دا دەگـەرێتـەوە سەرەتای بیسـتـەکان، بە تایبـەتی کۆشـشـەکـانی رۆژنامـەی «پێشـکەوتن» (١٩٢٠ - ١٩٢٢)ی سلێمانی لەبەر چاوە.

٢- شیعری گۆرانی دە کەرتی

ئەم دەسنووسـانە بریتین لە کۆمـەڵە شـیـعـرێک بە شێوەی گۆرانـی‌ی زمـانی کـوردی هی کۆمەڵە شاعیرێکی پێش ساڵی ١٧٨٨ن کە دەسنووسەکان تێیدا نووسراوون، ئەوانەی لەو ماوەیەدا ژیاوون:

مەحزوونی (کاتبی قەسری خوسرەو خانی والی بووە ١٧٥٤ - ١٧٨٩)، شێخ ئەحمەدی تەختی (لە ١٦٤٠ ژیاوە)، مـحـەمـەد قـولی سـەلمان، مـیـرزا ئیـبـراهیم، مـەولانا قـاسم، یووسف یاسکە، شێخ لوتفوڵڵا، مەلا تاهیری هەورامی، ئەلیـاس بەگ، مەلا فـەزلوڵڵا، حاجی عـەلی‌ی مـحەمەد بەگی تێلەکۆ، مەولانا فەروخی بلنگانی، مەلا حافزی فەرهاد، رەزا بەگ، مـحـمـەد بەگی هەورامی، شـێـخ یەعـقـووب خـان، ئیـوەیس بەگ، مـەولانا یووسف، شێخ حەسەنی دەرە هەردی، عـەبد، عومەری نزاری شێخ مستەفـای تەختی، سۆفی عـەلی‌ی کوانی، شێخ ئەحمەدی مووئی، لالۆ خوسرەو، شێخ شەمـسـەددینی دەرە هەردی، ئوستاد میکائیل، خانای قوبادی (لە ١٧٦٠ مردووە)، مەلا مستەفا بێسارانی، سەیدی هەورامی (لە ١٥٢٠ مردووە)، مەلا رەحیمی تاوەگۆزی، ئەحمەد بەگی کۆماسی.

کۆمەڵە رۆشنبیری و خوێندەواری‌یەکان

ئەو مێژووە تایبەتی‌یەی کوردی تێدا تێپەڕ بووە وای کردووە جیاوازی‌یێکی ئەوتۆ لە نێوان ڕێکخراوی سیاسی (پارتی) و ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری (کۆمەڵە = جەمعیەت) نەبێ، چونکە هەموو کۆمەڵەیێک ناوەرۆکی پارتی‌یەتی تێدا بووە. کۆمەڵەی رۆشنبیری لە کۆمەڵی کورد دا پێش پارتی کەوتووە و دەوری ئەوی دیوە. لە کۆنەوە هەوڵی ئەوە دراوە کە کۆمەڵەی رۆشنبیری و لاوان و قوتابی‌یان ڕێک بخرێ. کاری ئەم کۆمەڵە و ڕێکخراوانە ئاشکرایە لە پێش خستن و گۆڕرانی بزووتنەوەی کولتوور و ئەدەبی کوردی، بۆیە جێی خۆیەتی مێژووی هەندێ لەم کۆمەڵانە بخەینە ڕوو:

١- کۆمەڵەی هیوی قوتابیانی کورد

دامەزرێنەرانی بە تورکی ناویان نابوو «کرد طلبه هی‌وی جمعیتی»، بەڵام زیاتر بەناوی «هی‌وی» ناسرا بوو. ئەمە لە ساڵی ١٩١٣ لە ئەستەموول لە لایەن کۆمەڵێک نیشتمان پەروەرانی کورد و قوتابیانی کوردی خوێن گەرم ڕێک خرا بوو. دیارترین جموجۆڵی ئەم کۆمەڵەیە لە کۆواری «ڕۆژی کورد» خۆی دەنواند کە بە زمانانی کوردی و تورکی بڵاو دەکرایەوە. «ڕۆژی کورد» و «هی وی» لە یەکتری جیا نەدەکرانەوە. وەکو دامەزرێنەرانیان خۆیان دەیان ووت... «ڕۆژی کورد» بایەخێکی تەواوی بە سامانی نەتەوایەتی دەدا، بە تایبەتی هونەرەکانی ئەدەبی کوردی. ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ لە کاری ئەم کۆمەڵەیە ئەوە بوو هەوڵی دەدا بە ناوی ئاسان کردنی نووسینی کوردی هەندێ دەسکاری لە ئەلفو بێ‌ی عەرەبی بکا کە لەگەڵ زمانی کوردی بگونجێ بۆ ئەوەی نووسینی کوردی بە تیپی عەرەبی ئاسانتر بکا.

٢- جەمعیەتی زانستی کوردان

لە ساڵی ١٩٢٦ لە لایەن هەندێ کار بە دەستی میری و رۆشنبیر و خوێندەواری کوردەوە لە سلێمانی بناغەی ئەم کۆمەڵەیە هەڵکەندرا. دیارترین دامەزرێنەرانی لە خوێندن پەروەر و رۆشنبیرانی کورد ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ و ڕەفیق حیلمی بوون. وەکو دەردەکەوێ کۆمەڵە دەیویست لە بنج و بناوانەوە دەست پێ بکا، بۆیە پێش هەموو شتێک بیری لە «بژاری زمانی کوردی» کردەوە. ئەوی ڕاستی بێ ووشە و لێکسیکۆنی زمانانی عەرەبی و فارسی و تورکی کاریان لە زمانی کوردی کرد بوو. جا هەر لە سەرەتاوە

خوێندەوارانی کورد هەستیان بەوە کردبوو کە دەبێ زمانێکی تر بکەوێتە ناوەوە، ووشەو لێکسیکۆنی بێگانە لە ناوی‌دا زاڵ نەبێ، ئەو زمانەی کە هیواو ئامانجی خوێندەوارانی کورد بوو ناونرا «کوردی پەتی»، هەر چەندە کۆششەکانی کۆمەڵەی زانستی لەم رووەوە سەری نەگرت بەڵام خەڵکی ووشیار کردەوە و هەوڵی لەوە پێشتریشی هێناوە یاد و بوو بە بەرنامەیێک لە دووایی دا رۆشنبیرانی کورد لە شیعر و پەخشان دا هەوڵیان دا بە کوردی پەتی بنووسن، لە ناو ئەمانە لە شیعر دا نووری شێخ ساڵح و پیرەمێرد و گۆران و هی‌تر،لە پەخشان دا تۆفیق وەهبی و رەفیق حیلمی و حوسێن حوزنی‌ی موکریانی و جەمیل رۆژ بەیانی و رەفیق چالاک و هی‌تر.

کۆمەڵەی زانستی هەوڵێکی بێ ووچانی دا بۆ دامەزراندنی چاپخانە و نامەخانێکی کوردی چونکە ئەمانە بنکەی بنچینەیی بوون بۆ بڵاو کردنەوەی رۆشنبیری لە ناو کۆمەڵ دا، بەڵام دیارە لەبەر زرووفی سیاسی تایبەتی و کورتی تەمەنی کۆمەڵە نەیتووانی ئەم ئامانجە بهێنێتە دی.

گرنگترین کارێکی سەر شانی کۆمەڵە دیارە فێر کردن و بڵاو کرنەوەی زمانی کوردی بوو. بۆ ئەم مەبەسە نەوەکو تەنیا پیاوی هان دەدا، بەڵکو ژنیش جێگەی دیاری هەبوو لە بایەخی کۆمەڵە دا، بۆیە هەوڵی دەدا لقی ژنانیش لە کۆمەڵە بکاتەوە. ئەوەی پێویستە لەم رووەوە بووترێ ئەوەیە کە کەریم سەعید زانستی دەورێکی باڵای هەبوو لە ووتنەوەی وانەی کوردی.

کۆمەڵە چەند شانۆگەری‌یێکیشی پێشکێش کرد، لەمانە «نیرۆن و سووتاندنی رۆما» لە ساڵی ١٩٢٧ و «شۆرشی گەورەی فرەنسا» لە ساڵی ١٩٢٨، فوئاد رەشید و کەریم زانستی لە ئامادە کردن و پێشکێش کردنی ئەم شانۆگەری‌یانە دەوریان دیار بوو.

کۆمەڵە لە دووایی دا کەوتە کزی و کوژانەوە، گەلێ شت کۆتایی پێ هات پاش رۆژی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ یەکێکیش لەمانە کۆمەڵەی زانستی کوردان بوو.

کوردناسی و زمان و ئەدەبی کوردی

لێکۆڵینەوە لە زمان و ئەدەبی کوردی لە ئەوروپا

سەرەتای لێکۆڵینەوە لە کولتووری نەتەوەکانی رۆژهەڵات لە لایەن ئەوروپایی‌یەکانەوە دەگەرێتەوە بۆ نوێنەرانی ووڵاتە پێشکەوتووەکان، ئەوانەی لە سەدەکانی ناوەراستەوە

هەوڵی ئەوەیان دەدا کە بێنە ڕۆژهەڵات و سوودی لێ وەربگرن، لە پێشانا بە بەهانەی پرۆپاگەندەی ئایینی، ئینجا بە هۆی پێوەندیی ئاڵوێر و بازرگانی. بێ گومان کردەوە و جموجوڵی میسیۆنێرە ئەوروپایی‌یەکان کارێکی ڕاستەوخۆی دەکردە سەر سوود و چاکەی دەستەی بەڕێوەبەرانی ئەم وڵاتانە.

لە پاشانا پێوەندیی ئەوروپا لەگەڵ ڕۆژهەڵات فراوانتر بوو، بە هۆی گۆڕرانی پێوەندیی ئابووری. ئەم پێوەندی‌یە لە قۆناغی پەرەسەندن و گۆڕرانی سەرمایەداری و دووا پلەی پەرەسەندنی کە ئەمپریالیزمە، یەکسەر بوو بە هۆی چەوساندنەوەی وڵاتەکانی ڕۆژهەڵات و نەتەوەکانیان و کەوتنە ژێر باری سەرمایەداری ئەوروپا. بۆ پەیدا کردنی یەکەمین پێوەندی لە نێوان ئەوروپا و ڕۆژهەڵات پێویست بوو نەتەوەکانی ئەم وڵاتە زۆر چاک بناسن: خوو ڕەووشت و عادەتیان، زمان و کولتووریان. بۆ ئەم مەبەسە بە تایبەتی لە ساڵی ١٢٤٥ لە کۆبوونەوەی گەورەی ڤیەنا بڕیاری ئەوە درا کە لە پاریس یەکەمین لیژنە دابنرێ بۆ لێکۆڵینەوە لە زمانی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵات.

بە پێی کۆمەڵێک سەرچاوە، ڕێکخەر و بەڕێوەبەری قوتابخانەی زمانانی ڕۆژهەڵات لە پاریس، کولبێر، هەوڵی ئەوەی دەدا کادر پێ بگەیێنێ بۆ بانقی فرەنسی لە ڕۆژهەڵات، ئەوانەی فێری زمانانی ڕۆژهەڵات دەبن.

نەتەوەی کورد وەکو نەتەوەیێکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کۆنەوە وڵاتەکەی بوو بووە مەیدانێک گەڕۆکە ئەوروپایی‌یەکان و زانا و جوگرافی و میسیۆنێرەکان چاویان تێ بڕی بوو.

ئەم ئەوروپایی‌یانە ژمارەیێکی زۆریان لە کتێب خستە ناو کولتووری جیهانی‌یەوە، لە تێبینی و بینینی ڕۆژانە و وەسفی وڵات و خوو و ڕەووشتی نەتەوە، ئەمە کەرەستەیێکی یەکجار گرنگە بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژوو و ئەتنۆگرافیای نەتەوەی کورد.

بەڵگەی سیاسی و ئابووری کە بۆتە هۆی ئەوەی لە نەتەوەی کورد بکۆڵرێتەوە لە لایەن ئەوروپایی‌یەکانەوە زانایانی کورد ووشیار دەکاتەوە، چونکە ئەم کارە زانستی‌یانە بە ڕاستی ڕەنگدانەوەی چاکە و سوودی چینەکانی سەرەوە و کار بە دەستانی ئەم وڵاتانەیە. بەڵام ئەم تێبینی‌یە لە نرخی ئەم کارانە کەم ناکاتەوە لە مێژووی لێکۆڵینەوەی کولتووری نەتەوەیی کورد، بەم جۆرە ئەم کارانە لاپەڕەیێکی یەکجار بە نرخی لە کوردناسی‌دا تۆمارکردووە.

دەسنیشان کردنی کەموکووڕی ئەم کارانە دەبێ ئەو کارە زانستییانە بگرێتەوە کە نرخێکی زانستییان هەیە، وە نابێ پشت گوێ بخرێن، وەکو ئەوەی هەندێ جار ئەم کارە ڕوو دەدا. گرنگیی کارەکانی ڕۆژهەڵاتناسەکانی ئەوروپا تەنیا لەوەدا نییە کە نرخێکی زانستییان هەیە، بەڵکو لەگەڵ ئەویش دا ئەم کارانە پڕۆپاگەندەییێکی سیاسیی گەورەیان گێڕاوە بۆ ناسینی کورد لە ناو کۆمەڵی نەتەوەکانی ئەوروپا.

ناوەڕۆکی کاری زانستیی ئەوروپاییەکان

وەکو لە بیبلیۆگرافیای کورد ناسەکان دا دەردەکەوێ، ئەدەبیاتێکی دەوڵەمەند لە بابەت کوردەوە لە ناوەوەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا تێبینیی گشتی بۆ دەرخستنی خاسیەتی ئەم کارانە ئەوەیە کە سەر پێیین و بە قووڵی نەچوونەتە ناو گێتی لێکۆڵینەوەی زانستی لە بابەت کوردەوە، بە تایبەتی لە مێژوو و ئەدەبی ئەم نەتەوەیە. زۆربەی ئەم نووسراوانە لە لایەن نوێنەرانی ئەو جۆرە دەوڵەتە ئەوروپاییانەوە نووسراونەتەوە کە لە سەر چاکە و سوودی کۆلۆنیالی دەوڵەتەکانیان دەکەنەوە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا.

کارگەری زانستیی سۆڤیەتی ڤاسیلیێڤسکی ڕاست دەکا کە دەڵێ ئەو کارانەی ئەوروپاییەکان لە بابەت کوردەوە هێناویانەتە ناوەوە نەک بە لای ئێمەوە بەهێز نییە، بەڵکو هەتا بەپێی بیروڕای بورجوازی خۆی لە پلەییێکی بەرز دا نییە.

گەڕۆک و جوگرافی و زاناو نوێنەرانی دیبلوماسییە ئەوروپاییەکان ئەوانەی دەنێررانە کوردستان بۆ لێکۆڵینەوە لە وڵاتی کوردەواری و میللەتی کورد بایەخی بنچینەییان دەدایە جوگرافیا و ئەتنۆگرافیا و زمان و ئایین، هەرچی مێژووی خەباتی نەتەوایەتی و ژیانی کۆمەڵایەتی و ئەدەبیشە لە کارەکانی ئەوان دا جێگەییێکی زۆر کەمی داگیر کردووە.

لێکۆڵینەوە لە ئەدەب و مێژوو و کولتووری نەتەوەی کورد لە ئەوروپا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمەوە دەست پێ دەکا، بە تایبەتی ئەمە لە دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم دا بەهێز بوو، لەو کاتەی وڵاتە سەرمایەدارەکانی ئەوروپا بەرەو ئەمپریالیزمی دەچوون لە گۆڕڕانی مێژوویییاندا. لە ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵاتی سەدەکانی هەڤدەم و هەژدەم زانیاری لە بابەت کوردەوە دەست دەکەوێ، بەڵام زۆر کەمە.

چاو برسیەتی و دەم لستنەوەی ئینگلیز و فەرنسا و ئەڵەمانیا و رووسیا، وای کرد بوو هەموو هەوڵدانێکیان بۆ قەپاندنی بەشی خۆیان بوو لە کاتی دابەش کردنی میراتی

ئیمپیراتۆریەتی عوسمانلی. ئەمە ڕێگەی بۆ خۆش کردن کە لە سیاسەتیان دا بایەخێکی تەواو بە هەندێ هەرێمی ئەم ئیمپیراتۆریەتە بدەن، یەکێک لەمانە وولاتی کوردستان بوو. لە هەموو ناوچەکانی کوردستان سیخوڕ و میسیۆنێر و نوێنەرانی بازرگانیی جیاواز دەبینران، ئەمانە تەنیا لە خوو و ڕەووشتی میللەتی کوردیان نەدەکۆڵی‌یەوە، بەڵکو دەورێکی بالایان هەبوو بۆ هەموو کار و کردەوەیێکی کە چاکەی کۆمپانیاکان و خراپەی کوردی تێدا بێ.

پێویستە لەم ماوەیەدا بە کورتی لای کارەکانی زانایانی ئەوروپا بوەستین، بە تایبەتی ئەو کارانەی کە خاوەنەکانیان باس لە زمان و ئەدەبی کوردی دەکەن، بیروڕایان بەرامبەریان دەردەبڕن.

باوکی کوردناسی لە ئەوروپا

جێی خۆیەتی ئەگەر ماوریزیو گارزۆنی ئیتالی بە باوکی کوردناسی لە ئەوروپا لە قەڵەم بدرێ. ئەو سەردەمەی گارزۆنی هاتە وولاتی کوردەواری و گەشتی تێدا کرد و تێیدا ژیا، بۆ ئیتالیا قۆناغی گۆڕانێکی بنچینەیی بوو. پەرە سەندن و بەرزبوونەوەی سەرمایەداری لە ئەوروپا پێویستیی بە بازاڕی زۆر و گەورە هەبوو. کلیسەی کاتۆلێکی فاتیکان پیاوانی خۆی لە میسیۆنێرەکان دەنارده ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بۆ پڕۆپاگەندە کردن بۆ مەزهەبی کاتۆلیکی. یەکێ لە میسیۆنێرەکانی پڕۆپاگەندەی ڕۆما لە ئیمپیراتۆریەتی عوسمانلی ماوریزیۆ گارزۆنی دۆمنیکانی بوو، لە ئەنجامی مانەوەی هەژدە ساڵ لە کوردستان گارزۆنی یەکەمین کاری بە نرخی دانا، کە بریتی‌یە لە دەستووری زمانی کوردی و فەرهەنگی ئیتالی - کوردی.

لە پێشەکیی کتێبەکەی دا گارزۆنی دەڵێ، مەبەس لە دانانی ئەم کتێبە ئەوەیە کە سەرچاوە بێ بۆ ئەو میسیۆنێرانەی لە دووا ڕۆژدا پڕۆپاگەندە لە ناو کوردەکان دا دەکەن

وەکو گارزۆنی خۆی دەڵێ، گۆیا لیۆپۆلدۆ سولدینی دۆمنیکانی یەکەمین میسیۆنێر بووە کە چووە بۆ کوردستان و لە شاری ئامێدی نزیکەی ١٧ ساڵ ژیاوە. هیچ کارێکی زانستیی لە سولدینی‌یەوە بەجێ نەماوە.

مەبەسی هەرە بنچینەیی گارزۆنی لەم کارەی دا ئەوە بوو کە بەڵگەی پراکتیکی (تطبیقی) لە فێر بوونی زمانی گفتوگۆی کوردی بدا بە دەستەوە. کتێبەکە و

تێکستەکانی ناوی بە ئەلفو بێی لاتینی نووسراونەتەوە، بۆ مەبەسی ڕوونکردنەوەی تیپە لاتینی‌یەکانی ئەلفوبێی کوردی گارزۆنی بە ئەلفو بێی عەرەبی لێکیان دەداتەوە لەسەر شێوەی ئیملای فارسی. هەرچی فۆنێتیکی زمانی کوردیشە لە لایەن نووسەرەوە لە ژێر باری زمانی فارسی وون بووە، بەم جۆرە پیاو ناتووانێ لە کتێبەکەی گارزۆنی دا زمانی کوردی لە زمانی فارسی جودا بکاتەوە. ئەم بیر و ڕایە چەوتە بەرامبەر بە زمانی کوردی ماوەیێکی زۆر بەردەوام بوو لە لایەن زانایانی ئەوروپاوە.

کاری دیکە لە بابەت زمانی کوردی‌یەوە

کارێکی تری پڕ سوود لەسەر کورد میسیۆنێرێکی دیکە دەستی دایە، ئەم ڕۆژهەڵاتناسە ناوی هۆرنلی بوو، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەم لە کوردستان کاری کردووە. ووتارێکی لە کۆواری میسیۆنێرەکان بڵاو کردەوە، ئەمە لێکۆڵینەوەیێک بوو لە زمانی کوردی و هەندێ لایەنی ئەتنۆگرافی نەتەوەی کورد.
هۆرنلی دەڵێ زمانی کوردی و فارسی خزمی یەکترین. بەراوورد کردن بۆ ئەم خزمایەتی‌یە هۆرنلی دەبا بۆ ئەوەی بڵێ پێوەندی‌ی لە نێوان کوردی و فارسی وەکو پێوەندی‌ی نێوان شێوەی کرمانجی‌ی خوواروو و کرمانجی‌ی سەرووی زمانی کوردی‌یە، دەیەوێ لێرەدا ئەوە دەربخا کە ئەم دوو شێوەیە لە یەکتری جیاواز و دوورن. بێ گومان بە ئاسانی دەتووانین بڵێین کە هۆرنلی زانیاری‌ی سەر پێ‌یی هەبووە لە خاسیەتی ئەم دوو شێوەیەی زمانی کوردی.

لە نێوان ساڵانی ١٨٥١ - ١٨٦١ دا میسیۆنێری ئەمەریکی ڕیا Rhea لە ناو کوردەکانی هەکاری دا ژیا، وە بە چاکی فێری زمانی کوردی بوو بوو. لە ساڵی ١٨٧٠ دا کتێبی «دەستووری زمانی کوردی و فەرهەنگی هەرێمی هەکاری» دانا. ئەگەر ئەم کارە لەگەڵ کارەکانی تری پێش خۆی بەراوورد بکرێ، ئەمەیان لە هەموویان چاکتر و بە نرختر حسێب دەکرێ.

زانای خەڵکی ڤیەنا فریدریک میللەر لە ژێر ڕۆشنایی ئەو کەرەستانەی لەو سەردەمەدا لە ڕووسیا لە لایەن لێرخ و خۆدزکۆوە هاتبوونە کایەوە لێکۆڵینەوەیێکی بە کەڵکی بڵاو کردەوە لە بابەت دیالێکتەکانی کرمانجی‌ی سەروو و زازای زمانی کوردی. مەبەسی هەرە گەورە و گرنگی میللەر لە نووسینەوەی ئەم باسە ئەوە بوو سەرنجی زانا و ڕۆژهەڵاتناسەکان ڕابکێشێ بۆ زمانی کوردی وەکو زمانێکی سەربەخۆ و گرنگ. لە

باسەکەی دا ئەوە پیشان دەدا کە زمانی کوردی لە زمانی فارسیی تازەوە دروست نەبووە، بەڵکو خاسیەتی تایبەتیی خۆی هەیە و لەوەوە دوورە، جگە لەمەش لە فەرهەنگی زمانی کوردی دا ووشەییکی گەلێ زۆر هەیە کە لە زمانە ئێرانییەکانی تر ناکەونە بەرچاو.

کردەوەی زانایانی ئەڵەمان

لە دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم زانایانی ئەڵەمان بایەخێکی تایبەتییان بە لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەبی کوردی داوە، لەو سەردەمەدا ئەمانە لە ڕێزی پێشەوە بوون لە ڕۆژهەڵاتناسی و کوردناسیی ئەوروپا. بەهێز بوون و فراوان بوونی چاکەی سەرمایەداریی ئەڵەمان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لە قۆناغی گۆڕانی ئابووریی ئەمپریالیی ئەڵەمانیا پێویستی بەوە دەکرد کە ئاگاداری ڕۆژهەڵات بێ. بۆ ئەم مەبەسە دەبوو لە وڵات و نەتەوەکانی بکۆڵێتەوە، ئەوانەی کەوتبوونە ژێر باری سیاسەتی مۆنۆپۆلییە ئەڵەمانەکان.

ئیمپیراتۆر (ڤیلیهیلیم)ی دووەم بایەخێکی تەواوی بەم مەسەلەیە دەدا، بۆ ئەمە نێرراوی زانستیی دەنارده ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە تایبەتی و وڵاتانی ئێران و عوسمانلی و پارەییکی زۆریشی بۆ ئەم مەبەسە تەرخان کرد بوو.

یەکێ لە ئەنجامەکانی ئەم سیاسەتەی ڤیلیهیلیم ئەوە بوو کە پرۆفیسۆر ئۆسکارمان نێررایە هەرێمەکانی باکووری ڕۆژئاوای ئێران. ئۆسکارمان لە ساڵی ١٩٠١ەوە تا ساڵی ١٩٠٣ لە ژێر چاودێریی تایبەتی ئیمپراتۆری ئەڵەمان خەریکی فێر بوون و لێکۆڵینەوە و ساغ کردنەوە بوو لە زمان و فۆلکلۆری کورد. ئەو کەرەستانەی کۆی کرد بوونەوە بریتییە لە تێکستی شێوەکانی زازاو کرمانجیی خوارووی زمانی کوردی ناوچەی موکریان.

تێکستەکانی ئەم کتێبە لە لایەن هێمنی موکریانییەوە بۆ جاری دووەم لە دوو بەرگ دا بە تیپی عەرەبیی زمانی کوردی لە ساڵی ١٩٧٥ لە بەغدا بڵاو کراوەتەوە، بەڵام بۆ مەبەسی لێکۆڵینەوە سەرچاوە ئەسڵەکەی ئۆسکارمانە.

ئەو کەرەستانەی لە ناوچەی موکریان کۆی کردەوە بە یارمەتیی گۆرانی بێژ و شاعیری میللی کورد ئاورەحمان بەکری سابلاغی بوو. وەکو لە تێکستەکان دا دەر دەکەوێ، گۆرانی بێژ لە کاتی بێژتنی بۆ ئۆسکارمان بۆ ئەوەی بینووسێتەوە لە خۆیەوە شتی تازەی دەخستە سەر گۆرانی و ئەو حیکایەتانەی دەیگێڕایەوە، بەم جۆرە لەگەلێ شوێن لە تێکستەکان دا

باس لە دەوڵەتی ئەڵەمان دەکرێ و مەبەسی ئۆسکارمان ئاشکرا دەکرێ وەکو کۆکەرەوەی تێکستی زمانی کوردی.

بۆ بەڵگە لە بەیتی «قەر و گوڵەزەر» لە دووایی دا ئاورەحمان بەکر ئەم دێڕانە دێنێتەوە:

ئەوە رەحمان بەکر بەناوە
ئەو بەندی کردووە تەواوە
خزمەت بە دەوڵەتی ئەڵمان کراوە

تێکستە کۆکراوەکانی ئۆسکارمان کە لە دوو بەرگ دا چاپ کراوە، کارێکی بێ هاوتا بوو لە کوردناسی دا، وەکو ئاشکرایە کەرەستە کۆکراوەکان بە گەلێ دیالێکتی زمانی کوردین، بەڵام ئەوەی گرنگ بێ بۆ ئێستا ئەوەیە کە بەشێکی زۆر لەو تێکستانە بە شێوەی کرمانجی‌ی خوواروون، ئەو شێوەیەی ڕۆژهەلاتناسی‌ی ئەوروپا بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەدا بوو لە سەدەی نۆزدەم دا. بەرهەمەکانی فۆلکلۆری وەکو «مەم و زین» و «دمدم» و «زەمبیل فرۆش» و هی تری کە بە شێوەی کرمانجی‌ی خواروو تۆمارکردووە، ئەم بەرهەمانە بەشێوەی کرمانجی‌ی سەرووش گەلێ تێکستی تری لە یەکچوو و جیاوازیان لە ناوەوە هەیە.

گرنگی‌ی ئەم کتێبەی ئۆسکارمان بووە هۆی ئەوەی هەر لە کۆنەوە هەندێ تێکستی کتێبەکە بهێنرێتە سەر ئەلفو بێ‌ی عەرەبی کە لە زمانی کوردی دا بەکار دەهێنرێ و دووبارە بڵاو بکرێنەوە، وەکو ئەو هەوڵەی گۆڤاری «دەنگی گێتی‌ی تازە» لە ساڵی ١٩٤٤ دا دای بۆ ئەم مەبەسە.

لە ڕووی نرخی ئەدەبی و زانستی‌یەوە ئەو کۆمەڵە کۆکراوە فۆلکلۆری‌یانەی لە لایەن زانایێکی تری ئەڵەمانەوە هۆگۆ ماکاش ئامادە کراوە قورسایی لە کارەکەی ئۆسکارمان سووکتر نی‌یە. بەشی یەکەمی ئەم کتێبە لە شاری هایدیلبیرگ لە ساڵی ١٩٠٠ بڵاو کرایەوە، کەچی لە پاش زیاتر لە چارەکە سەدەیێک، لە ساڵی ١٩٢٦ لە سانت پیترسبورگ بەشی دووەمی بڵاو کرایەوە بە یارمەتی‌ی و دڵسۆزی‌ی زانای ڕووسی (ئەرمەنی نەژاد) ڕۆژهەلاتناسی. أ. ئۆربێلی، وە ئەوەی شایانی باسە لەم ڕووەوە ئەوەیە کە ئەم تێکستانە لە دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم لە لایەن هۆگۆ ماکاشەوە تۆمار کرا بوون.

هۆگۆ ماکاش کارێکی بچووکی پێ سپێررا بوو لە نامەخانەی زانستگای ڤیەنا، لە کاتی خۆی دا لە شاری برنۆ تێکستی کوردی لە زمانی بازرگانی‌ی کوردەوە محەمەد ئەمین

تۆمار کرد بوو بە شێوەی ناوچەی ماردین.

لە کۆمەڵە کۆکراوەکە دا حیکایەتی ئامۆژگاری و پەند و نەسیحەتی بە نرخ کۆکراوەتەوە لەگەڵ گۆرانیی جیاواز، هەموو ئەم تێکستانەش گۆڕراونەتە سەر زمانی ئەڵەمانی. ئەوەی نرخی ئەم کۆکراوانەی زیاد کردووە ئەوەیە نۆتەی مۆسیقی هەندێ لە گۆرانیی‌یە کوردیی‌یەکانیش تۆمار کراوون.

کە باس لە زانایانی ئەڵەمانی دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم دەکرێ لە بابەت کوردناسی و لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەبی کوردی پێویستە دوو زانای گەورەی ئەڵەمان لە یاد نەکەین، یەکەمیان (هارتمان) و دووەمیان (بیتنەر)ە. ڕۆژهەڵاتناسی ناودار مارتن هارتمان بە هۆی یارمەتیی بالیۆزی ئەڵەمان لە ئەستەموول و ڕاوێژکاری بالیۆزخانەی ئەڵەمانیا هایس دەسنووسێکی گەورەی دەست خست لە زمانی کوردی. دەسنووسەکە یاخود کەشکۆڵەکە جگە لە دیوانی مەلای جزیری ئەم کارانەشی تێدا تۆمار کرا بوو:

١- چیرۆکی شیعری «مەم و زین»ی ئەحمەدی خانی (ل ٢٢٤ - ٤٠٣).

٢- نامەی پزیشکیی مەلا محەمەدی ئەروازی (ل ٤٠٤ - ٤١٠).

٣- لێکدانەوە لەسەر ووشەی عەرەبیی‌یەکانی نۆباری ئەحمەدی خانی (ل ٤١٢ - ٤٥٢). ئەم بەشە لە ساڵی ١٩٠٤ لە لایەن (فۆن لیکوک)ەوە لە بەرلین بڵاو کراوەتەوە.

٤- عەقیدەی ئەحمەدی خانی (ل ٤٥٣ - ٤٦٧). عەقیدە و نۆباری ئەحمەدی خانی لە ئەستەموول لە ساڵی ١٨٩٢ بڵاو کراونەتەوە ئەم دوو کارەی ئەحمەدی خانی لە کتێبی «یوسف ضیاءالدین الخالدي، الهدیة الحمیدیة في اللغة الكردیة، استانبول ١٣١٠هـ [١٨٩٢]» بڵاو کراونەتەوە.

هارتمان هەوڵێکی زۆری دا بەشێک لەو دەسنووسە بڵاو بکاتەوە، ئەمە و دیوانی مەلای جزیری بە شێوەی لیتوگراف بڵاو کردەوە.

غەزەل و قەسیدەکانی مەلای جزیری کارێکی گرنگن لە ئەدەبی کلاسیکیی کوردی، دەمێکە ئەم کارە چاوەڕووانی زانایێکی شارەزایە بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوەیێکی لەسەر بنووسێتەوە و بیگۆڕێتە سەر زمانێکی ئەورووپایی، ئەمە سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ ناسینی حەقیقەتی ئەدەبی کلاسیکیی کوردی. مەکسیمیلیان بیتنەر یەکێ لە زانا ووشیارەکانی ئەورووپا بوو کە خۆی خەریکی کارێکی یەکجار قورس و سەخت کرد بوو، بەڵام پڕ سوود و

بە کەڵک. ئەم زانایە توانی گەلێ لە نهێنییەکانی ئایینی یەزیدی ئاشکرا بکا بە هۆی دۆزینەوەی کلیلی ئەو ڕەمزانەی کتێبە پیرۆزەکانی یەزیدییانی پێ نووسرابوونەوە لە کتێبی «مەسحەفی ڕەش» و «کتێبی جیلوە». ئەمە کارێکی گەورە و داهێنانێکی ڕەسەن بوو لە کوردناسی دا.

کردەوەی زانایانی ئینگلیز و ئەمەریکا

لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە تا دوایی جەنگی یەکەمی گێتی، کوردەواری ناوچەی جموجۆڵییێکی سیاسیی بەهێز بوو، وڵاتە ئەوروپاییە پێشکەوتووەکان یارییان تێدا دەکرد بە تایبەتی بەریتانیا و ئەڵمانیا و ڕووسیا. مۆنۆپۆلی ئینگلیز لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە ڕێگەیێکی ڕاست و دروستی دەزانی بۆ هیندستان، جگە لەوەی چاویشی بڕیبووە بیرەکانی نەوتی عیراق.

نوێنەرانی دیبلۆماسی و مۆنۆپۆلی ئینگلیز لە زۆرانبازی دا بوون لەگەڵ مۆنۆپۆلی ئەڵمان لەم ناوچەیەدا، بایەخێکی تەواویان بە هەرێمەکانی خوارووی وڵاتی عوسمانلی دەدا. بەم پێیە گەلێ لە کاری ئینگلیزەکان بۆمان ماوەتەوە، وەکو تێبینی گەشت و گەڕان. لەم کەرەستانە دا سەرچاوەییێکی دەوڵەمەند لە ڕووی جوگرافیا و ئەتنۆگرافیا و زمان و ئەدەبی کوردی هاتۆتە ناوەوە.

سۆن خەریکی لێکۆڵینەوە بوو لە زمانی کوردی، ئەمە ئینگلیزێکی بە ناوبانگ بوو لە کوردستانا، کارەکەی «دەستووری زمانی کوردی» بوو. جگە لە کاری زانستیی تر لە بابەت کوردەوە.

دەستووری زمانی کوردی سۆن بۆ مەبەسی پراکتیکی (تطبیقی) دانراوە، دیارە بۆ سوودی ئەو ئینگلیزانەی لە کوردستان کاریان دەکرد، بۆ ئەوەی فێری زمانی کوردی ببن پێی. گرنگیی ئەم کارە بۆ ئێمە لەوە دایە کە باس لە هەر دوو شێوەی کرمانجیی سەروو و کرمانجیی خوارووی زمانی کوردی دەکا. هەموو ئەو زانیاری و لێکدانەوانەی لە دەستوورەکە دا هاتوون دان بەوە دا دەنێن کە خاوەنی زمانی کوردی باش زانیوە.

هەروەها میسیۆنێرێکی ئەمەریکایی ل. و. فۆسووم بایەخێکی تەواوی بە زمانی کوردی داوە و لەم بابەتەوە کتێبی نووسیوە.

ئەو ڕێگە و ئوسلووبەی کە فۆسووم گرتوویەتی بۆ دانانی «دەستووری زمانی کوردی

پراکتیکی» لە دەستووری زمانی ئینگلیزیەوە وەرگیراوە، بەم جۆرە هەموو کاتەکانی فرمانی زمانی کوردی لە ژێر ڕۆشنایی فرمانی ئیگلیزی پێشان دەدا. بەڵگەکان لە شێوەی کرمانجیی سەروو و خوارووی زمانی کوردییەوە وەرگیراوون.

دەستووری جاردینی لەڕووی نرخی زانستییەوە لە ڕێزی دەستوورەکانی پێشوو ڕادەوەستێ. ئەم دەستوورە تایبەتییە بە شێوەی کرمانجیی سەرووی زمانی کوردی. لە دووایی کتێبەکە فەرهەنگۆکێکی بۆ دانراوە نزیکەی (٤٠٠٠) ووشە دەبێ.

کردەوەی زانایانی فرەنسی

لە ساڵی ١٩٢٦، پۆل بایداری میسیۆنێری فەرەنسی کۆششی چەند ساڵێکی گەیاندە چاپ لە ژێر ناوی دەستووری زمانی کوردی.

ئەوەی گرنگ بێ لەم لایەنەوە ئەوەیە کە بەڵگەکانی بایدار لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان وەرگیراوون. لە پێشەکییەکەی دا دانەر بە چاوێکی بەرز تەماشای زمانی کوردی دەکا، وەکو زمانێکی گەلێ کۆن، دەڵێ زمانێکی خۆش و نەرمە، زمانێکی شیعری و پڕ ئاوازە، خاسیەتی تایبەتیی ڕستەی کوردی هەموو ژیان دەگرێتەوە، پێوەندییێکی بەهێزی لەگەڵ تەبیعەت و جووانی تەبیعەت دا هەیە، هەروەها دەچێتە ناو ناخی گێتیی ناوەوەی ئادەمزادەوە.

لە چلەکانی سەدەی بیستەم دا نامەخانەی کتێبی کوردی بە کتێبی تازەی بە نرخ دەوڵەمەند بوو. لە پاریس و لە پاشانا لە بێرووت دوو کتێبی ئەدەبی لە لایەن ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسی فرەنسی ڕۆژێ لیسکۆوە بلاو کرایەوە.

کتێبی یەکەم «تێکستی کوردی» لە ساڵی ١٩٤٠ بلاو کرایەوە، بریتییە لە کۆمەڵێک لە فۆلکلۆری کوردی بە شێوەی کرمانجیی سەروو، ئەمە حیکایەت و پەندی پێشینان و قسەی نەستەق و هەڵهێن و هیترە، لەگەڵ گۆڕینی تێکستەکان بۆ زمانی فەرەنسی.

کتێبی دووەم هەمووی بریتییە لە تێکستێک لە تێکستەکانی «مەم و زین = مەمی ئالان»ی فۆلکلۆری لە ژێر ناوی «مەمی ئالان».

ئەو ترانسکریپتەی ئەو داینەوە بۆ تێکستەکان ڕەنگە لە ترانسکریپتی هەموو زاناو ڕۆژهەلاتناسەکانی پێش خۆی کە بۆ تێکستی کوردیان داناوە سەرکەوتوو تر بێ. لێرەدا دەبێ ئەوە بووتری کە یارمەتییە زانستییەکانی جەلادەت بەدرخان بۆ لیسکۆ ئاشکرایە.

پێویستە ئەوە لەم لایەنەوە بووترێ کە گرنگی تەنیا لەوەدا نییە کە کاری لەم بابەتە بڵاو بکرێتەوە، بەڵکو هەڵبژاردنی بابەتەکە ڕەنگە گرنگتریش بێ. جگە لەوەی لیسکۆ توو‌انیویەتی بە سەر کارەکەی دا زاڵ بێ و لە هەڵە بە دوور بێ.

هەموو چیرۆکە شیعرییەکە لە سەرەتاوە تا دوواییی لە سەر یەک قافیەیە (انە)، دەبێ ئەوەش بزانین کە بریتییە لە (٣٦٧٠) دێڕە شیعر. بۆ بەڵگە کوپلەی یەکەم و هەرە دووایی دەنووسینەوە.

کوپلەی یەکەم:

باژارێ مغربێ باژارەکی ئەزیم و پڕ گرانە،
ل سەر هەفت چیانە
ل سەر سێ سەد و شێست و شەش قاپییانە

کوپلەی هەرە دوواییی:

چیرۆکا مە چوویە جەکەت و بەرەستانانە
ڕەحمەت ل سەر دێ و باڤێ گوهدارانە

کردەوەی زانایانی ڕووس و سۆڤیەت

ئەوی ڕاستی بێ ئەوەیە کە لێکۆڵینەوە لە کورد و وولاتی کوردەواری لە ڕووسیا بەهێز و ڕەسەن و بە پیت و زۆر و پڕ بەرهەم بوو، ئەمە لەگەڵ بەرز بوونەوەی وەزعی ئابووری و سیاسی ناوچە کوردییەکان لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست پەیدا بوو. دیارە بنج و بناوانی ئەم لێکۆڵینەوەیە بۆ مەبەسی سیاسی بوو، بەڵام لە زمانی کوردییەوە دەستی پێ کرد. پێش هەموو شتێکیش زمانی کوردی سەرنجی زاناکانی ڕاکێشا. کارێکی زۆر بەجێیە ئەگەر بە تەواوی لەگەڵ بیروڕای زانا و کوردناسی بە ناوبانگ مینۆرسکی بین کە لە ساڵی ١٩١٥دا. ووتوویەتی: «... پێویستە بە شانازییەوە بڵێین کە لێکۆڵینەوەی زانستی لە بابەت کوردەوە بەشی هەرە زۆری لە ڕووسیا کراوە».

یەکەمین کار لەم لایەنەوە لە ڕووسیا لە بابەت مەسەلەی ئەدەب و زمانی کوردییەوە، پەیدا بوونی «فەرهەنگی بەراووردی نێوان هەموو زمان و شێوەکان»ی پ. س. پالاس بوو لە ساڵی ١٧٨٧، لەو فەرهەنگە دا (٢٧٣) ووشەی کوردی هاتووە.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم، ووتار و لێکۆڵینەوە لە بابەت کوردەوە پەیدا بوو، ئەم

ووتارانه گشتی بوون و ئامانجی نووسەرەکانیان ئەوە بوو کە کورد بە کۆمەڵ و خەڵکی ئەو سەردەمە بناسێنن، لەبەر ئەوەبوو ووتارەکانی بەرایی سەر پێیی و بە گیانێکی زانستی‌یانە نەنووسرا بوونەوە.

لە پاشانا بۆ مەبەسی لێکۆڵینەوە لە خوو و ڕەووشتی کورد و وولاتەکەی بە شێوەییێکی قوول و ڕێک و پێک، دەوڵەتی رووسیا زانا و ڕۆژهەلاتناسی ڕووسی دەنارده ناوچەکانی کوردستان و هەرێمەکانی تری ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست. نێرراوە بەرایی‌یەکان هی وەکو ف. دیتیل. و پ. لێرخ و هی‌تر بوون. لە کارەکانیان دا زیاتر بایەخیان بە زمان و ئەتنۆگرافیای ئەو ناوچانە داوە کە لەسەر ڕێگایان دا بوون.

ڕۆشنبیری ئەرمەنی ئابۆڤیان

لێکۆڵینەوەی زانستی لە بابەت کوردەوە بە ڕاستی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم دەست پێ دەکا لە ڕووسیا. ئەمە پێوەندی‌ییێکی بەهێزی بە ڕۆشنبیری ئەرمەنی‌ی بە ناوبانگ خاچاتۆر ئابۆڤیانەوە هەیە.

ئابۆڤیان خاوەنی دوو ووتاری یەکجار گرنگ و بە نرخی زانستی‌یە لەسەر کورد. ووتاری «کورد» بۆ یەکەمین جار لە ڕۆژنامەی «قەفقاس» لە ساڵی ١٨٤٨ بلاو کرایەوە.

ووتاری دووەمی «یەزیدی» دیسانەوە هەر لەو ڕۆژنامەیەدا بلاو کرایەوە.

لەم دوو ووتارەدا تێبینی و ئەنجامی زانستی دەست دەکەوێ لە لایەن نەژادی کورد و ئەدەب و فۆلکلۆری دەوڵەمەندی کورد، هەروەها زمانی کوردی و گەلێ مەسەلەی تریش.

(٣) لە بابەت کارەکانی ئابۆڤیان دەربارەی کوردەوە کوردۆییڤ ووتارێکی بلاو کردۆتەوە بە ناوی «ئابۆڤیان وەک کوردناس». خاوەن ووتار بە تایبەتی لە بیروڕا و لێکۆڵینەوەکانی ئابۆڤیان دەدوێ لە بابەت کوردەوە. ئەم ووتارە بە کوردی لە ڕۆژنامەی «کوردستان»ی ئۆرگانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران بلاو کراوەتەوە، زانین و زانیاریی ئابۆڤیان لە خوو و ڕەووشت و ئەتنۆگرافیای کورد لە ئەنجامی ئەوەوە بوو، ماوەییێکی زۆر لە ناو کوردە هاوسێکانی ژیا بوو لە گوندی (کەناکیر)ی نزیک شاری یەریڤان. لە پاشانا بە شێوەییێکی قووڵتر ئابۆڤیان خەریکی لێکۆڵینەوە بوو لە کورد بە تایبەتی لە ئەنجامی گەشتەکانی دا لەگەڵ زانا و ڕۆژهەلاتناس و گەڕۆکە ئەوروپایی‌یەکانی وەکو ئابیش و ڤاگنەر و بودینشتیدت و پاروت لە ناوچە شاخاوی‌یەکانی ئارارات. تەنیا

خۆی ئاشنایەتی لەگەڵ کوردەکان دا پەیدا نەدەکرد، بەڵکو یاریدەییێکی یەکجار زۆر و بە کەڵکی پێشکەش بە زانا ئەوروپاییەکان دەکرد لە لێکۆڵینەوەکانیان دا، بەم جۆرە هەموو تێبینی و بیر و ڕاکانی خۆی بەرامبەر کورد و بە تایبەتی یەزیدییەکان پێشکەش بە ڤاگنەر کرد.

زانایێکی تری ئەڵەمان هاکسهاوزن دیسانەوە کەڵکی لە تێبینی و بیر و ڕاکانی ئابۆڤیان وەرگرتووە بە شێوەییێکی فراوان. بودینشتیدت لە کۆتایی کتێبەکەی کۆمەڵێک تێکستی ئەدەبی کوردی بڵاو کردەوە، ئەم تێکستانە لە لایەن ئابۆڤیانەوە بۆی نێررا بوو لە سەر داوای خۆی. هەروەها بە یارمەتیی ئابۆڤیان پرۆفیسۆر پارۆت تووانی کارە گرنگەکەی لە بابەت شاخی ئاراراتەوە بنووسێتەوە.

گەلێ لە بیر و ڕاکان ئابۆڤیان لە بابەت کوردەوە تا ئێستا گرنگی و ڕاستیی خۆیان پاراستووە. کارێکی زۆر بەجێیە ئەگەر بڵێین ئابۆڤیان بۆ یەکەمین جار تەماشای کورد دەکا وەکو نەتەوەییێکی سەربەخۆ و دەورێکی باڵای بووە لە مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. بیروباوەڕی لە بابەت زمان و ئەدەب و فۆلکلۆری کوردەوە کەرەستە و سەرچاوەییێکی یەکجار گرنگە. لەلایەن فۆلکلۆرەوە ئابۆڤیان نرخی ئەو فۆلکلۆرە دەردەخا بۆ کۆمەڵی کورد. لە بابەت خۆشەویستی و شەوقی کورد بەرامبەر بە شاخ و کێو و شیو و دەشت و سوواری سەرکەش و ئەسپی لووت بەرز و کچی جووانی چاوکاڵ... ئابۆڤیان دەڵێ: «شیعری میللیی کوردی هەنگاوی یەکجار گەورەی هاوێشتووە، وە گەیشتۆتە پلەی کامڵ بوون، هەموو کوردێک، هەتا هەموو کچە کوردێکیش بە خۆرسکی گیانی شاعیری هەیە».

ئابۆڤیان سەرنجی زاناکانی ئەوروپا ڕادەکێشێ کە لە ئەدەبی میللی کوردی بکۆڵنەوە، چونکە زۆر دەوڵەمەندە. ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی بە چاکی و بە ڕاستی لە کورد بگەن ئەوانەی «سووار چاکی ڕۆژهەڵات»ن.

کردەوەکانی لێرخ

زانای ڕووس پیۆتر لێرخ شوێنێکی دیاری هەیە لە مێژووی کوردناسی لە ڕووسیا. کارەکانی لە بابەت کوردەوە ئەنجامی کارێکی قووڵ لە ماوەییێکی درێژ کەوتە ناوەوە. سوودی لە کەرەستە و سەرچاوەییێکی ئەوروپایی و ڕووس زۆر وەرگرتووە. سەرچاوەی ئەو

تەنیا کاری نووسراوو تۆمار کراو نەبووە، بەڵکو زیاتر ژیانی لە ناو کوردەکان خۆیان دا بەرهەمەکانی بەهێزتر کردووە، واتە بە خوێندن و بە بینین لە مێژووی ڕۆشنبیریی کوردی کۆڵیوەتەوە.

لە ساڵی ١٨٥٦ لە ڕۆژنامەی «هەنگی باکووری» ووتارە گرنگەکەی میکیشین بە ناوی «کورد لە ناوچەی سمۆلێنسکی» بڵاو کرایەوە، ئەمە زانیارییێک بوو لە بارەی کوردە بە دیل گیراوەکانی جەنگی قرم. ئەکادیمیەی زانستی لە پیترسبورگ داوای لە لێرخ کرد کە پێویستە پێوەندی لەگەڵ ئەم کوردانە پەیدا بکاو لە زمانەکەیان بکۆڵێتەوە. لێرخ چەند مانگێک لە شاری روسلاڤل لە ناوچەی سمۆلێنسک لە ناو کوردە بە دیل گیراوەکان دا ژیا. ئەم کوردانە لە بنج دا لە ناوچە جیاوازەکانی وولاتی عوسمانلییەوە گیرا بوون، وەکو: ماردین، جزیرە، دەرسیم، مووش، دیاربەکر، مەلاتیە، ئەرزەڕۆم و هیتر... وەکو لە ناوی شوێنەکان دەردەکەوێ ئەم دیلانە نوێنەری هەموو ناوچەکانی سەرووی کوردستان بوون، بەم پێیە ئەم کوردانە گەلێ لە شێوە جیاوازەکانی زمانی کوردییان دەزانی.

لێرخ خاوەنی سێ بەرگ کتێبی بە نرخە لە بابەت کوردەوە «لێکۆڵینەوە لە کوردی ئێران و باپیریان خالیدییەکانی سەروو».

ئەم کتێبە سێ بەرگییە بریتییە لە تێبینی لە بابەت کولتووری کوردەوە، هەروەها ئەو تێکستە کوردییانەشی تۆمار کردووە ئەوەی خۆی کۆی کردوونەتەوە و بەراوورد و تێبینیش دەردەخا لە بابەت شێوەکانی زمانی کوردییەوە. لێرخ بیروڕای ڕاستی هەبوو لە بابەت زمانی کوردییەوە، بەم جۆرە بەلای ئێمەوە بیروڕای لێرخ زۆر بە نرخ بوو، چونکە بۆ یەکەمین جار ئەوەی دەربڕیوە کە شێوەی سلێمانی سەربەخۆ و تەنیا نییە، بەڵکو دەچێتە ناو شێوەی کرمانجی.

ئەم ڕایە بەلای گەلێ لە زانا و ڕۆژهەڵاتناسی و کوردناسانەوە شتێکی ڕاستە و لە دواییدا لە لایەن زانای کورد تۆفیق وەهبییەوە ساغ کراوەتەوە.

لەگەڵ ئەو تێکستانەی کە لێرخ لە زمانی کورد وەری گرتبوون، هەندێ چیرۆکی زمانە جیاوازەکانی ئەوروپاشی تەرجەمەی کوردی کردووە. نرخی ئەم تێکستە گۆڕراوانە لەوە دایە کە لێرخ ویستوویەتی پلە و گۆڕرانی زمانی کوردی دەربخا، دەوڵەمەندی و فراوانی ئەم زمانە بخاتە ڕوو، ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی کە بتوانرێ هەموو بەرهەمێکی ئەدەبی

ئەوروپا تەرجەمەی زمانی کوردی بکرێ.

تێکستی کوردی لە کتێبی لێرخ دا وێنەییێکی ڕاست و ڕەنگ دانەوەییێکی زمانی کوردییە بە هەموو شێوەکانییەوە. بەم جۆرە لە کتێبەکە دا حەوت چیرۆک بە شێوەی زازای زمانی کوردی تۆمار کراوە؟ وە بە شێوەی کرمانجیی خوارووی پارچەییێک بە پەخشان لە گۆڕینی گوڵستانی شێخی سەعدی تۆمار کراوە.

هەندێ بەرهەمی شیعری شاعیرە کلاسیکییەکانی گۆران بە شێوەی گۆرانی زمانی کوردی تۆمار کراوە.

دەوری لێرخ لە گۆڕڕانی کوردناسیی ڕووس دا ڕوون و ئاشکرایە لە هەموو کارەکانی لە بابەت کوردەوە. بە هۆی هەوڵ و کۆششی بەهێزی لێرخ فەرهەنگی کوردی - فرەنسی و فرەنسی - کوردی بڵاو کرایەوە، هەروەها کۆمەڵێک تێبینی و چیرۆکەکانی أ. ژابا. لە بابەت نرخی دەوری لێرخ لە کوردناسیی ڕووس دا کوردۆییڤ دەڵێ: «سوپاس بۆ کارەکانی زانایانی وەکو شارموا، ڤیلیامینوف - زیرنوف، ژابا، یوستی، سۆتسین و هیتر، وە بە تایبەتی کارەکانی لێرخ، لێکۆڵینەوە لە کورد وەکو بەشێکی گرنگی ئێراناسی لە سەدەی نۆزدەم دا بە سەربەخۆیی خۆی پیشان داو دەستی کرد بە گۆڕڕان و پێشکەوتن».

بایەخ دان بە کۆششی زانستی لێرخ لە کوردناسی دا نابێ لە کۆششی زانا ڕووسەکانی پێش لێرخ و دەوروبەری ئەو جیا بکرێتەوە. کاری ئەمانە لەگەڵ کارەکانی لێرخ وێنەییێکی ڕوونی ڕاستەقینەی گۆڕڕانی زمان و ئەدەبی کوردی و مێژووی کولتووری کۆنی ئەو نەتەوەیە دەدا بە دەستەوە.

کردەوەی دوو قونسوڵی ڕووس

لێکۆڵینەوە لە یادگارە ئەدەبییەکانی کورد مایەی کاری دوو قونسوڵی ڕووس بوو، یەکەمیان أ. ژابا لە ئەرزەڕۆم و دووەمیان أ. خۆدزکۆ لە پاریس.

ووتاری خۆدزکۆ لە بابەت مێژوو و هەندێ لە خاسیەتەکانی شێوەی سلێمانی بۆ ئێمە بایەخێک و گرنگییێکی تایبەتیی هەیە.

خۆدزکۆ وەکو مینۆرسکی ئەوە دەردەخا ئارەزووی لێکۆڵینەوەی گەلێ زۆر بووە. بەهۆی ئەوەی ناسیاوی لەگەڵ ئەحمەد پاشای بابان لە پاریس پەیدا کردووە توانیویەتی لە شێوەی سلێمانی بکۆڵێتەوە. لەو سەردەمەی کە خۆدزکۆ خەریکی ئەم شێوەیە بوو، هەر لەو کاتە دا قونسوڵی ڕووس لە ئەرزەڕۆم أ. ژابا بایەخی بە شێوەی کرمانجیی سەروو

دەدا. هەوڵێکی زۆری دا بۆ ساغ کردنەوەی گەلێ لایەنی شاراوەی ئەم شێوەیە. ژابا لە ئەرزەڕۆم هەڤدە ساڵ ژیا (١٨٤٨ – ١٨٦٦) لەوێ خەریکی لێکۆڵینەوە بوو لە زمانی کوردی.

بۆ ئەم کارە کۆمەڵێک لە خوێندەوار و ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمەی ئەرزەڕۆم یاریدەیان دەدا، پێوەندی‌یێکی بەهێزی لەگەڵ ئەم خوێندەوارە کوردانەدا هەبوو. بە هۆی ئەوانەوە بۆ یەکەمین جار ژابا تووانی زانیاری لە بابەت شاعیرە کۆنەکانی کوردەوە دیار بکا. ژابا یەکەمین زانایێکی ئەوروپایی بوو کە بایەخێکی تەواوی بە ژیان و بەرهەمی شاعیرانی کلاسیکی کورد داوە. ئەو زانیاری‌یانەی ژابا خستوویەتی‌یە ڕوو بۆ ئێمە سەرچاوەی یەکەمە، بەڵام پێویستە هوشیارانە ئەو زانیاری‌یانە بەکار بهێنرێن و بە چاوێکی ڕەخنەوە تەماشا بکرێن، ڕەنگە ژابا بە ووردی سەرنجی ئەو زانیاری‌یانەی نەدابێ بە تایبەتی ئەوانەی پێوەندی‌یان بە سەردەمی ژیان و مردنی شاعیرەکانەوە هەیە.

لێرەدا پێویستە هەندێ بەڵگەی وا بهێنینەوە کە هەڵەی زۆر ئاشکراو زەقی تێدایە. بە تایبەتی ئەوانەی پێوەندی‌یان بە مێژووی لە دایک بوون و مردنی شاعیرەکانەوە هەیە. بەم جۆرە لە نووسینەکانیدا دەڵێ:

شاعیری کورد مەلای جزیری لە (٥٤٠ھ) لە دایک بووە و لە ساڵی (٥٥٦ھ) کۆچی دووایی کردووە. لەمە ئەوە دەردەکەوێ کە مەلای جزیری (١٦) ساڵ ژیابێ، هەروەها دەڵێ شاعیری کورد ئیسماعیل لە ساڵی (١٠٦٥ھ) لە دایک بووە و قوتابی‌ی ئەحمەدی خانی بووە کە لە ساڵی (١٠٦٣ھ) کۆچی دووایی کردووە، واتە لە پاش مردنی مامۆستای بە دوو ساڵ لە دایک بووە!

ژابا تەنیا تێکستی فۆلکلۆری و ئەدەبی لە زمانی کوردەکانی ئەو ناوە وەرنەگرتووە، بەڵکو گێڕانەوە و بیروڕای کوردەکان خۆشیانی وەرگرتووە لە بابەت هەندێ مەسەلەی مێژوویی‌یەوە. ئەمە بریتی‌یە لە (٤٠) حیکایەت و نرخێکی مێژوویی و زانستی گەورەی هەیە.

لەسەر بنج و بناوانی ئەو کەرەستانەی کۆی کردبووەوە، ژابا فەرهەنگێکی کوردی - فرەنسی - کوردی ئامادە کرد.

فەرهەنگی یەکەم لە پاش مردنی خاوەنەکەی لەلایەن فیردیناند یووستی‌یەوە لە ساڵی ١٨٧٩ بلاو کرایەوە. فەرهەنگی دووەم و هەموو کارەکانی تری ژابا لەلایەن نەوەکەیەوە

پێشکەش بە مینۆرسکی کرابوو لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە ساڵی ۱۹۱۳، ئیتر مینۆرسکی خەریکی ئەوەبوو کارەکان بڵاو بکاتەوە، بەڵام جەنگی یەکەمی گێتی ڕێگەی هێنانەدی ئەم ئامانجەی بڕی و بەم جۆرە ئەم کەرەستانە بڵاو نەکرانەوە.

ناوی ئاوگوست ژابا (ئەلێکساندەر ژابا) بە ئاوی زێڕ لە مێژووی لێکۆڵینەوە لە کورد دەنوسرێتەوە، ناوی هەمیشەیی‌یە لە مێژووی کولتووری نەتەوەی کورد. بە هۆی کۆشش و هەوڵی ژاباوە ژمارەیێکی زۆر لە دەسنووسی کوردی بە نرخ لە مێژوو و ئەدەب و ئەتنۆگرافیا و زمانی کوردی پارێزرا. لەو سەردەمەی کە ژابا قونسوڵی ڕووس بوو لە ئەرزەڕۆم بە هۆی کوردە خوێندەوارەکانی ئەم ناوچەیە (۷٤) دەسنووسی هەمەڕەنگی پاراست، ئەمانە بە شێوە جیاوازەکانی زمانی کوردی تۆمار کرا بوون، جگە لەوەی ناوەڕۆکیان هەموو ژیانی خوێندەواریی کوردی گرتبووەوە.

بەشی هەرە زۆری ئەم دەسنووسانە لە سەر داوای ژابا ئامادە کراوون. لە ناو ئەم کۆمەڵە دەسنووسانەدا شیعری شاعیرانی کلاسیکیی سەدەکانی ناوەڕاستی کورد دەبینرێ، وەکو فەقێ تەیران، چیرۆکی شیعری «مەم و زین»ی ئەحمەدی خانیی بە ناوبانگ لەگەڵ فەرهەنگی «نۆبار» و هی‌تر.

خزمەتی هەرە گەورەی ژابا بۆ زانستی لەوە دایە کە میراتێکی بە بەهای لە پاش خۆی بەجێ هێشتووە، ئەمە بریتی‌یە لە کەرەستە و سەرچاوەیێکی بە نرخی کوردی و دەبێتە خۆراکێکی گیانی بۆ هەموو ئەو کوردناسانەی کە لە دووای ئەودا هاتوون.

بەرهەمی زانایانی بێگانە لە ڕووسیا

مەسەلەی ئەدەبی کوردی و زمانی کوردی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم دا لەلایەن دوو زانای ترەوە لە ڕووسیا بایەخی پێ دراوە ئەمانە سۆتسین و پریم بوون.

ئەو کەرەستانەی کە لە زمانی کورد و ئاسووری ناوچەی توور عابدین و بۆتان تۆماریان کرد بوو، نرخێکی تایبەتی‌یان هەیە لە مێژووی فۆلکلۆری کوردی دا.

لەگەڵ تێکستی گۆرانیی دلّداری لە کتێبەکانی سۆتسین و پریم دا گۆرانی قارەمانیی لە بابەت «دمدم» و «یەزدانی شێر» و «شەڕی سیسەبان» و هی‌تر بڵاو کراوەتەوە. ئەمە هەمووی بەڵگەی ڕابردووی قارەمانیی نەتەوەی کوردە لە ڕۆژگارانی مێژووی دا. سۆتسین لە لێکۆڵینەوەکانی دا لە بابەت زمانی کوردی‌یەوە ڕێگەیێکی زانستی‌یانەی گرتووە و

ئەنجامی باشیشی بە دەستەوە داوە، بەڵام هەندێ جار بڕیار لەسەر بڕێک مەسەلەی زمانی کوردی دەدا لە ژێر ڕۆشنایی دەستووری فارسی.

کردەوەکانی ییێگیازاروّڤ

لە دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم، لە ژمارە ١٣ی بڵاوکراوەی کۆمەڵەی جوگرافی ئیمپیراتۆریەتی ڕووسیا (لقی قەفقاس) ووتارێکی بە نرخی ییێگیازارۆڤ بڵاوکرایەوە لە بابەت خوو و ڕەووشت و ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی کوردەکانی ناوچەی یەریڤان.

ییێگیازارۆڤ لە ووتارەکەی دا بایەخێکی زۆری بە یەزیدییەکان داوە، بە تایبەتی ئایین و ئەو کردەوانەی پێوەندییان بە ئایینەوە هەیە. ئەو بەڵگە ئەتنۆگرافییانەی کە لەلایەن ییێگیازارۆڤەوە هێنراونەتەوە گرنگ و سەرنج ڕاکێشەرن. ئەمە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە و کۆششێکی دوور و درێژی ئەم زانایە بوو لە بابەت کوردەوە. هەروەها وەک بەڵگە بۆ هەندێ لە بیر و ڕاکانی لە بارەی زمانی کوردی و فۆلکلۆری کوردییەوە گەلێ تێکستی بە نرخ دەهێنێتەوە.

کردەوەکانی مینۆرسکی

لێکۆڵینەوە لە کورد لە سەرەتای سەدەی بیستەم لە ڕووسیا بەناوی زانای ڕووس مینۆرسکییەوە بەستراوە. ڕۆژهەڵاتناسی گەورە و بە ناوبانگ، کارێکی گەورەی لە لێکۆڵینەوەی ئێراناسی و تورکناسی و عەرەبناسی و کولتووری نەتەوەکانی قەفقاس کردووە، تا ئێستا بایەخێکی تەواوی داوەتە مەسەلەی کورد و لێکۆڵینەوە لە مێژووی کولتووری کورد و بووە بە سووار چاکێکی مەیدانی کوردناسی. مینۆرسکی دەستی داوەتە هەموو بەشەکانی کوردناسی وەکو زانستییێک و کاری بە نرخی لە پاش بەجێ ماوە. بایەخی بە جوگرافیا و ئەتنۆگرافیا و زمان و ئەدەب و مێژووی کۆن و خەباتی نەتەوایەتیی تازە و ئایین و ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری داوە.

یەکەمین کاری مینۆرسکی لەم لایەنەوە بریتی بوو لە تێبینیی گەشتەکانی لەو ماوەیەی کە خەریکی وەزیفەی دیبلۆماسی بوو لە بالیۆزخانەی ڕووسیا لە ئێران. لە پێش جەنگی یەکەمی گێتی مینۆرسکی ڕاپۆرت و تێبینیی بڵاوکردەوە لە بابەت کوردەکانی ئێران لە ژێر ناوی «گەشتێک بۆ مەراغە» و «گەشتێک بۆ میرنشینی ماکۆ لە تشرینی یەکەمی ١٩٠٥» و هیتر.

له پاشانا مینۆرسکی خۆی خەریک کرد بە لێکۆڵینەوە لە ئایین، بە تایبەتی بایەخێکی تەواوی بە مەزهەبەکانی داو زانستی‌یانە بۆیان دەچوو.

نویشکی کارە زانستی‌یەکانی مینۆرسکی لە بارەی کوردەوە خرایە دوو توێی کتێبە بە ناوبانگەکەی «کورد».

لەم کتێبەدا هەوڵی ئەوەی داوە بە کورتی ئەدگارە گشتی‌یەکانی مێژووی کولتووری کورد و خوو و ڕەووشتی نەتەوە لە کوردستان پیشان بدا. یەکەمین خاسیەتی ئەم کارەی مینۆرسکی ئەوەیە کە مەوزووعی و زانستی‌یە. هەر لەو کاتەش دا زۆر ئیجابی‌یە و بە گیانێکی دۆستایەتی و خۆشەویستنی نەتەوەی کورد نووسیویەتی‌یەوە. ئەم کتێبە لە دووا ڕۆژ دا بوو بە بنج و بناوانی هەموو بیروڕاکانی مینۆرسکی لە بارەی کوردەوە، بە تایبەتی ووتاری کورد و کوردستانی ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام.

لە کتێبی «کورد» لە فەسلی «زمان و ئەدەب و نووسین» دا، مینۆرسکی وەرامی ئەو بیروڕایە دەداتەوە کە گۆیا زمانی کوردی «فارسی‌یێکی تێک شکاو و دەسکاری کراوە»، دەڵێ: «... بێ گومان زمانێکی سەربەخۆیەو دەستووری فۆنێتیکی تایبەتی‌ی خۆی هەیە، هەروەها دەستووری زمانی تایبەتی خۆی هەیە، پێوەندی‌ی زمانی کوردی لەگەڵ فارسی وەکو پێوەندی‌ی نێوان عەرەبی و رووسی وایە، یا پێوەندی‌ی زمانی لاتینی‌ی شاخاوی‌یەکانی سویسرە لەگەڵ زمانی ئیتالی».

مینۆرسکی بە چاوێکی بەرز تەماشای ئەدەبی کوردی دەکا. بە ڕاستی دەگاتە هەندێ تێبینی ئەویش ئەوەیە نەبوونی لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی بۆتە هۆی ئەوەی نرخی تەواوی دیاری نەکرێ، هەروەها دەبێتە هۆی ئەوەی دەوری ئەدەبی کوردی لە ئەدەبیاتی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست ئاشکرا و روون نەبێ، لەم لایەنەوە، دەڵێ: «... هۆی دەرنەکەوتنی نرخی ڕاستەقینەی ئەوەیە کە بەرهەمی لە ژێر دەست دا نی‌یە، هەروەها لێکۆڵینەوەیێکی تەواویش لە زمانی کوردی دا نەکراوە»

پێویستە ئەمەش بووترێ، کە ئەم ووتەیەی مینۆرسکی دەشێ ئەمڕۆ دووبارە بکرێتەوە: لە پاش لێکۆڵینەوەی نیو سەدەی ئەدەبی کوردی هێشتا هەنگاوی فراوانی زانستی لەم ڕووەوە نەهاوێشتراوە.

لەوانەیە هەر لەبەر ئەم هۆیە بوو بێ کە زانستگای پیترسبورگ بە پێویستی زانی داوا لە زانای لاوی هوشیار ی. أ. ئۆربێلی بکا کە بە تایبەتی خۆی ئامادە بکا بۆ ووتنەوەی

زمانی کوردی له زانستگای پیترسبورگ، مینۆرسکی هیوایێکی زۆری بەم کاره هەبوو: «... کارەکانی ئۆربێلی بنج و بناوانی سەرۆکایەتی ڕووس پتەوتر دەکا له مەیدانی لێکۆڵینەوەی کورد».

کردەوەکانی ئۆربێلی

ئۆربێلی یەکێک بوو له زانا و پسپۆڕەکانی لێکۆڵینەوه له نەتەوەکانی قەفقاس، له کوردناسی دا بەرهەمی زۆر و به کەڵکی هێنایه کایەوه، له هەر دوو قۆناغی پێش شۆرش و پاش شۆرش زانایێکی بەکار بوو له لێکۆڵینەوه و ڕۆژهەڵاتناسی دا.

له پێش شۆرش، له ساڵانی ۱۹۱۱ - ۱۹۱۲ ئۆربێلی له ناوچەی مۆکس له شێوەی زمانی کوردەکانی ئەو ناوچەیەی دەکۆڵییەوه، بۆ ئەم مەبەسە فەرهەنگێکی کوردی - ڕووسی فراوانی دانا.

فەرهەنگی کوردی - ڕووسیی ئۆربێلی که له ساڵی ۱۹۱٤ دا داینا بوو ئامادە کرا بوو بۆ بڵاوکردنەوه تائێستا ڕووناکی نەدی، وه هۆی بڵاو نەکرانەوەشی تا ئێستاکه نەزانراوه.

نرخی زانستیی ئەم فەرهەنگه لەوەدایه که بۆ تۆمار کردنی ووشه و ڕستەی کوردی تەنیا له زاری ئەو ئەرمەنییانه وەرنەگیراوه که کوردی باش دەزانن و یاخود زمانی کوردی مادەرزادیانه، بەڵکو لەزاری کوردیش خۆی وەرگیراوه. له پاشانا وەکو ئۆربێلی خۆی دەڵێ بەشی زۆری ئەم ووشەو ڕستانه له زمانی عەلی ئاغای یووسف ئاغا وەرگیراوون. بۆ زێده دڵنیا بوون له ڕاستی و دروستی ووشەکان و نەبوونی هەڵه له ڕووی دەستووری زمانەوه، ئۆربێلی بۆ جاری دووەم له شاری وان لەگەڵ عەلی ئاغا خۆی جارێکی تر به سەر هەموو کەرەستە کۆکراوەکانی چۆتەوه.

دەوری گەورەی ئۆربێلی له پێش خستنی کوردناسی دیار و ئاشکرا بوو، کاری له گۆڕانی کولتووری کورد کرد بوو، به تایبەتی کۆششی بێ ووچانی بۆ دانانی ئەلفو بێی تازه بۆ نووسینی کوردی. له ساڵی ۱۹۱۳ له سەر داوای کۆمەڵێکی ڕۆشنبیری کوردی له شاری (خۆی)یەوه عەبدولڕەزاق بەدرخان بەرەو پیترسبورگ کەوته ڕێ. ئامانجی گرنگی بەدرخان ئەوه بوو که ئەلفو بێی کوردی به هۆی یارمەتیی کوردناسەکانی پیترسبورگ دابنێ.

هەندێ کەس له سەر ئەو باوەڕەن که ئامانجی ئەم گەشتەی عەبدولڕەزاق بەدرخان

سیاسی بووە.

لەسەر داوای ئەکادیمیەی زانستی‌ی پیترسبورگ ئۆربێلی دەستی کرد بە بیرکردنەوە بۆ هێنانەدی و دانانی ئەلفو بێ‌یێکی تازە بۆ زمانی کوردی. بەڵام تا ئێستا بۆ ئێمە ئاشکرا نی‌یە ئەنجامی گەشتەکەی عەبدولڕەزاق بەدرخان بۆ ئەم مەبەسە بەچی گەیشت. بەهۆی گەلێ نووسراوی پارێزراو، پرۆژەی ئەلفو بێ‌ی کوردی ئەوەی ئۆربێلی داینا بوو لە بیستەکان دا بوو بە بنج و بناوان بۆ دانانی ئەلفو بێ بۆ کوردەکانی ڕووسیا (یەکێتی‌ی سۆڤیەتی ئەو سەردەمە) لە سەر بناغەی ئەلفو بێ‌ی لاتینی.

بۆ ئامادە کردنی کادری زانستی‌ی کوردی لە قوتابخانە و ئامۆژگا بەرزەکانی سانت پیترسبورگ، لە کۆمارەکانی قەفقاسەوە لە ساڵی ۱۹۲۸ کۆمەڵێک لاوی کورد ژمارەیان (۵۰) کەس بوو، ڕوویان کردە شاری سانت پیتربورگ. بۆ دامەزراندن و پەروەردە کردنی ئەم کۆمەڵە لاوە ئۆربێلی دەورێکی باڵای هەبوو. هەر بە یارمەتی‌ی ئۆربێلی، لە پاش کۆتایی هێنان بە زانستگا، کوردناسی دووا ڕۆژ ق. ک. کوردۆییڤ لە سانت پیتربورگ مایەوە بۆ تەواو کردنی خوێندنی بەرزی لەمەیدانی لێکۆڵینەوە لە کورد دا، جگە لەمە هەر لەو کاتەش دا بوو کە ئۆربێلی لەگەڵ کوردۆییڤ و دوو کوردناسی تریشی ئامادە کرد، ئەمانە ئاڤالیانی و تسووکەرمان بوون.

لە ساڵی ۱۹۲٦، بە یارمەتی‌ی ئۆربێلی کۆمەڵێک تێکستی گرنگی زانای نەمساوی هۆگۆ ماکاش لە چاپ درا.

لە دووا ساڵانی ژیانی بایەخێکی یەکجار زۆری بە ئامادە کردنی کادری زانستی کوردی دەدا، کۆمەڵێک قوتابی‌ی خوێندنی بەرزی پێ گەیاند.

بۆ ئامانجی پێش خستنی کوردناسی لە وڵاتی ڕووسیا لە ساڵی ۱۹۵۸ بەشی کوردی لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی‌ی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤیەت لە سانت پیتربورگ کردەوە. ئەم کارە ناوەرۆکێکی زانستی و سیاسی‌ی پڕ مانای هەبوو. ئەمە یەکەمین بەشی سەربەخۆی زانستی بوو لە گێتی‌دا کە لە هەموو زانستی‌یەکانی کوردناسی دەکۆڵێتەوە.

سەرۆکی بەشی کوردی لە پێشانا ئۆربێلی خۆی بوو، لە پاشانا کوردۆییڤ دانرا. ئینجا پسپۆرەکانیش بریتی بوون لە کوردۆییڤ و تسووکەرمان لە زمانەوانی، وە مارگریت ڕوودێنکۆ لە ئەدەب و هی تریش.

بابەت و ناوەرۆکی سەرچاوە ئەوروپایی‌یەکان

سەرچاوە لە بابەت کوردەوە بە زمانانی ئەوروپا بریتی‌یە لە بەرهەمی ڕۆژهەلاتناسی و کوردناسەکان لە کتێب، یا ووتار و باسی ناو کۆوار و ڕۆژنامەکان، لە کات و سەردەمی جیا و بە زمانە پیشکەوتووەکانی نەتەوەکانی ئەوروپا هاتۆتە کایەوە و بلاو کراوەتەوە. لە سەردەمی ئێستا بە هۆی زۆری ئەم سەرچاوە و کەرەستانە نەوەکو بۆ کورد بەلکو بۆ هەموو نەتەوەییێک و هەموو لقێکی زانستی بەبێ بیبلیۆگرافیا لە تووانای هیچ کەسێک دا نی‌یە بتووانێ دەست بەسەر هەموو سەرچاوەییێک بۆ مەبەسێکی دیاری کراو دا بگرێ. لەبەر ئەوەیە زانایان و دەسگا زانستی‌یەکان کادرێکی باش بۆ ئەم مەبەسە ڕادەگرن و بایەخێکی زۆری پێ دەدەن. جا ئێمە لەم ماوەیەدا بە هیچ جۆر لە تووانامان دا نی‌یە باس لە هەموو ئەو سەرچاوانە بکەین، چونکە تەنیا ناو هێنانیان چەند بەرگ کتێبی گەرەکە لەبەر ئەوەیە باس لە هەندێ کاری گرنگی ئەوروپایی‌یەکان دەکەین.

زانیاری لە بابەت کوردەوە لە ئەوروپا بە سێ شێوە خۆی دەنوێنێ:

١- زانیاری‌ی گشتی لە بابەت کوردەوە کە لە کتێب یا ووتار دا بلاو دەکرێتەوە، لە بلاو کراوەییێک دا کە لە ڕاستی دا بۆ کورد دانەنراوە، باسەکە لە بابەت شتێکی ترەوەیە، بەلام بە هۆی پێوەندی‌ییێک، دوور یا نزیک، باسی کورد دێتە ناوەوە.

٢- باسی کورد وەکو لقێک لە لێکۆلینەوە و دیراساتی ئێرانی، لە ڕۆژهەلاتناسی‌ی ئەوروپای کۆن، کوردناسی بەشێکی سەربەخۆ نەبوو، بەلکو وەکو بەلگەییێک لە بەلگەکانی ئێرانی تەماشا دەکرا.

٣- باسی کورد بە شێوەییێکی سەربەخۆ، وەک ڕووداوێکی زانستی لە وولاتی سۆڤیەتی کۆن لە هەموو جێگەییێکی تر ئاشکراترە.

ئەوی ڕاستی بێ ئەوەیە کە ڕۆژهەلاتناسی ئەوروپا بە ڕاستی لە ناوەڕاستی سەدەی ڕابردووەوە دەستی کردووە بە لێکۆلینەوە لەکورد. ئەگەر پێش ئەو ماوەیە کتێب بوو بێ، یا ناوی کورد بە سەر پێ‌یی لە باس و ووتاری ڕۆژهەلاتناسەکان هاتبێ، ئەمە هەمووی بە ڕێکەوت بووە و لە ئەنجامی پرۆگرامێکی تایبەتی و دیاری کراو نەبووە.

بە گشتی ناوی کورد لە کۆنەوە، واتە لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە لە کتێبی گەشتنامەی گەڕۆکە ئەوروپایی‌یەکان دا هاتووە بە زمانە پێشکەوتووەکانی ئەوروپا، وەکو: ئینگلیزی،

فەرەنسزی، ڕووسی، ئەڵەمانی، ئیتالی و هیتر. هەروەها دەکرێ ناوی زمانەکانی ئەرمەنی و گورجی و ئازربایجانیش ببەین، ئەگەر کردەوەی زاناکانیان بە ڕۆژهەڵاتناسی و کوردناسی لە قەڵەم بدەین.

لەم ماوەیەدا هەوڵ دەدەین گەشتێکی کورت بە ناو هەندێ لەو سەرچاوە و کەرەستانەدا بکەین کە لە ئەنجامی کۆششی ئەوروپایییەکان هاتۆتە کایەوە بە پێی بابەتەکانی:

١- جوگرافیا: تێبینیی گەڕۆکەکان و وەسفی جێگەو ڕێگەی جیاوازی کوردستان، لە هەموو شتێک زیاتر لەم جۆرە ئەدەبیاتە ڕەنگی داوەتەوە، سەرچاوە لەم ڕووەوە لە هەموو بابەتێکی تری بەرهەمی ڕۆژهەڵاتناسی زیاترە. هەر لە سەردەمی مارکۆپۆلۆی ئیتالی (١٢٥٤ - ١٣٢٤) و زێرنگەری باڤاری جۆهان شیلتبیرگەر (١٣٩٤- ١٤٢٧) و گەڕۆکی هۆڵەندی لینديرت راوولف (١٥٧٣ گەشتی کردووە) کەرەستەیێکی زۆر کەوتۆتە ناوەوە لە بابەت جوگرافیای وڵاتی کوردەوارییەوە.

ئەو گەڕۆکانەی بە گشتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بە تایبەتی گەشتی کوردستانیان کردووە لە نەتەوە جیاوازەکانی ئەوروپا بوون، بەڵام زۆربەیان ئینگلیز بوون، بە تایبەتی ئەوانەی گەشتی ناوچەکانی کوردستانی خوارووییان کردووە. لە ڕووی پیشە و کاریشەوە ئەمانە بازرگان و میسیۆنێر و سیاسی و سیخوڕ و نێرراوی بوون، لە ناو ئەمانەش دا هی وا هەبووە کە حەزیان بە سەفەر و گەشت بووە و بۆ مەبەسی تر نەهاتوون.

ئەو کەرەستانەی لە ژێر دەستمان دایە دەکرێ بەسێ بەشەوە:

(أ) بەشێکیان پێوەندییێکی ڕاستەوخۆیان بە کورد و کوردستانەوە نییە، گەڕۆکەکان مەبەسیان بە تەنیا گەشتی وڵاتی کوردەواری نەبووە، بەڵکو بە سەری دا تێپەر بوون، ئەمانە وەکو دەردەکەوێ شارەزاییشیان لە کورد نەبووە، بۆیە کەوتوونەتە هەڵەی گەورەوە. لە گەشتەکانیان دا زۆر باسی کوردییان نەکردووە، بەڵام ئەوەندە هەیە ئەم جۆرە کەرەستەیە لە ڕۆژهەڵاتناسی دا لە هەموو کەرەستەیێکی تر زیاترە.

(ب) بەشەکەی تریان، مەبەسیان چەند وڵاتێک بووە، لەمانە کوردستانیشی تێدا بووە، لەبەر ئەوەیە فەسڵ و باسی تایبەتییان بۆ وڵاتی کورد تەرخان کردووە و زانیارییێکی زۆریان داوەتە دەست، بۆ بەڵگە گەشتنامەکانی ڕاولینسون و فرەیزەر و نیبۆر و دانیبێکوڤ و دیتیل و بیریزین و خانیکۆڤ لەم بابەتەن.

(ج) بەشێکی تری گەڕۆکەکان مەبەسی بنچینەییيان وڵاتی کوردەواری بووە و سەر

پێ‌یی باسی وولاتەکانی دیکەیان کردووە کە لە دەوروبەری کوردستان بوون. زۆربەی گەڕۆکی لەم بابەتە ئینگلیز دەگرێتەوە وەکو: ریچ و سۆن و ئێدمۆندس و هی‌تر.

ئەو گەڕۆکانەی زانیاری و تێبینی‌ی ناماقوولّیان لە بابەت کوردەوە بلاوکردۆتەوە ئەگەر چی ژمارەشیان کەمە. بەلاّم تا پلەیێک تەئسیری لە سەر ئەو ڕۆژهەلاّتناس و کوردناسانە کردووە کە لە دووای ئەوانا پەیدا بوون، ئەم تەئسیرە بە زۆریش سەلبی و ڕەشبینی بووە، بەلاّم هۆی ئەم زانیاری‌یانە بە زۆری دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی ئەم گەڕۆکانە ئەوروپایین و بە ئایین دیانن، هەرچی چۆنێ بێ سۆزی مەزهەبی‌یان بووە، جا لەبەر ئەوەی زۆربەی هەرە زۆری کوردیش موسولّمانن، ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی بە چاوێکی ڕاستەوە تەماشای کورد نەکەن، وە ئەوەی زیاتریش بووەتە هۆی ئەمە ئەوەیە کە کوردەکان هاوسێ‌ی ئەرمەنەکانن، یاخود لەو سەردەمانەدا و تا پاش جەنگی جیهانی‌ی یەکەمیش ئەرمەن لە وولاّتی کوردەواری دەژیان، ئیتر لەبەر ئەوەی ئەمانە دیانن گەڕۆکەکان لە سەر حسێبی چاکەی ئەرمەنەکان بیروڕای خراپیان بەرامبەر کورد دەر دەبڕی، خۆ ئەگەر خراپێک لەگەلّ گەڕۆکێک بکرایە مەسەلەی ئایینی و مەزهەبی دەهاتە ناوەوە. دیارە کوردیش زۆر جار بە چاوی ڕێزەوە تەماشای هەندێ لە گەڕۆکەکانی نەکردووە، لەناو ئەمانە میسیۆنێرەکان ئەوانەی پڕۆپاگەندەیان بۆ ئایینی دیانی دەکرد و کورد ئەمەی بە دژی ئیسلام لە قەلّەم دەدا.

۲ - مێژوو

لە سەدەی هەژدەمینەوە زانایانی ئەوروپا خەریکی مێژووی کورد بوون. ڕەنگە لەم لایەنەوە کاریان لە هەموو مەبەسەکانی تر زیاتر بوو بێ، بەلاّم بە گشتی نەیانتووانیوە مێژووی میللەتی کورد بە درێژایی ڕۆژگار بنووسنەوە، ئەوەی کردبێتیان ئەوە بووە مەسەلەی بچووکی ناوچەیی‌یان وەرگرتووە، ئەگەر هەمووی کۆبکرێتەوە دیسانەوە وێنەی ڕاستەقینەی مێژووی کورد ناکەوێتە بەرچاو. هۆی ئەمە کەم شارەزایی‌یان بووە. جگە لەوە لە سەرەتاوە پسپۆری وایان نەبووە شارەزای مێژووی کورد بوو بێ. تەنیا لەم دووایی‌یەدا نەبێ زانای وا هەلّکەوتووە کە تا پلەیێک لە مەسەلەکە بگەن. ئەمانە لە یەکێتی‌ی سۆڤیەتی کۆن و بەریتانیا دەبینرێن ئەگەر چی بیروڕای ئەم زانایانە لە هەندێ شت یەکتری ناگرێتەوە.

لە بابەت مێژووی کۆنی کوردەوە، یاخود ڕاستتر کولتووری کۆنی کوردەوە کارێکی تایبەتی کە بۆ ئەم مەبەسە تەرخان کرا بێ نەهاتۆتە ناوەوە. کوردناس و ڕۆژهەلاّتناسەکانی

ئەوروپا هەمـوویان ئەوانەی باسی مـێـژووی کـوردیان کـرد بێ، یاخـود بە گـشـتی باسی کـوردیان کـرد بێ لە مـێـژووی کۆنی کـورد دوواوون، بەڵام کـەمـیـان شـتی تازەی داوەتە دەستەوە، زۆربەیان زانیاریان لە یەکتری وەرگرتووە، زانیاری‌یەکانیش هەر ئەوانەن کە هەمـوو لایێـک دەیزانن. تا ئێـسـتـا کـارێکی تایبـەتی بۆ مـێـژووی کـۆنی کـورد نەهاتۆتە ناوەوە. ئەوە نەبێ لە کـاتی خـۆی دا ن. ی. مـاڕی بە ناوبانـگ نامـەیێکی زانسـتی لە بابەت نەژاد و کولتووری کۆنی نەتەوایەتی‌ی کوردەوە بڵاو کردەوە. بەناوی "جارێکی تر لە بارەی ووشـەی «چەلەبی»یەوە" (هەندێ تێـبـینی لەسـەر مـەسـەلەی تەئسـیـری کـولتـووری نەتەوەی کورد لە مێژووی ئاسیای ناوەڕاست)، (١٩١٢).

هەروەها أ. ل. ڤیلچێڤسکی‌ش کتێبێکی تایبەتی‌ی بۆ ئەم مەبەسە دانا بەناوی "کورد - تێبینی لە مێژووی نەژادی میللەتی کورد، (مۆسکۆ - لینینگراد، ١٩٦١). ئەم کتێبە لە رووسی‌یەوە کـراوە بە کـوردی و لەلایەن دوکـتـۆر رەشـاد مـیـرانەوە لە سـاڵـی (١٩٩١) بڵاوکراوەتەوە.

هەرچی مـێژووی تازەشە کـەرەستـە و سـەرچاوەیێکی یەکـجار زۆر لە ناوەوەیە، نەوەکو تەنیا باس و ووتار لە سەر هەندێ شتی بچووکی ناوچەیی بەڵکو باسی گەورەشی تێدایە. جگە لەوەی کـە بە کـتـێـبیش بڵاوکـراونەتەوە. لەمـانە کـوردناس و ڕۆژهەڵاتناسانی وەکـو مینۆرسکی و نیکیتین و ئەدمۆندس و سافراستیان و دوگلاس و خالفین و لازاریڤ دەوری باڵایان بووە.

هەر لە پاڵ مـەبەسی مـێـژووی کـورد کـوردناسـەکـان بایەخـێکی تایبـەتی‌یان بە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئەتنۆگرافیـای کورد داوە، ئەمـەیان ئەدگاری ناوچەیی سەربەخۆی پێوەیە، واتە هەر ناوچەیێـک گـەورە بێ یا بچـووک، کـۆمـەڵێک کـولتـووری مـادی و گـیـانی‌ی تایبـەتی‌ی خۆی هەیە لە جیـاوازی‌ی جل و بەرگ و کەلوپەل و ناومـاڵ و شێـوەی ژیان بە گشـتی. لێرەدا کورد بە تایبەتی و نەتەوەکانی ڕۆژهەڵات بە گشتی ئەم لایەنەی کولتووری نەتەوەیان پشت گوێ خسـتـبوو، تا ئێـسـتـاش بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەدراوە، ئەگـەر چی کـورد هەر لە پاش جـەنگی گـێـتی یەکـەمـەوە دەرکی بەوەش کـرد کـە دەبێ فـۆلکلۆری نەتەوەیی خۆی بناسێ. دەرکی بەوەش کرد کە ئەتنۆگرافیـا ڕووداوێکی مادی و گیـانی‌ی ڕاستـە لە هەمـوو نەتەوەیێـک دەبێ بپارێزرێ و لێ‌ی بکۆڵرێتـەوە. بەڵام بە داخـەوە ئەگـەر هەنگاوی لێکۆڵـینەوە لە فـۆلکلۆر هەندێ فـراوان بوو بێ، دەتوانین بڵـێین لە ئەتنۆگرافـیـا هەر نەبووە. ئەوەی هەشبێ وەکو هەوڵەکەی مەلا مەحمـوودی بایەزیدی ئەوا لە سەر داوای

ژابا بووە، ژاباش وەکو دەزانین ئەوروپاییەیە و نرخی ئەم جۆرە شتانەی زانیوە بۆ دووا ڕۆژ.

٣- بزووتنەوەی نەتەوایەتیی تازە و ژیانی سیاسی وکۆمەڵایەتیی تازەی کورد:

سەرچاوەی ئەوروپایی لەم لایەنەوە بە گشتی بریتییە لە ووتاری سیاسیی کە لە ڕۆژنامەکانی ئەوروپا دا بڵاوکراونەتەوە، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمەوە ئەگەر ڕووداوێک لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕووی دابێ کەوتۆتە سەر لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی ئەوروپا، لەو ساوە پەیامنێریان بووە، پسپۆری تایبەتییان بووە لە سیاسەتی ڕۆژانەی ئەو سەردەمەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەگەر چاوێک بە ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمەی ئەوروپا بە تایبەتی بەریتانیا دا بگێڕین باسی شەڕ و شۆڕەکانی لە نێوان ئێران و عوسمانلی، ڕووس و ئێران و عوسمانلی و هیتر دەخوێنینەوە..

کورد لەم مەیدانە دا دەوری باڵای بووە. کەرەستە لەم لایەنەوە وەنەبێ تەنیا ڕۆژنامەگەری بێ، بەڵکو باس و ووتار و جارجارە کتێبیش بۆ ئەم مەبەسە بڵاوکراوەتەوە. جا بە گشتی ئەگەر بمانەوێ سوود لەم سەرچاوانە وەربگرین دەبێ ووشیارانە وەریان گرین و تێیان بگەین و بەکاریان بهێنین. وە بەپێی ئەوەی ئەم باسانە سیاسین دەبێ خاوەنەکانیان ڕەچاوی چاکەی خۆیان یا ئەو لایەی بۆی دەنووسنەوە بکەن، گەلێ هۆی تریش هەیە کە ئەم بیر و ڕایانە زۆر جار لەگەڵ بیروڕای خوێندەوار و ڕۆشنبیری کورد یەک نەگرنەوە. لەبەر ئەوە پێویستە لەسەرمان ڕەچاوی ئەم شتانە لە نووسینەکانیان دا بکەین:

١- لە بنج دا بۆ چاکەی دەوڵەتێک دەنووسرێتەوە، واتە سیاسەتی ئەو سەردەمەی دەوڵەتێکی دیاری کراو چییە، دانەر بە تایبەتی ئەگەر هاووڵاتی ئەو دەوڵەتە بێ ڕەچاوی چاکەی ئەو دەکا.

٢- ئەگەر وا ڕێک بکەوێ کە چاکەی دەوڵەت لە کار و کردەوەییێکی دا لەگەڵ چاکەی کورد یەک بگرنەوە، ئەوا نووسەر لەو کاتەدا لایەنگری کوردەو لە دووایی دا فڕ و فێڵ دەردەکەوێ و دەکەوێتە ڕوو. خۆ ئەگەر چاکەی دەوڵەت لەگەڵ کورد ڕێک نەکەوێ ئەوا بیروڕاکان هەموویان دژی چاکەی کورد دەبن.

٣- هەندێ جار خۆ ماندوو ناکرێ لە نووسین، هەروەها زانیاری هەڵە وەردەگیرێ، لە غەیری کورد، یا دوژمنانی کورد، ئەمە دەبێتە هۆی هەڵخەڵەتاندن، کە ڕەنگە ئەو دەوڵەتە ئەوروپایییەی مەبەسیشی بێ کە ڕووداوەکان دەبێ وابن وەکو نووسراونەتەوە بەڵام لەبەر ئەوەی ڕاست نین، بە چاکی نازانێ.

٤- ئایین

لەوانەیە ئەوروپاییەکان لە هەمووی کەمتر باسی ئایینی موسوڵمانییان کرد بێ، کە پێوەندییێکی زۆری بە کوردەوە هەیە و زۆربەی کوردیش لە سەر ڕێ و شوێنی ئەو ئایینەن، ڕەنگە ئەمەش لەبەر ئەوە بێ چونکە باس کردنی ئەم ئایینە لەگەڵ عەرەب دا بەجێ تر بێ، چونکە ئایینەکە لە عەرەبستان سەری هەڵداوە و هەموو شەعائیرێکیشی بە زمانی عەرەبییە.

کوردناسانی ئەوروپا دەورێکی باڵایان بینیوە لە لێکۆڵینەوە لە ئایینی ئێزدی و ئەهلی هەقی یارسان. ئەم لێکۆڵینەوانە تەنیا نرخی ئەوەیان نییە کە لایەنی گیانی هەندێ لە کوردەکان ڕوون دەکەنەوە، بەڵکو نرخێکی یەکجار زۆریان هەیە لە لێکۆلینەوەی ئەدەبی کوردی چونکە زمانی رەسمی ئەم ئایینانە بووە، هەروەها نرخێکی گەورەتریشیان هەیە بۆ لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی، چی مێژووی زمانی کوردی، وە چی تەرکیبی ناوەوەی زمان و دەستووری زمان، چونکە ئەو تێکستە ئایینییە کۆنانە سەرچاوەی یەکەمن بۆ ئەم مەبەسە.

بیر و ڕامان بەرامبەر کردەوەی ئەوروپاییەکان

لە دووای پیشان دانی جموجۆڵی لێکۆڵینەوە لە کورد لە ئەوروپا و دەست نیشان کردنی کارە گرنگە بنچینەییەکان، بێ گومان دەتوانین وێنەی مێژووی ئەم مەسەلەیە بخەینە ڕوو. دیارە لە کوردناسی دا کەموکووڕی هەبووە، زۆر یا کەم، ئەمەش لە ئەنجامی هۆی تایبەتی و دیاری کراو بووە.

بەلای ئێمەوە هۆی ئەمە بە گشتی دووانن:

١- بیروڕای گشتی ئەو زانایانەی خەریکی ئەم مەسەلەیە بوون.

٢- پلە و جۆری زانینیان و زانیاریی گشتییان لە زمانی کوردی و مێژووی کولتووری کورد.

لە یەکەم دا زاناکان ڕەچاوی چاکەی چینی دیاری کراو دەکەن، بە ئانقەست و هوشیاری ڕاستیی مێژووی کولتووری نەتەوەی کوردیان دەرنەدەخست، ئەمەیان هەمووی بە سوود و چاکەی سیاسی و ئابووریی وولاتەکانی خۆیان دەبەستەوە.

لە دووەم دا زانایانی ئەوروپا لە دەوری زانینی کەم و دیاری کراوی خۆیان دا

دەسوورانەوە، ئەم زانیاری‌یانەیان نەوەکو کەم بوو، بەڵکو سەر پێ‌یی و قووڵیش نەبوو، بۆیە بە تەواوی مێژووی کولتووری کورد لە مێشکیان دا نەچەسپی بوو. ئەمە هەمووی بوو بە هۆی ئەوەی گەلێ هەڵە لە لایەن زانایانی ئەوروپاوە بکرێ لە بابەت زمان و ئەدەبی کوردی و بە گشتی کولتووری نەتەوایەتی.

بەم جۆرە ئێمە دەتووانین لە بارەی کاری ڕۆژهەڵاتناسانی ئەوروپا لە مەیدانی کوردناسی دا بگەینە ئەم بیروڕاو ئەنجامانە:

١- هەندێ لە زانا ئەوروپایی‌یەکان بە تەواوی لە زمانی کوردی نەگەیشتبوون، لەبەر ئەوە بوو لە بنج و بناوانیشی نەگەیشتبوون، بۆیە کەوتبوونە هەڵەوە، وایان دەزانی زمانی کوردی شێوەیێکی زمانی فارسی‌یە. ئەو کتێبانەی بۆ فێر بوونی زمانی کوردی‌یان دانا بوو لە ژێر ڕۆشنایی دەستووری زمانی کوردی دانرا بوو، هەندێ لە زانا ئینگلیزەکان لە ژێر ڕۆشنایی دەستووری زمانی ئینگلیزی دەیانڕووانی‌یە زمانی کوردی. بە هۆی نەزانینیان نەیانتووانی ئەدەبی کوردی بگەیێننە ئەو پلەیەی هەیەتی. ئەمە و نەبوونی سەرچاوەی ئەدەبی کوردی لە ژێر دەستیان بووە هۆی ئەوەی بەڵگەی فۆلکلۆری بەکار بهێنن بۆ مەبەسی زمانەوانی و دەستووری زمانی کوردی. ئەمە هەمووی بوو بە هۆی ئەوەی بیروڕای ڕاستیان نەبێ لە بابەت ئەدەبی کوردی‌یەوە و لە پلەی تایبەتی‌ی خۆی داینەنێن.

٢- لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی لە لایەن زانایانی ئەوروپا لە بنج دا بۆ مەبەسی زانینی جۆری دروست بوونی زمانی کوردی نەبوو بە گشتی، بەڵکو بۆ مەبەسی هەندێ لایەنی تایبەتی‌ی زمانەکە بوو، یا هەندێ مەسەلەی بچووکی زمانەوانی یا دەستووری زمان، بۆیە زانیاری‌یان لە بابەت زمانی کوردی وەکو ڕووداوێک ڕێکوپێک نەبوو.

جگە لەمە ماوەی لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی تەسک بوو، ئەمە ناوچەی جوگرافی بچووکی گرتبووەوە، لە دیالێکتە بچووکەکانیان دەکۆڵی‌یەوە. ئەگەر بێت و هەموو ئەم لێکۆڵینەوانە کۆبکەینەوە بە ڕاستی ئەمانە هەموو ناوچەکانی کوردستان ناگرنەوە، هەروەها بە تەواوی دەستووری زمانی کوردی و هەموو مەسەلەکانی زمانناسی نادەن بە دەستەوە. لەگەڵ ئەوەش دا ئەمە ئەوە ناگەیێنێ کە ئەم کارانە نرخێکی گەورەیان نی‌یە، بە پێچەوانە دەورێکی باڵایان بووە لە پێش خستنی کوردناسی، هەروەها وەکو کەرەستەیێکی بنچینەیی دەمێننەوە بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لە دوواڕۆژدا. هەرچی ئەدەبیشە،

ئەوتێکستانەی بۆ بەڵگەی زمانەوانی و دەستووری زمان بەکار هێنراوون لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا گەلێ گرنگن، چونکە پارێزراوون و خاسیەتی زمانی کوردی سەردەمی تۆمار کردنیان لەگەڵ خۆیان دا پاراستووە، ئەمانە دەبنە سەرچاوە بۆ مێژووی ئەدەبی کوردی.

٣- لەو کاتەی کە بە چاوێکی شانازییەوە تەماشای ئەو تێکستە فۆلکلۆرییانە دەکەین کە کوردناس و ڕۆژهەڵاتناسە ئەوروپاییەکان تۆماریان کردووەو بڵاویان کردۆتەوە، پێویستە ئەوەش بزانین کە هەندێ جار ئەم تێکستانەیان لە زاری کوردەوە وەرنەگرتووە، جگە لەمە شێوەی تۆمار کردنیشیان قورسە، چونکە هەر زانایێک ترانسکریپتی تایبەتی خۆی لە سەر بنچینەی ئەلفو بێی لاتینی داناوە، واتە ئەلفو بێیێکی تایبەتی نەبووە تێکستەکانیان پێ تۆمار بکەن، ئەمەش دیارە هەندێ جار دەبێتە هۆی ئەوەی شێوانێک لە ڕووی فۆنێتیکەوە پەیدا ببێ. هەر لەبەر ئەوەش بوو بۆ ماوەیێکی زۆر زمانناسەکان نەیانتوانی تەحلیلی فۆنێتیکی زمانی کوردی بکەن. بەلای ئێمەوە چاکترین ترانسکریپت بۆ زمانی کوردی دانرابێ ئەوەیە کە ڕۆژهەڵاتناسی فرەنسی ڕۆژی لیسکۆ تێکستەکانی پێ تۆمار کردووە.

٤- ناوچە جیاوازەکانی کوردستان بە پێی چاکە و دەسەڵاتی وڵاتە پێشکەوتووەکانی ئەوروپا دابەش کرا بوون، واتە ئەو ناوچەیەی کەوتبووە ژێر دەسەڵاتی وڵاتێکی پێشکەوتووی ئەوروپا زانایان و ڕۆژهەڵاتناسانی ئەو وڵاتە خەریکی ناوچەکە بوون. بەم پێیە هەرێمەکانی خوارووی کوردستان کەوتبوونە ژێر تەئسیری زانا و ڕۆژهەڵاتناسە ئینگلیزەکان، هەرچی ناوچەکانی سەرووش بوو کەوتبوونە ژێر تەئسیری زانا و ڕۆژهەڵاتناسە رووس و ئەڵەمان و فەرەنسزەکان.

لە پاش شۆرشی ئوکتۆبەر لێکۆڵینەوە لە کورد لە وڵاتی سۆڤیەتی کۆندا لە پێشانا خەریکی کوردەکانی وڵاتی سۆڤیەت خۆی بوو، ئینجا کوردناسی سۆڤیەت دەستی کرد بە لێکۆڵینەوە لە مێژووی کولتووری کورد وەکو نەتەوەیێک. جگە لەمەش لە وڵاتی سۆڤیەت زانا و کوردناس لە ناو کوردەکان خۆیان دا هەڵکەوت و شان بەشانی کوردناسەکانی تری سۆڤیەت کەوتنە کار، ئەمانە ڕۆڵەی نەتەوە جیاوازەکانی وڵاتی سۆڤیەتی پان و فراوان بوون.

٥- دیالێکتی گۆرانی و لوڕی زمانی کوردی بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەدراوە لە

کوردناسیی ئەوروپا، ئەو بەرهەمە کەمەی لەم ڕووەوە هاتۆتە ناوەوە هەندێ تێبینی و بیروڕای زانستی‌یانەی ئەم کوردناس و ڕۆژهەڵاتناسانەن: ژووکۆڤسکی، مینۆرسکی، سۆن، ئەدمۆندس و هی‌تر.

٦- لە ساڵانی جەنگی دووەمی گێتی و پاش جەنگ بەگشتی زانایان و ڕۆژهەڵاتناسانی ئەوروپا ئەوانەی خەریکی کورد بوون پێوەندی‌یان لەگەڵ زانایان و ڕۆشنبیرانی کورد لە کوردستان دا نەبوو، کەچی بە پێچەوانەوە هەندێ لە زانایانی کورد ئاگاداری‌یان لە هەموو ئەدەبیاتێکی کوردناسیی ئەوروپا هەبوو، ئەمە بووە هۆی ئەوەی کارەکانیان زانستی و بەهێز بێ.

لە دووایی دا دەڵێین: بۆ بەهێز بوونی کوردناسیی ئەوروپا پێویستە پێوەندی‌یێکی زانستیی بەهێز لە نێوان کوردناسەکان و زانایانی کورد خۆیان دا هەبێ، بەمە بەرهەمی زانستی و نزیک لە ڕاستی دەکەوێتە ناوەوە.

ڕۆژنامەگەری کوردی

لە دووا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم نەتەوەی کورد یەکێک بوو لە نەتەوە دوواکەوتووەکانی هەر دوو دەوڵەتی عوسمانلی و ئێران، زیاتر لە میللەتانی تری ژێر دەست ژەهراوی چەوساندنەوەی دەچێشت، ئەمە بووە هۆی ئەوەی عاشقی سەربەستی و ڕزگاری بێ. ڕۆشنبیر و خوێندەواری کورد ڕێبەری ئیدیۆلۆجیەتی بزووتنەوەی ڕزگاریی نەتەوایەتیی کورد بوون، ئەمانە لە ئەستەموول و ناوچە جیاوازەکانی نیشتمانیان خەباتیان دەکرد، هەندێ کۆمەڵە و ڕێکخراویان پێکەوە نا. لەگەڵ ئەوەی ئامانج و بەرنامەی ئەم ڕێکخراوانە جیاواز بوو، بەڵام هەموویان لە ژێر دروشمی «ڕزگاریی خاک و بەختیاریی نەتەوە» کۆدەبوونەوە.

پەیدا بوونی ڕۆژنامەی کوردی

لەگەڵ پەرەسەندنی بزووتنەوەی ڕزگاری نەتەوایەتی کورد ڕۆژنامەگەری کوردیش پەیدا بوو. ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی - سیاسی و ڕۆشنبیری بایەخیان بە مەسەلەی سەربەستیی سیاسی کورد دەدا و لەگەڵ لێکۆڵینەوەی مێژووی و کولتووری میللەتی کورد و ئەدەب و زمان و فۆلکلۆر بە یەکتری‌یان دەبەستەوە. جگە لەمە بایەخیان بە بڵاوکردنەوەی یادگاری ئەدەبی کۆن دەدا چونکە ڕەنگدانەوەی مێژووی بەرزی میللەت بوو، لە دووایی‌دا ئەمە

دەبوو بە هۆی چاندنی هەستی نیشتمان پەروەری لە گیان و دەروونی رۆڵەی میللەت دا.

بڵاوکردنەوەی شیعری نیشتمانی کە بە سەر میللەت و وولات هەڵدەڵێ، ووتاری هەمەجۆر لە بابەت ژیان و بەسەر هاتی ناودارە گەورەکانی کورد وەکو سەلاحەدین و کەریم خانی زەند و بەدرخان پاشا و ئەورەحمان پاشای بابان... هتد، ووتار لە بابەت پێویستیی دروست کردنی ئەلفو بێی کوردی و گەلێ شتی تریش... ئەمانە هەموویان لە پێناوی مەسەلەی نیشتمانی کورد بوون، مەبەس لەمە ئەوە بوو کە میللەتی کورد میللەتێکی سەربەخۆیە، مێژوو و زمان و ئەدەبی تایبەتیی خۆی هەیە.

لە دایک بوونی رۆژنامەگەری کوردی دەگەڕێتەوە ساڵی ١٨٩٨ لەو کاتەی کە لە قاهیرە یەکەمین رۆژنامەی سیاسی کوردی بە ناوی «کوردستان» بڵاوکرایەوە. لەو سەردەمەدا هێشتا رێکخراوی سیاسی - کۆمەڵایەتیی گەورە و پتەوی کوردی پەیدا نەبوو بوو. لەم ماوەیەدا وورده کۆمەڵەی کوردی لەم لاو ئەولا پەیدا بوو بوون بەڵام پێوەندییێکی ئەوتۆ لە نێوانیان دا نەبوو. رۆژنامەی «کوردستان» بووە شانۆی هەموو هێزە نیشتمان پەروەرەکان.

لە دووایی دەیەکانی سەدەی بیستەم بەم لاوە هەندێ رۆژنامە و کۆواری تری کوردی پەیدا بوون. وەزعی نالەبار و سەختی ژیانی رۆژنامەی «کوردستان» رەنگی دابووەوە لە ژیانی رۆژنامەگەری کوردی بە گشتی. بڵاوکەرەوەکانی سەربەست نەبوون لە هەڵسوکەوتیان، پێویست بوو رێبازێکی وا دەست نیشان بکەن تا رادەیێک لەگەڵ ئیدیۆلۆجیەتی کاربەدەستانی سەرەوەی دەوڵەتی عوسمانلی رێک بکەوێ، بۆ ئەمە دەبوو زۆر ووشیار و ئاگادار بن. هەموو شتێکی دەوڵەت بوو بوو بە چاو و شوێن چاپەمەنیی کوردی کەوت بوو، بەڵام خەڵکی کورد بە گیانی نیشتمان پەروەری چاپەمەنی و بڵاوکراوەی خۆی پەروەردە دەکرد. رۆشنبیر و خوێندەواری کورد بە هەموو هێز و تووانایانەوە هەوڵیان دەدا پارێزگاریی رۆژنامە و کۆواری کوردی بکەن و پێشی بخەن. گەلێ جار هەوڵیان دەدا کە هەندێ لاپەڕەی بەشێ لە رۆژنامە و کۆوارەکان بە زمانی تریش بنووسن، نووسەری رۆژنامەکان هەلیان دەرەخساند بۆ ئەوەی باسی ئایین بکەن، وەکو ئەوەی کە کوردیش موسوڵمانە و یەکێکە لەو نەتەوانەی کە کۆمەڵە (جامعە)ی ئیسلامی پێک دێنن، لەبەر ئەوە وا چاک بوو کە هەندێ جار رۆژنامە و کۆواری کوردی ووتار و هەواڵ بە تورکیش چاپ بکەن. ئەم دیاردەیە لە رۆژنامە و کۆوارەکانی «کوردستان -

١٨٩٨» ، «کورد - ١٩٠٧» ، «ڕۆژی کورد - ١٩١٣» ، «بانگی کوردستان - ١٩٢٢» و «ڕۆژی کوردستان -١٩٢٢» دەردەکەوێ.

لە ناوەڕاستی بیستەکانی سەدەی بیستەم کە کوردستان پارچە کراو سنووری سیاسی دانرا، پێوەندیی لە نێوان مەڵبەندەکانی چاپ کردنی ڕۆژنامە و کۆواری کوردی پچڕا. لە تورکیا بە تەواوی چاپەمەنیی کوردی قەدەغە کرا.

ڕۆژنامە و کۆواری کوردی ئێران

لە بیستەکانی سەدەی بیستەم ڕۆژنامەگەری کوردی لە ئێرانا نەبوو، تەنیا ئەوە ناڵێین هەندێ چاپەمەنیی نهێنی ڕێکخراوە جیاوازەکانی کوردی نەبێ.

عەبدولڕەزاق بەدرخان لە ساڵی ١٩١٢ لە شاری وورمێ هەوڵی داوە کۆواری «کوردستان» بڵاو بکاتەوە، بەڵام تا سەر نەیتووانیوە کاری تێدا بکا، ئیتر کاروباری کۆڤارەکە کەوتۆتە ئەستۆی دەسەڵاتی سمکۆ ئاغای شکاک، تا ساڵی ١٩١٤ بەردەوام بووە.

ڕۆژنامەگەری کوردی لە کوردستانی ئێران دا لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتیدا پەیدا بوو، لەو کاتەی کە بزووتنەوەی ڕزگاریی نەتەوایەتیی بە تایبەتی لە ناوچەی مەهاباد دا بەهێز بوو. لەو سەردەمەدا لە کوردستانی ئێران هەندێ ڕۆژنامە و کۆواری نەتەوایەتیی کوردی دەرچوو، لە ناو ئەمانەدا کۆواری «نیشتمان» جێگەی دیاری هەبوو.

لە ماوەی هەڵچوونی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد لە ئێران و تەمەنە زۆر کورتەکەی کۆماری کوردستان، کۆمەڵێکی زۆر لە کۆواری کوردی بڵاوکرانەوە، زۆریان تاقە ژمارەیێک یا یەک دوو ژمارەیان لێ دەرچووە. لە ناو ئەو ڕۆژنامە و کۆوارانەی تا ڕادەیێک خزمەتی ڕۆشنبیری و ئەدەبی کوردییان کردووە پێویستە پەنجە بۆ «گڕوگاڵی منداڵانی کورد -١٩٤٥» درێژ بکرێ، ئەوەی جێی سەرنج ڕاکێشانە لەم ماوەیەدا ئەوەیە کە ئەم کۆوارە پێوەندیی بە منداڵانەوە نییە، هەر وەکو ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ترە. هەروەها کۆواری «کوردستان -١٩٤٥» دەورێکی دیاری هەبوو لە ووشیار کردنەوەی خەڵکی و پیشان دانی داهێنانی هەرە جووان لە ئەدەبی کوردی. لە ٢١ی مارتی ١٩٤٦ لە شاری بۆکان گۆواری «هەڵاڵە» بڵاوکرایەوە، ئەمە ئۆرگانی لقی ڕێکخراوی لاوانی کوردستانی ناوچەی بۆکان بوو.

لە پاش ڕووخاندنی کۆماری کورد و لە سێدارەدانی سەرۆکەکانیان باری ژیانی کورد لە هەموو ڕوویێکەوە کەوتە لێژییەوە. تیرۆری بنەماڵەی پەهلەوی زیاتر باڵی بە سەر کۆمەڵی کورد دا کێشا، بەم جۆرە ڕۆژنامەگەری و چاپەمەنیی کوردی ئێران کەوتە ئاوارەیی لە دەرەوەی خاکی نیشتمان.

ڕۆژنامە و کۆواری کوردی عیراق

ڕۆژنامەگەریی کوردی لە عیراق هەمیشە لە پێش چاو بووە، هەڵبەز و دابەزی بووە بەڵام قەت نەکوژاوەتەوە. سانسۆری میری چاوی نەترووکاندووە لە عاست ڕۆژنامە و کۆواری کوردییەوە، دەسەڵاتی میری بۆی نە دەکرا بە تەواوی قەدەغەی بکا هەروەها نەشی دەویست بە ئارەزووی خۆی بکەوێتە کار. بە تایبەتی میری زیاتر ڕەچاوی ئەو بیر و ڕایانەی دەکرد کە پێوەندییان بە هەستی نەتەوایەتییەوە هەیە.

ڕۆژنامە و کۆواری کوردی لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە بە تیپ و ئەلفو بێی جیاجیا بڵاو دەکرایەوە، ئەمە بووە هۆی ئەوەی لە هەموو ناوچەکانی کوردستان دا سوودیان لێ وەرنەگیرێ. تا بیستەکانی سەدەی بیستەم لە وڵاتی عوسمانلی (لە ئێران و عیراق تائێستا) ڕۆژنامەگەری کوردی ئەلفو بێی عەرەبی بەکار دەهێنا لە نووسینی زمانی کوردی دا. کەچی ڕۆژنامەگەری و چاپەمەنی کوردی لە سووریا و چاپەمەنیی کوردە ئاوارەکانی کوردستانی تورکیا لە دەرەوە ئەلفو بێی لاتینییان بەکار دەهێنا لە نووسینی کوردی دا. کوردی یەکێتیی سوڤیەت لە پاش شۆرشی ئۆکتوبەرەوە تا جەنگی دووەمی گێتی ئەلفو بێی لاتینییان بەکار دەهێنا، لە پاش جەنگی دووەمەوە چوونە سەر ئەلفو بێی سیریلی.

ڕۆژنامەگەری کوردی گشتی بوو، واتە هەموو کۆوارێکی کوردی لە یەک کات دا کۆمەڵایەتی - سیاسی، ئەدەبی و زمانەوانی، زانستی و هونەری بوو، مەیدانی هەموو زانستی و زانیارییەکان بوو. لە هیچ لایێکی کوردستان تا ساڵی ١٩٥٩ ڕۆژنامەیێکی کوردی ڕۆژانەی سیاسی بڵاونەکراوەتەوە. لە چلەکان و پەنجاکان دا، هەندێ ڕۆشنبیری کورد، خەباتێکی بێ ووچانیان کرد بۆ ئەوەی ڕۆژنامەیێکی سیاسی - کۆمەڵایەتی وەدەست بێنن، بەڵام هەرگیز نەیانتووانی ئەم ئاواتە بهێننەدی. تەنیا لە پاش شۆرشی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ حوکومەتی تازەی عیراق ڕێگەی ئەوەی دا کە دوو ڕۆژنامەی سیاسی - کۆمەڵایەتی بە زمانی کوردی بڵاو بکرێنەوە، ئەمانە یەکەمیان ڕۆژنامەی

«خەبات» بوو - ئۆرگـانی پارتی دیموکـراتی کـوردسـتـان - ژمـاره یەکـەمی لە ٤ی مـارتی ١٩٥٩ لە بەغـدا بڵاوکـرایەوە. دووەمـیـان ڕۆژنامـەی «ئازادی» بوو - ئۆرگـانی پارتی کـۆمـۆنیـسـتی عـیـراق - ژمـاره یەکـەمی لە ڕۆژی ١ی مـایسی ١٩٥٩ لە کـەرکـووک بڵاوکرایەوە. لە پاش تێپەڕ بوونی دوو ساڵ ئەم ڕۆژنامانە داخران.

بەشێکی زۆر لە ڕۆژنامەگەریی کوردی لە چلەکان و پەنجاکان بە شێوەیێکی نهێنی لە عـیـراق دا بڵاو دەکـرانەوە، ئەم ڕۆژنامـانە بە ڕێکوپێکی دەرنەدەچوون، لە کـاتی خـۆی دا بڵاو نەدەکـرانەوە، بە تایبـەتی لەو سـەردەمـانەی کـە دەسـەڵات بە هەمـوو هێـزی بەر بەرەکـانیی نیـشـتـمـان پەروەرانی کـوردی دەکـرد. دەوری کـۆمـەڵایەتی - سـیـاسی ئەم چاپەمەنییانە یەکجار گرنگ و بەرز بوو، ئەم ڕۆژنامانە مەسەلەی ستراتیجی و تاکتیکی خەباتی جەماوەریان بە ڕوونی دەخستە ڕوو، ئەمە کارێکی گەورە بوو بۆ پڕوپاگەندە لە ناو خەڵک و دەبووە هۆی تێگەیاندن و فراوان کردنی هەست و خوێندەواریی‌یان. لەم ماوەیە دا دەتووانین ناوی هەندێ لەم چاپەمەنییە نهێنییانە ببەین:

١- کۆواری «شۆرش» - ئۆرگانی پارتی کۆمۆنیستی کورد بوو.

٢- کۆواری «ڕزگاری» - ئۆرگانی پارتی ڕزگاریی کوردستان بوو، لە ساڵی ١٩٤٦ بڵاو دەکرایەوە.

٣- ڕۆژنامەی «ئازادی» - ئۆرگانی پارتی کۆمۆنیـستی عـیراق بوو لە ساڵی ١٩٤٥ بڵاو دەکرایەوە، لە ساڵی ١٩٥٦ ناوی بوو بە «ئازادیی کورد».

٤- ڕۆژنامەی «خەباتی کورد» - ئۆرگانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان بوو لە ساڵی ١٩٥٦ بڵاو دەکرایەوە.

یەکێ لە ئەدگارەکانی تری ڕۆژنامـەگەریی کـوردی ئەوە بوو هەندێ ڕۆژنامـە و کـۆوار بە دوو یا سێ زمان چاپ دەکران و بڵاو دەکرانەوە، بۆ ڕێکخراوە کوردییەکان ئاسانتر بوو کە کۆوار و ڕۆژنامە بە زمانی میریش چاپ بکەن، ئەمە دەبووە هۆی ئەوەی کەمتر دەسەڵاتدار حەساسیـەتی هەبێ بەرامبەر بە کورد، مەبەسـێکی گرنگی تریش بەم هۆیەوە دەگەیشـتە ئەنجـام ئەویش ئەوە بوو کـە ڕۆژنامـە و کـۆواره کـوردییەکـە بە دوو یا سێ زمـان دەردەچوو دەبووە هۆی ئەوەی نەتەوەی ئەم زمـانـانە شـارەزایی لە ژیان و مـێـژوو و ئەدەب و خوێندەواری و مەسەلەی نیشتمانی کورد لە کوردستانا پەیدا بکەن.

بۆ بەڵگە ڕۆژنامـەی «بانگی کـوردسـتـان -١٩٢٢» لە سلێـمـانی بە زمـانانی کـوردی و

فارسی و تورکی بڵاو دەکرایەوە، سەر نووسەری ئەم ڕۆژنامەیە مستەفا پاشا یامولکی بوو، نووسەری بەشی تورکی ڕەفیق حیلمی و نووسەری بەشی فارسی عەلی کەمالی باپیر بوو. یەکەمین ژمارەی ئەم ڕۆژنامەیە لە ڕۆژی ٢ی ئاغستۆسی ١٩٢٢ بڵاو کراوەتەوە. کۆواری «دیاری کوردستان» (١٩٢٥) لە بەغدا بە زمانانی کوردی و عەرەبی و تورکی لەلایەن ساڵح زەکی ساحیبقرانەوە بڵاو دەکرایەوە.

کۆوار و ڕۆژنامەی کوردی ڕەنگدانەوەی هیواو ئامانج و چاک کردنی باری ژیانی زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی کوردستان بوو، بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجە دەبوو بەربەرەکانی دوژمن بکا بەوەی جێگەی نیشتمان پەروەری لە ناو دڵی خەڵکی کورد بکاتەوە. وەکو نەتەوەییێکی چەوساوە هەمیشە مافی ئەوەی بووە چەوسێنەرەکانی ڕیسوا بکا و مافی خۆی لە پێش مافی هەموو کەسێکی ترەوە بێ با ئەو کەسە لەویش زیاتر تووشی نالەباری بوو بێ.

لە ماوەی جەنگی‌ی دووەمی گێتی و پاش جەنگ ڕۆژنامە و کۆواری کوردی زیاتر پێش کەوت و پەرەی سەند. لەو ساڵانە دا ڕێبازی پێشکەوتنخوازی زیاتر بەهێز بوو لەسەر لاپەڕەکانی چاپەمەنی دا.

مەسەلەی خەباتی ڕزگاریی نەتەوایەتی‌ی میللەتی کورد زیاتر بایەخی پێ دراو قووڵتر تەماشای دەکرا و لێی دەکۆڵرایەوە.

هەر لەو کاتە دا بەشی ئەدەبی ڕۆژنامە و کۆوارەکان بەهێزتر بوو لە ڕووی ناوەڕۆکەوە. ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە لەم ماوەیەدا گەلێ لە بەرهەمی نووسەر و شاعیر و خوێندەوارانی ئەورووپا وەردەگێڕدرایە سەر زمانی کوردی و لە چاپەمەنی دا بڵاو دەکرایەوە.

لە پاش شۆرشی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ دەرگایێکی تر کرایەوە، ڕێڕەوی ئەو کۆوار و ڕۆژنامانەی کە پێش شۆرش دەردەچوون گۆڕرا و گەلێ کۆوار و ڕۆژنامەی تازەش کەوتە ناوەوە. بەم جۆرە دەبینین شۆرش تەنیا کارێکی گەورەی لە ڕۆشنبیری کوردی عیراق نەکرد، بەڵکو بوو بە هۆی ئەوەی ئێران دەست بکا بە بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەییێکی هەفتەیی بە ناوی «کوردستان -١٩٥٩» بە تیپی عەرەبی لە تاران چاپ و بڵاو دەکرایەوە، ئەم ڕۆژنامەیە لە دژی هەموو بیر و باوەڕێکی کۆمەڵایەتی‌ی نوێ خوازی بوو، هەوڵی دەدا خەباتی چینایەتی و ڕزگاریی نەتەوایەتی لە ئێران کپ بکا. بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا ووتاری زانستی و ئەدەبی و هونەریی بە کەڵکی بڵاو دەکردەوە. ڕۆژنامەی

«كوردستان» ووتار و بەرهەمی بە هەموو دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی بڵاو دەکردەوە، ئەمە بووە بنچینە و سەرچاوە بۆ هێنانەدی مەسەلەی بەراووردی لە نێوان شێوەکانی زمانی کوردی، هەروەها مەسەلەی دروست بوونی زمانی یەکگرتووی ئەدەبی کوردی و دەستووری ڕاست نووسین.

پێویستە لێرەدا ئەوەش بووترێ کە بەشی هەرە زۆری مەسەلەی کولتوور و ڕۆشنبیری کوردی بە تایبەتی مەسەلەی زمانی کوردی لە سەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامە و کۆواری کوردی دا تەماشایان کراوە و جێ بەجێ کراوون. لەبەر ئەوەی کتێبی کوردی کەم و دەگمەن بوو ڕۆژنامەگەری کوردی ئەرکی کتێبی کوردی خست بووە سەر شانی خۆی. هەروەها ڕۆژنامە و کۆواری کوردی دەوری کتێبی قوتابخانەیی دەدی بۆ فێر کردنی زمانی کوردی بۆ نەخوێندەوار و نیوە خوێندەواری کورد.

ڕۆژنامە و کۆوارە گرنگەکانی کوردی

لەم ماوەیەدا باس لە هەندێ لە ڕۆژنامە و کۆوارە گرنگەکانی کوردی دەکەین بە تایبەتی ئەوانەی لە ڕوخسار و ناوەڕۆک ئەدگارێکی تایبەتی‌یان هەیە و زیاتر بایەخیان بە زمان و ئەدەبی کوردی داوە.

کوردستان (قاهیرە ١٨٩٨)

کوردستان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی‌یە، ڕۆژنامەگەری کوردی لەوەوە دەست پێ دەکا.

بۆ مێژوو دەبێ دوو قسەی ڕاست بخرێتە ڕوو: لە سەرەتای شەستەکان کە خاوەنی ئەم کتێبە لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی رووسیا خوێندنی بەرزی تەواو دەکرد ژمارە یەکەمی ڕۆژنامەی «کوردستان»ی لە نامەخانەی بەشی تورکە - مەنگۆلی لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی دا دۆزیەوە. دوور وولاتی و باری ژیانی سیاسی نیشتمان لەو سەردەمەدا، بڵاو کردنەوەی هەواڵی ئەم دۆزینەوەیەی دووا خست تا گەڕانەوەی بۆ نیشتمان لە سەرەتای ساڵی ١٩٦٨، وا بوو ڕۆژی ٢٢ی نیسانی ١٩٦٨ بە زمانانی عەرەبی و کوردی لە ڕۆژنامەی «التآخي = برایی» ئەم هەواڵە ڕۆشنبیری‌یە گرنگەی بڵاو کردەوە، پێشنیازیشی کرد کە ڕۆژی ٢٢ی نیسانی هەموو ساڵێک بکرێ بە جەژنی ڕۆژنامەگەری کوردی. لە پاش ئەمە دوکتۆر کەمال فوئاد لە هاوینی ساڵی ١٩٦٨ زۆربەی

هەرە زۆری ژمارەکانی لە ئەڵەمانیا دەست خست و لە ساڵی ۱۹۷۲ بە ڕێگەی ئۆفسێت بڵاوی کردەوە.

ژمارە یەکەمی «کوردستان» لە ڕۆژی ۲۲ی نیسانی ساڵی ۱۸۹۸ لە قاهیرە دەرچووە، خاوەنی میقداد مەدحەت بەدرخان بووە، دووا ژمارەی ئەوەی تائێستا لەبەر دەست دایە لە جنێڤ لە ١٤ی نیسانی ۱۹۰۲ بڵاوکراوەتەوە.

لە ژمارە شەشەمەوە کە جێی دەرکردنی لە قاهیرەوە گوێزراوەتەوە جنێڤ تا دووا ژمارەی لەلایەن عەبدولرەحمان بەدرخانەوە بڵاوکراوەتەوە. چارەنووسی ئەم ڕۆژنامەیە ئەوەبوو کە گەشتی شارەکانی قاهیرە و جنێڤ و لەندەن و فۆلکستۆن بکا. دەبوو لەو جێگە دوورانەوە لەو سەردەمەدا - کە هاتوچۆ کردن ئاسان نەبوو - بگاتە دەست خوێنەرانی کوردی لە کوردستان، چونکە بۆ ئەوان چاپ دەکرا.

بێ گومان ڕۆژنامەی کوردستان دەورێکی دیاری بووە نەک تەنیا لە ووشیار کردنەوەی لاوی کورد لە ڕووی کۆمەڵایەتی و سیاسی‌یەوە، بەڵکو کوردی فێری پیشەی ڕۆژنامەگەری کرد. دیارە دەوری هەرە باڵاشی خزمەت کردنی ئەدەبی کوردی بووە، نموونەی بەرهەمی ئەدەبی کوردی بڵاو کردۆتەوە، ئاشنایەتی لەگەڵ شاعیر و ڕۆشنبیرانی کورد پەیدا کردووە، زانیاریی بە نرخی لە بابەت زمان و ئەدەبی کوردی‌یەوە پێشکێش کردووە.

ژین (ئەستەمووڵ ۱۹۱۹)

ژین ڕۆژنامەیێکی هەفتەیی بوو، یەکەمین ژمارەی لە ڕۆژی ۲۷ی تشرینی دووەمی ساڵی ۱۹۱۸ لە ئەستەمووڵ دەرچووە. ڕۆژنامەکە بە زمانی کوردی و تورکی بڵاو دەکرایەوە، ووتارە سیاسی و کۆمەڵایەتی و مێژوویی‌یەکانی بە تورکی بڵاو دەکردەوە، لە بەشی کوردی‌یەکەش دا بایەخی بە تێکستی ئەدەبی دەدا بە تایبەتی شیعر. ئەم ڕۆژنامەیە لەلایەن کۆمەڵێک خوێندەواری کوردەوە دەردەهێنرا ئەوانەی لە ئەستەمووڵ دەژیان و دەیانخوێند. دووا ژمارەی ئەم ڕۆژنامەیە (ژمارە ۲۵) لە ۲ی تشرینی یەکەمی ۱۹۱۹ بڵاو کراوەتەوە. ڕۆژنامەی «ژین» زمانی بزووتنەوەی ڕزگاریی نەتەوایەتی کورد بوو، لە بەرنامە و تاکتیک و ستراتیجیی گشتی ئەم بزووتنەوەی دەکۆڵی‌یەوە.

ژیانەوە (١٩٢٤) – ژیان (١٩٢٦) – ژین (١٩٣٩) - (سلێمانی)

ژیانەوە ڕۆژنامەیێکی هەفتەیی بوو، بە زمانی کوردی و تیپی عەرەبی لەلایەن دەسەڵات بە دەستانی پاش ڕووخاندنی حوکوومەتی خوواروی کوردستان لە سلێمانی بڵاو دەکرایەوە. ژمارە یەکەمی لە ١٨ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٤ بڵاوکرایەوە، تاکو ساڵی ١٩٢٥ بەردەوام بوو، لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٦ ناویان گۆڕی و کردیان بە «ژیان»، ژمارە یەکەمی لە ٢١ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٦ بڵاوکرایەوە. تا ساڵی ١٩٣٤ زمانی شارەوانی شاری سلێمانی بوو. لە پاشانا لە ژمارە (٤٠٦)ەوە مافی چاپ کردنی درایە پیرەمێرد، ئەویش تا ساڵی ١٩٣٨ ژمارەی گەیاندە (٥٥٣) ئیتر میری ڕۆژنامەکەی داخست. لە پاشانا لە ساڵی ١٩٣٩ پیرەمێرد دەستی کردەوە بە دەرکردنی ڕۆژنامەکەی بە ناوی «ژین»، بە ڕاستی ئەم ڕۆژنامەیە بەردەوامی ڕۆژنامەکانی «ژیانەوە» و «ژیان» بوو.

یەکەمین ژمارەی ژین لە ٢٦ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣٩ بڵاوکرایەوە، دووا ژمارەی لە پێش کودەتای ڕۆژی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ کەوتە دەست خوێندەوارانیەوە.

ڕۆژنامەی ژین لەم ناوەدا و لەو سەردەمەدا تاقە ڕۆژنامەیێکی ئاشکرای کوردی بوو کە سەر بەهیچ ڕێکخراوێک و پارتییێک نەبوو، بڵاوکەرەوەی کە پیرەمێرد بوو مەسەلەی سیاسی و نەتەوایەتیی تیژی ڕۆژانەی باس نەدەکرد، بۆ ئەوەی ڕۆژنامەکەی لە داخستن بپارێزێ و بتوانێ خزمەتی میللەتی کورد بکا.

پیرەمێرد پرۆپاگەندەیێکی باشی ڕۆشنبیری و خوێندەواری و تەنویری لە سەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی ژین دا دەکرد. ڕۆژنامەکە ووتاری لە بابەت ژیانی خوێندەواری، پاک و خاوێنی و جووانیی شار بە تایبەتی شاری سلێمانی، جەژنە نەتەوەیی و ئایینییەکان، بە تایبەتی جەژنی نەورۆز و شتی تریش بڵاو دەکردەوە، ڕۆژنامەی ژین بایەخێکی تەواوی بە کچ و ژنی کورد دەدا، هانی دەدان بۆ خوێندن، بۆ زانستی. جێگەیێکی دیاری لە سەر لاپەڕەکانی تەرخان کرد بوو بۆ مێژووی نەتەوەی کورد، بە سەر نیشتمان پەروەری و نوێ خوازی و ئازادی خوازی میللەتی هەڵدەووت، بەڵگەی لە ڕابردووی میللەت وەردەگرت.

ڕۆژنامەی ژین بایەخێکی تەواوی بە ئەدەبیات دەدا، غەزەل و قەسیدەی شاعیرە کلاسیکی و تازەکانی کوردی بڵاو دەکردەوە، ووتار و چیرۆکی لە چاپ دەدا، بەرهەمی

ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) کوردی بڵاو دەکردەوە. نووسەری بنچینەیی ڕۆژنامەکە پیرەمێرد خۆی بوو، بەرهەمێکی زۆری قەڵەمی خۆی تێدا بڵاو دەکردەوە.

گەلێ مەسەلەی پەیدا بوون و پەرەسەندن و گۆڕرانی ئەدەبی کوردی تازە لە ژین دا بڵاو دەکرایەوە. پیرەمێرد تەماشای ڕۆشنبیری و خوێندەواریی کوردی دەکرد وەکو شتێکی یەکانە و پتەو و سەربەخۆ، ئەمە کارێکی گرنگ بوو بۆ دووا ڕۆژی کورد. پیرەمێرد شارەزای دیالێکتەکانی زمانی کوردی بوو، یا بە شێوەیێکی تر بایەخی بە ئەدەبیاتی دیالێکتەکان دەدا و لە سەر لاپەڕەکانی ژین وەکو خۆی یا بە دیالێکتی سلێمانی دەیخستە ڕوو.

لە پاش کۆچی دووایی پیرەمێرد (١٩٥٠)، ڕۆژنامەی ژین پارێزگاری ڕەووشت و ڕێڕەوی خۆی کرد تا ماوەیێک، بەڵام لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٥٢ بەم لاوە سەر نووسەریی ڕۆژنامەکە درایە شاعیری کورد عەبدوڵلا گۆران. لەگەڵ هاتنی گۆران و وەرگرتنی ڕۆژنامەی ژین گۆڕرانێکی بنچینەیی بەسەر ڕۆژنامەکەدا هات، ڕۆژنامەی ژین بە ئاشکرا بۆ پارێزەری و چاکەی کرێکار (پرۆلیتێر) و ڕەنجبەر و جووتیاری عیراق قەڵەمی لە گەڕ دا بوو، پرۆپاگەندەیێکی پان و بەرین و تیژی دەکرد لە دژی دەرەبەگی کورد و هێزی کۆنەپەرست لە ناو وڵات و هێزی ئەمپریالیزمی لە گێتی دا. گۆران خۆی یەکێک بوو لە دامەزرێنەرانی ئەنجوومەنی ئاشتی لە عیراق دا. هەمیشە لە خەبات دا بوو لە پێناوی ئاشتی، ئەمە بە ئاشکرا لە سەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی ژین ڕەنگی دابووەوە. بەڵام لە پاش ساڵێک گۆران ناچار بوو لە ژین دوور بکەوێتەوە و میرات گرانی پیرەمێرد دەستیان بە سەر ڕۆژنامەکە داگرت و گەڕانەوە دۆخ و سیاسەتی چاپکراوەکە.

ڕێڕەوی ڕۆژنامەی ژین و هەموو ڕۆژنامە و کۆوارەکانی تری کوردی پێوەندییێکی بەهێزی لەگەڵ ژیانی سیاسیی وڵات داهەبوو. هەڵبەز و دابەزی بزووتنەوەی رزگاریی نەتەوایەتی و بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی - سیاسی کاری گەورەی دەکردە سەر چاپەمەنیی کوردی. لە پێش بەرپا بوونی شۆرشی ١٤ی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨ لە عیراق ڕۆژنامەکە هەوڵی دەدا ڕێبازی بێ لایەنی بگرێ لە سیاسەتی وڵات دا. لەبەر ئەوە بڵاو کەرەوەکانی بە ئاشکرا نەیان دەویست بیروڕای خۆیان دەربڕن لە سەر مەسەلەی سیاسی و نیشتمانی و نەتەوایەتی دا. لە پاش شۆرش دەست بەجێ ڕۆژنامەکە دیمۆکراتیزمی خۆی جاڕ داو بوو بە زمانی چاکەی هەموو هێزە شۆرشگێڕەکانی عیراق، بە تایبەتی ئیدیۆلۆجیەتی دوو

پارتی‌یە بەهێزەکانی ئەو سەردەمەی وولات کۆمۆنیستی عیراق و دیمۆکراتی کوردستانی عیراقی بڵاو دەکردەوە، بە ووردی ڕەچاوی ئەوەی دەکرد کە لەنگەر ڕابگرێ و هیچ لایێک هەست نەکا لایەکەی تر بەشی زیاترە.

لە نیوەی دووەمی ساڵی ١٩٦١ەوە، کە عەبدولکەریم قاسم دەستی کرد بە ڕاونان و ئازار دانی هێزە دیمۆکراتی‌یەکانی وولات و دامو دەزگای میری کەوتە بەربەرەکانی داوا ڕەواکانی میللەتی کورد بۆ مافی نەتەوایەتی، ڕێبازی ڕۆژنامەکە جارێکی تر گۆڕڕایەوە و ترس دایگرتەوە و ناچار بوو مێچکە بۆ میری بکا. بەڵام لە ساڵی ١٩٦٣، لە پاش ٨ی شوبات لە ووزەی هیچ ڕۆژنامەیێکی کوردی دا نەبوو بتووانێ بەردەوام بێ، لەبەر ئەوە ژینیش داخراو هیچ ڕۆژنامە و کۆوارێک لە ناوەوە نەما.

ڕیا تازە (یەریڤان ١٩٣٠)

ڕیا تازە ڕۆژنامەیێکی هەفتەیی‌یە، ئۆرگانی لیژنەی ناوەندی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستان و ئەنجوومەنی بەرزی سۆڤیەت و ئەنجومەنی وەزیرانی کۆماری ئەرمەنستانی سۆڤیەتە. لە سەرەتا دا بە زمانی کوردی و تیپی لاتینی لە شاری یەریڤانی پایتەختی ئەرمەنستان دەردەچوو. ژمارە یەکەمی لە ٢٥ی ئازاری ساڵی ١٩٣٠ بڵاوکرایەوە. لە پاش دەرچوون و بڵاو کردنەوەی (٦١٢) ژمارە لە ڕۆژنامەکە ئیتر پەکی کەوت و لەلایەن دەوڵەتەوە داخرا. دووبارە لە ساڵی ١٩٥٥ دەست کرایەوە بە بڵاو کردنەوەی، بەڵام ئەم جارەیان بە ئەلفو بێی سیریلی. ژمارە یەکەمی دەورەی دووەمی لە ١ی شوباتی ١٩٥٥ بڵاوکرایەوە. لەم ساڵانەی دوایی‌یە هەفتەی بوو بە دوو ژمارە، لە هەموو هەفتەیێک دا لە ڕۆژانی شەموو و چووارشەموو ڕۆژنامەی ڕیا تازە بڵاو دەکرێتەوە. ماوەیێک قاچاغی مراد سەرنووسەری بوو، ئێستا میرۆی ئەسەد سەرنووسەریەتی و عەمەریکی سەرداریش دەوری دیاری لە ڕۆژنامەکەدا هەیە.

ڕۆژنامەی ڕیا تازە لە بنج دا بۆ مەبەسیی بڵاو کردنەوەی بیر و باوەڕی سۆسیالیزمی و ئەنتەرناسیۆنالیزمی لە ناو کۆمەڵانی کوردی یەکێتی‌ی سۆڤیەت دامەزراوە. زیاتر خەڵکی پەروەردە دەکا بۆ کار کردن و بەرهەم هێنان و ناسینی وولاتی سۆڤیەت بە نیشتمانی ڕاستەقینەی ئەو کوردەی لەوێ‌یە. دیارە ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتیش کە وێنەی لە کۆلخۆز و سۆفخۆز دا دەبینین جێگەی دیاری لە سەر لاپەڕەکانی ڕیا تازە دا هەیە. ڕەنگدانەوەی ژیانی ئەدەبی و هونەری و خوێندەواری و ڕۆشنبیری کوردی لە سەر

لاپەڕەکانی ڕیا تازە دەبینرێ. دروشمی بنچینەیی ڕۆژنامەکە لە بارەی ئەدەب و هونەری داهێنانەوە نەک تەنیا بۆ کوردی ئەوێ و ڕیا تازە بەڵکو بۆ هەموو نەتەوەکانی سۆڤیەت و چاپەمەنی‌یەکانی وولات ئەمەیە «بە ڕوخسار نەتەوەیی و بە ناوەڕۆک سۆسیالیزمی» واتە ڕیا تازە بە زمانی کوردی کۆمەڵی سۆسیالیزمی دروست دەکا.

هاوار (شام ١٩٣٢)

کۆواری هاوار لە ناو ڕۆژنامەگەری کوردی دا جێگەیێکی تایبەتی‌ی هەیە بەوەی بایەخێکی دیاری بە مەسەلەی ئەدەبیاتی کوردی و زمانەوانی دەدا. لە ساڵی ١٩٣٢ لە شام لەلایەن جەلادەت بەدرخانەوە دامەزراوە، مانگی دوو جار بە زمانی کوردی و تیپی لاتینی بڵاو دەکرایەوە. ژمارە یەکەمی لە ١٥ی مایسی ١٩٣٢ بڵاو کراوەتەوە. بڵاو کەرەوەکان جەلادەت بەدرخان و کامەران بەدرخان مەبەسی بنچینەیی‌یان لە دەرکردنی کۆوارەکە چەسپاندنی ئەلفو بێی لاتینی بوو لە ناو خوێندەوار و نەخوێندەواری کوردا. بێ گومان خۆشیان دەورێکی دیاریان هەبوو لە دانانی ئەم ئەلفو بێیە، بە تایبەتی بۆ چاپەمەنی‌یەکانی خۆیان ئەم کۆوارە دەورێکی باڵای هەبوو لە بڵاو کردنەوەی ئەلفو بێی لاتینی ئەوەی لە هەموو ئەلفو بێیێکی تر زیاتر لەگەڵ زمانی کوردی دەگونجێ و پڕ بە پێستیەتی.

کۆواری هاوار دەورێکی دیاری هەبوو لە بڵاو بوونەوەی زمانی ئەدەبی کوردی تازە و ڕزگار کردنی زمانی کوردی لە ووشەی ناقۆلای بێگانە. ئەم مەسەلەیە لە ساڵانی سی‌یەکانەوە کارێکی پێویست بوو و پێوەندی‌یێکی ڕاستەوخۆی بە مەسەلەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری‌یەوە هەبوو. ئامانجی کۆوارەکە ئەوە بوو کە زمان و ئەدەب لە زۆربەی خەڵکی کوردەوە نزیک بێ و خەڵکەکە چێژی لێ وەربگرێ. هاوار بە زۆری بەرهەمی شاعیرانی کلاسیکی و هاوچەرخی بە دیالێکتەکانی کرمانجی‌ی سەروو و خواروو بڵاو دەکردەوە. ووتاری نووسەرانی هاوچەرخ و بەرهەمی فۆلکلۆری و لێکۆڵینەوەی لە بابەت ئەدەبی کوردی لە چاپ دەدا، بە شێوەیێکی فراوان چوو بووە ناو لێکۆڵینەوە لە خوێندەواری و ڕۆشنبیری‌ی کوردی بە گشتی.

گەلاوێژ (بەغدا ١٩٣٩)

گەلاوێژ کۆوارێکی مانگانەی ئەدەبی و کۆمەلایەتی بوو، بە زمانی کوردی و تیپی

عەرەبی لە بەغدا بڵاو دەکرایەوە. لە کانوونی یەکەمیساڵی ١٩٣٩ یەکەمین ژمارەی دەرچوو، تا ئاغستۆسی ساڵی ١٩٤٩ لە ناوەوە بوو، لەو دەمەدا توندوتیژی حوکوومەتی عیراق بەرامبەر بە کورد گەیشت بووە پلەیێک «گەلاوێژ» لە خۆیەوە لە دەرچوون بوەستێ.

ئەم کۆوارە لەلایەن کۆمەڵێک خوێندەوار و ڕۆشنبیری کوردەوە دەردەهێنرا، هەندێکیان سەر بە پارتی و ڕێکخراوی سیاسی‌ی کوردی بوون، بەشێکی تریان بێ لایەن و سەر بە هیچ لاییێک نەبوون، کوردایەتی ئەمانەی لە دەوری کۆوارەکە کۆ کرد بووەوە. گەلاوێژ سەر بە بیر و باوەڕی نوێ خوازی بوو لە کۆمەڵی کورد دا. هەمیشە هەوڵی دەدا خۆی لە سانسۆر لابدا، وە بڵاوکەرەوەکانی هەوڵیان دەدا وا پیشان بدەن کە سەر بە هیچ لاییێکی سیاسی نی‌یە. ئیبراهیم ئەحمەد دامەزرێنەر و خاوەن ئیمتیازی کۆواری گەلاوێژ بوو، عەلائەدین سەجادی سەرنووسەر و دەرهێنەر و بڵاو کەرەوەی بوو.

کۆواری گەلاوێژ بۆ ئامانجی ئاڕاستە کردنی لاوانی کورد ووتاری هەمەجۆر و ڕەنگاو ڕەنگی بڵاو دەکردەوە، دەورێکی باڵای هەبوو لە بەهێز کردنی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی لە کۆمەڵی کورد دا. لە هەموو ژمارەییێک دا نموونەی شیعری کلاسیکی کوردی بڵاو دەکردەوە، هەروەها بایەخێکی زۆری بە ئەدەبی پەخشانی نووسەری کوردی هاوچەرخ دەدا و بەرهەمیانی بڵاو دەکردەوە. جگە لەوە بایەخێکی زۆری بە ئەدەبی بەرزی نەتەوەکانی گیتی دەدا. گەلێ جار نموونەی ئەدەبی بێگانەی بڵاو دەکردەوە، لە ناو ئەمانەش دا بەرهەمی ئەدەبی نووسەرانی ئەوروپا جێگەی دیاریان هەبوو لەسەر لاپەڕەکانی گەلاوێژ. بێ گومان وەرگێڕانی بەرهەمی بەرزی نووسەر و شاعیرانی گەورەی ئەوروپا کارێکی گەورەی دەکردە سەر پەرەسەندن و گۆڕانی پەخشانی هونەری کوردی و پتەو بوونی چیرۆک و ڕۆمانی کوردی.

لە پاش جەنگی دووەمی گێتی گەلاوێژ ڕێڕەوی سیاسی‌ی خۆی ئاشکراتر کرد، ئازایانە لە سەر بیروڕای ئەنتەر ناسیۆنالیزمی دەکردەوە، هەروەها بیروڕای نەتەوایەتی کوردایەتی فەرامۆش نەدەکرد. بایەخی تایبەتی بە ژیان و ئەدەبیاتی یەکێتی‌ی سۆڤیەتی کۆن دەدا چونکە خەڵکی کەمیان لەم بابەتەوە دەزانی. ئەمانە هەمووی بوونە هۆی ئەوەی لە ساڵی ١٩٤٩ حوکوومەتی عیراق ئەوەی لە ژێر چاودێری بێگانەی ئینگلیز و ئەمەریکا دەژیا هێرش بباتە سەر هەموو هێزە دیمۆکراتی و نیشتمانی و نەتەوەیی‌یەکانی عیراق، لەمەدا شتێکی ئاسایی بوو کە گەلاوێژیش بوەستێ.

ڕۆناهی (شام ١٩٤١)

ڕۆناهی کۆوارێکی هەفتەیی کۆمەڵایەتی - سیاسی و ئەدەبی و زانیاری بوو،

لە شام بە دوو زمانی کوردی - تیپی لاتینی و زمانی فرەنسی بڵاو دەکرایەوە. یەکەمین ژمارەی کۆواری ڕۆناهی لە ساڵی ١٩٤١ کەوتە دەست خوێندەوارانەوە، هەڵسووڕێنەر و بەڕێوەبەری جەلادەت بەدرخان و کامەران بەدرخان بوون.

کۆواری ڕۆناهی بایەخی تایبەتی بە وولات و نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەدا، لە ناو ئەمانەش دا کورد جێگەی دیاری هەبوو. ڕێبازی سیاسی ڕۆناهی ڕەنگدانەوەی ئیدیۆلۆجیەتی بۆرجوازیی نیشتمانی بچووکی کورد بوو. هەوڵی دەدا سوود لە ئەنجامی جەنگی دووەمی گێتی وەربگرێ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ئەوەی مافی نەتەوایەتی کورد دەست بخا. کۆوارەکە کەرەستەییێکی زۆری لە بابەت ڕووداوەکانی جەنگی دووەم بڵاو دەکردەوە، بایەخێکی زۆری بە دەوری سوێندخۆرەکان دەدا، بە تایبەتی دەوری فرەنسا لەم جەنگەدا. زیاتر نموونەی ئەدەبی کوردی تازە و فۆلکلۆری لە سەر لاپەڕەکانی بەدی دەکرا

بڵاو کەرەوەکان هەوڵیان دەدا کەرەستەی کۆوارەکە بە جۆرێک بڵاو بکەنەوە کە هەموو کەسێک تێیان بگا لە رووی زمانەوە، لەبەر ئەوە زمانێکی میللیی ساکاریان لە نووسینەکانیانا بەکار دەهێنا.

لە پاش کۆتایی جەنگی دووەم، کۆواری ڕۆناهی هێشتا هەر بەردەوام بوو تا ساڵی ١٩٤٧ کۆتایی هات و داخرا.

دەنگی گێتیی تازە (بەغدا ١٩٤٣)

دەنگی گێتیی تازە کۆوارێکی مانگانەی کۆمەڵایەتی - سیاسی و ئەدەبی - زمانەوانی بوو. لە مانگی نیسانی ساڵی ١٩٤٣ ژمارە یەکەمی لەلایەن بەشی پێوەندیی گشتیی بالیۆزخانەی بەریتانی دا لە بەغدا بڵاو کرایەوە، بە زمانی کوردی و تیپی عەرەبی چاپ دەکرا، هەوڵی مەشقێکی کەمیش دەدرا بۆ نووسینی هەندێ تێکستی کوردی بە تیپی لاتینی.

لە ڕاستی دا کۆواری دەنگی گێتیی تازە زمانی دەوڵەتە سوێندخۆرەکان بوو ئەوانەی لە جەنگ دا بوون لە دژی فاشیزم، بە گشتی هەواڵ و دەنگوباسی سیاسی و جەنگی گێتیی بڵاو دەکردەوە، وە بە هۆی ئەوەی لەلایەن ئینگلیزەوە بڵاو دەکرایەوە دیاربوو زیاتر

بایەخی بە دەوری بەریتانیا دەدا لە جەنگی گێتی دژ بە ئەڵەمانیای هیتلەری.

ئەوەی پێویستە لێرەدا بووترێ ئەوەیە تۆمار کردنی ڕووداوی جەنگی و سیاسی و بڵاو کردنەوەی دوکومێنتی دیپلۆماسی لە سەر لاپەڕەکانی ئەم کۆوارە بووە هۆی گۆڕران و دەوڵەمەند بوونی زمانی کوردی بە تایبەتی لە ڕووی لێکسیکۆن و زاراوەی جەنگی و سیاسی و دیپلۆماسی‌یەوە.

سەر نووسەری کۆوار تۆفیق وەهبی بوو، یەکێ لە نووسەرە هەرە دیارەکانی حوسێن حوزنی‌ی موکریانی بوو. یەکەمیان وەکو پسپۆری زمانەوانی و مێژوو نووس، دووەمیان وەکو ڕۆژنامەنووس و مێژوو نووسێک جێ پەنجەیان لە سەر لاپەڕەکانی بڵاو کەرەوەکە دیار بوو. ئەم کۆوارە بە شێوەیێکی فراوان بایەخی دەدایە مەسەلەی پێشکەوتنی خوێندەواری و ڕۆشنبیری کوردی، هەروەها بڵاو کردنەوەی خوێندەواری لە ناو خەڵکی کورد دا. ئەدەبی نووسراوی کلاسیکی جێگەیێکی دیاری هەبوو لە سەر لاپەڕەکانی‌دا، بەرهەمی کلاسیکی‌ی ئەدەبی کوردی و ئەدەبی تازەو ووتاری ئەدەبی و هونەری و فۆلکلۆر و وەرگێڕان لە عەرەبی و فارسی و زمانەکانی ئەوروپا بە ڕێکوپێکی جێگەی خۆیان لە سەر لاپەڕەکانی‌دا دەدۆزی‌یەوە. کۆواری دەنگی گێتی‌ی تازە کەرەستەی ئەتنۆگرافیشی بڵاو دەکردەوە، بە تایبەتی تێبینی و بیرەوەری‌ی گەڕۆکەکانی ئینگلیز و زانا و ڕۆژهەڵاتناسەکانی تر لە بابەت کوردەوە. گەورەترین پرسیش بە لای ئەم کۆوارەوە گفتوگۆ و دووان و وەرام دانەوە لە بابەت زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی و زمانی پەتی‌ی کوردی‌یەوە بوو.

لە پاش کۆتایی جەنگی دووەمی گێتی مافی بڵاو کردنەوەی کۆواری دەنگی گێتی‌ی تازە درایە پارێزەری کورد فایق تۆفیق. ئیتر لە پاش ئەمە دەنگی گێتی‌ی تازە هەندێ جار لە قەوارەی کۆوار و هەندێ جاری تریش بە شێوەی ڕۆژنامە بڵاو دەکرایەوە، ژمارەی لاپەڕەکانیشی لە چاو جاران کەمتر بوو بووەوە. لەم سەردەمەی ژیانی دا کۆوارەکە بایەخێکی زۆری بە ئەدەبی کوردی دەدا بە تایبەتی بەرهەمی دیالێکتی گۆرانی‌ی زمانی کوردی. دیارترین نووسەری کۆواری دەنگی گێتی‌ی تازە لەم ماوەیەدا جەمیل بەندی‌ی ڕۆژبەیانی بوو، هەواڵ و ووتاری لە سەر شیعر و شاعیرانی دیالێکتی گۆرانی بڵاو دەکردەوە. لە ساڵی ١٩٤٧ کۆواری دەنگی گێتی‌ی تازە پەکی کەوت و داخرا.

نیشتمان (مەهاباد ١٩٤٣)

نیشتمان کۆوارێکی مانگانەی کۆمەڵایەتی و ئەدەبی و خوێندەواری کوردی بوو، لە مەهاباد لەلایەن کۆمەڵەی «ژ. ک.»ەوە چاپ و بڵاو دەکرایەوە.

ژمارە یەکەمی لە مانگی تەمووزی ساڵی ١٩٤٣ بڵاو کرایەوە. کۆمەڵێک شاعیر و نووسەر و هەڵکەوتووی لاوی کورد کە ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک.» بوون لە دەوری ئەم کۆوارەدا کۆ بوو بوونەوە. زیاتر کۆوارەکە بایەخی بە ئەدەبی کوردی دەدا و تەماشای مەسەلەی کوردی وەک مەسەلەی میللەتێک دەکرد. لەبەر ئەوە بایەخێکی زۆری بە کوردی دەرەوەی ئێران دەدا و باس و هەواڵی شاعیران و ڕۆشنبیرانی کوردی دەرەوەی ئێرانی بڵاو دەکردەوە. بەرهەمی ئەدەبی‌یانی چاپ دەکرد و هەندێ جار ئەگەر چاپکراوێکی دەرەوەی دەست بکەوتایە بۆ سوودی گشتی دووبارە چاپی دەکردەوە.

ئەم کۆوارە دەورێکی گرنگی گێڕا لە پەروەردە کردنی لاوی کورد و ئاراستە کردنی بۆ ڕێی ڕاستی و باوەڕ کردن بە ناوەرۆکی دیمۆکراتی و خەبات کردن بۆ دامەزراندنی کۆمەڵێکی سەربەست و بەختیار. ئەم کۆوارە وەکو هەموو ڕۆژنامە و کۆوارەکانی تری کوردی تەمەنی درێژ نەبوو، تەنیا نۆ ژمارەی لێ بڵاو کرایەوە و لە ساڵی ١٩٤٥ پەکی کەوت.

کوردستان (مەهاباد ١٩٤٦)

کوردستان ڕۆژنامەیێکی سیاسی - کۆمەڵایەتی - ئەدەبی بوو، ئۆرگانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران بوو. بە زمانی کوردی و تیپی عەرەبی لە مەهاباد لەلایەن حوکوومەتی کۆماری کوردستان بڵاو دەکرایەوە. ژمارە یەکەمی لە ڕۆژی ١١ی کانوونی دووەمی ١٩٤٦ دەرچووە، ١١٣ ژمارەی لێ بڵاو کرایەوە، لە پاش دامرکاندنەوەی هەڵسانی کورد لە ئێران و ڕووخاندنی کۆماری کوردستان لە ساڵی ١٩٤٧ ڕۆژنامەی کوردستان بووە ئۆرگانی نهێنی‌ی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان.

لە ساڵی ١٩٤٧ بەم لاوە بە هۆی یەکخستنی هەوڵ و کۆششی سیاسی‌ی نیشتمان پەروەرە ئاوارەکانی کورد و ئازربایجانی‌یانی ئێرانی توانی‌یان لە دەرەوەی نیشتمان (باکۆ) ڕۆژنامەی کوردستان دووبارە بژیێننەوە. بەم جۆرە ڕۆژنامەی «کوردستان - ئازربایجان»یان دامەزراند. بەشی «کوردستان» بە زمانی کوردی و تیپی عەرەبی و بەشی «ئازربایجان» بە زمانی ئازربایجانی و تیپی عەرەبی چاپ دەکران. یەکەمین ژمارەی ئەم ڕۆژنامەیە لە ڕۆژی ٦ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٧ بڵاو کرایەوە، بە هەمووی لە

وولاتی ئاوارەیی ١٣٣٧ ژمارەی لێ بڵاو کرایەوە.

ڕۆژنامەی «کوردستان - ئازربایجان» یەکێ لە ڕۆژنامە هەرە گرنگەکانی سیاسی بوو لە ژیانی ڕۆشنبیریی کوردی دا. ئاگاو ڕووداوی لە بابەت هەواڵی سیاسی و ڕۆشنبیری بڵاو دەکردەوە لە هەموو ناوچەکانی کوردستان. سیاسەتی ناهەمواری ئەمپریالیزمی بێگانەی دەخستە ڕوو لە بابەت هەموو وولاتەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستەوە، پیلانە نهێنییەکانی تورکیا و ئێران و عیراقی لە سەر لاپەڕەکانی ئاشکرا و ڕیسوا دەکرد. بێگومان کردەوەکانی پەیمانی بەغدا زیاتر لە دژی بزووتنەوەی ڕزگاریی نەتەوایەتیی کورد بوو. ئەم ڕۆژنامەیە بایەخی بە کەرەستەی ئەدەبیش دەدا، بۆ ئەم ئامانجە شیعر و چیرۆک و هونەرەکانی تری ئەدەبی لە سەر لاپەڕەکانی دا دەبینران.

ڕۆژنامەی «کوردستان - ئازربایجان» لە مانگی مارتی ١٩٦١ لە دەرچوون وەستا، داخستنی ڕۆژنامەکە هێنانەدی بڕیارێک بوو کە ساڵی پێشتر لە کۆنفرانسی نێوان سێ پارتییە سیاسییەکانی ئێران درابوو، لەم کۆنفراسەدا پارتی دیمۆکراتی ئازربایجانی ئێران هەڵوەشێنرا بووەوەو تێکەڵ بە پارتی توودە کرا بوو. ئیتر کار بە دەست و دەسەلاتدارانی پارتی کۆمۆنیستی ئازربایجانی سۆڤیەت ئامادە نەبوون یارمەتیی پەنابەرە سیاسییەکانی کوردی ئێران بدەن بۆ ئەوەی بە تەنیا ڕۆژنامەی کوردستان دەربکەن.

هیوا (بەغدا ١٩٥٧)

هیوا کۆوارێکی مانگانەی ئەدەبی کۆمەلایەتی بوو، ئۆرگانی «یانەی سەرکەوتنی کوردان» بوو، بە زمانی کوردی و تیپی عەرەبی لە بەغدا بلاودەکرایەوە. ژمارە یەکەمی لە مانگی تەمووزی ساڵی ١٩٥٧ بلاوکرایەوە. بلاو کەرەوەکانی ئەم کۆوارە لە سەرەتادا نوێنەری ئەو کوردە نیشتمان پەروەرانە بوون کە لە میرییەوە نزیک بوون ئەندامی پەرلەمانی عیراق بوون. بەلام هیوا لە رووی سیاسییەوە دوورە پەرێز بوو، تەنیا دەستی بۆ مەسەلەی ئەدەبی و خوێندەواری و ڕۆشنبیری گشتی درێژ دەکرد. بلاو کەرەوەکان دەیانویست لاسایی کۆواری گەلاوێژی ناودار بکەنەوە، بۆ مەبەسی بلاو کردنەوەی ئەدەب و رۆشنبیریی کوردی.

لە پاش شۆرشی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی عیراق، کۆوارەکە کەوتە دەست ڕۆشنبیر و خوێندەواری کوردی پێشکەوتن خواز، ئیتر بوو بە زمانی خەباتی نەتەوەکانی کورد و عەرەب لە پێناوی دیمۆکراتی و پێشکەوتنی کۆمەلایەتی. بەرهەمی کۆواری هیوا ٣٦

ژماره بوو، له سەرەتای دامەزراندنیەوە گەلێ خوێندەوار و رۆشنبیری کورد بە بڕیاری دەستەی بەڕێوەبەری یانەی سەرکەوتنی کوردان سەرپەرشتی دەرهێنان و کاریان تێدا کردووە، لەمانە: حافز مستەفا قازی، هاشم دۆغرەمەچی، موکەڕەم تاڵەبانی، کەریم زانستی، کامیل ژیر و محەمەدی مەلا کەریم.

کە هێزە دیمۆکراتی و نەتەوەیی و پێشکەوتن خوازەکان لە ساڵی ١٩٦١ کەوتنە لێژییەوە و تیرۆری عەبدولکەریم قاسم هەموو سووچێکی وڵاتی گرتەوە ترس باڵی بە سەر گۆواری هیوا داکێشا. ئازاد نەبوو لە بڵاو کردنەوەی هەموو بیر و باوەڕێک، بە ڕێکوپێکی دەرنەدەچوو، تا وای لێ هات ساڵی ژمارەیێکی بۆ دەر نەکرێ و لە دووایی دا لەگەڵ ٨ی شوباتی ١٩٦٣ بە یەکجاری ئاوا بوو و کۆتایی هات.

شەفەق (کەرکووک ١٩٥٨)

شەفەق کۆوارێکی مانگانەی ئەدەبی - ڕەخنەیی بوو، لە مانگی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٥٨ لە کەرکووک دامەزرێنرا بە زمانی کوردی و عەرەبی لەلایەن کۆمەڵێک ڕۆشنبیری پێشکەوتن خوازی کوردەوە بڵاو دەکرایەوە، ئەمانە ئیبراهیم ئەحمەد و مارف بەرزنجی و حوسێن بەرزنجی و عەبدولسەمەد خانەقا و عەبدولعەزیز خانەقا و عومەر عارف و کەمالی باپیر ئاغا و نووسەری ئەم کتێبە بوون، بڵاو کەرەوە و خاوەنی رەسمی «شەفەق» عەقیدی خانەنشین شێخ عەبدولقادری بەرزنجی بوو، دەبێ ئەوەش لە یاد نەکەین کە حوسێن بەرزنجی و عەبدولعەزیز خانەقا ماوەیێکی کەم لە کۆوارەکەدا کاریان کرد و زوو خۆیان کشاندەوە.

خاسیەتی هەرە دیاری ئەم کۆوارە ئەوە بوو کە بایەخێکی زۆری بە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی دەدا، بەلایەوە ڕەخنە و هونەری پەخشان لە شیعر گرنگترە، ئەمە دروشمێکی زۆر ڕاست بوو و لە داخوازی‌یەکانی ئەو سەردەمەوە هەڵقوڵا بوو. جگە لەمە ئازایانە داوای ڕێکخراو و یەکێتی‌ی نووسەرانی کوردی دەکرد، لە ماوەی ئەو شەش مانگەی تەمەنی کە بەر پێش شۆڕشی ١٤ی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨ کەوت پیرۆزبایی مەلیکی نەکرد لە جەژنەکانی بنەماڵەی هاشمی. شەفەق بە ڕێکوپێکی بەرهەمی تازەی شاعیر و نووسەرانی کوردی بڵاو دەکردەوە، بە تایبەتی چیرۆکی تازەی کوردی سەرپشک بوو بۆ بڵاو کردنەوە لە سەر لاپەڕەکانی چونکە چیرۆک لە سەرووی بەرنامەی کۆوارەکە دا بوو. بۆ ئەم مەبەسە گرەوی دادەنا و پاداشی دەدایە چیرۆک نووسە سەرکەوتووەکان و چیرۆکە هەڵبژاردەکانی بڵاو دەکردەوە.

کۆواری شەفەق دەورێکی دیاری هەبوو لە پەرەسەندن و گۆڕران و بڵاو بوونەوەی ئەدەبی کوردی تازە.

لە پاش شۆڕشی ١٤ ی تەمووزی ١٩٥٨ کۆوارەکە بوو بە کۆوارێکی سیاسی - کۆمەڵایەتی. لە ساڵی ١٩٦١ کۆواری شەفەق گوێزرایەوە سلێمانی.

* * *

ژیانی کۆمەڵایەتی - سیاسیی تایبەتی کورد بووە هۆی ئەوەی ڕۆژنامەگەری دیاردەییێکی گرنگ بێ لە کۆمەڵی کوردەواری دا. ڕۆژنامە و کۆواری کوردی خزمەتی خوێندەواری‌یان دەکرد، واتە لە باتی کتێب و قوتابخانە بوون. ئەوەی پێویستە بووترێ ئەوەیە کە منداڵی کورد بە زمانی زگماکی خۆی نەیدەخوێند، تەنیا لە هەندێ قوتابخانە لە عیراقا نەبێ، لەوێش دا تەنیا چەند وانەیێک بە کوردی دەخوێندرا یا هەفتەی دوو سەعات بۆ زمانی کوردی تەرخان دەکرا.

لەبەر گرنگی ڕۆژنامەگەری بۆ کورد بڵاو کەرەوەکان بە پێویستی‌یان دەزانی کە بایەخ بە ئەدەبیات بدەن، زۆربەی هەرە زۆری سەرچاوە بۆ بڵاو کردنەوەی بەرهەمی ئەدەبی ئەو دەسنووس و بەیازانە بوون کە هێشتا بڵاو نەکرابوونەوە، لێرەدا بایەخێکی زۆر بە بەرهەمی شاعیرە کلاسیکی‌یە گەورەکانی کورد دەدرا.

هەروەها لاپەڕەکانی ڕۆژنامەگەری کوردی بوو بە مەیدان بۆ مەشقی نووسەر و شاعیرانی هاوچەرخ، بەرهەمی شیعر و پەخشان و ووتاری ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و ئەدەبی‌یان تێدا بڵاو دەکردەوە، بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی تازە جێگەی دیاری هەبوو. کۆوار وڕۆژنامەی کوردی یەکەمین سەرچاوە بوو بۆ خوێندەواری کورد بۆ ئەوەی شارەزایی لە بابەت ئەدەبی بێگانەوە پەیدا بکا، لە سەرەتا دا بەرهەمی نووسەرانی ئەوروپایان وەردەگێڕایە سەر زمانی کوردی لە ڕێگەی زمانی تورکی‌یەوە، لە پاشانا یەکسەر لە زمانی بەرهەمەکان خۆیانەوە. شارەزایی پەیدا کردن لە ئەدەبی ئەورووپی کارێکی یەکجار گەورە بوو لە ژیانی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لە کۆمەڵی کورد دا، چونکە دەبووە هۆی بزووتنەوە و گۆڕرانی زمانی ئەدەبی و ئاسۆی بیری خوێندەواری کوردی فراوانتر دەکرد و فێری شێوە و هونەر و بابەتەکانی ئەدەبی کۆن و تازەی ئەورووپی دەکرد.

دیارە دەوری کۆوار و ڕۆژنامەی کوردی لە ژیانی کۆمەڵایەتی دا زۆر گرنگ بوو، چونکە ڕەنگدانەوەی ئامانجی نەتەوەی کورد بوو بۆ سەربەستی و سەربەخۆیی.